

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

Година ХС

Бр. 3-4/2017.

ЗАПИСИ
ЧАСОПИС ЗА НАУКУ И КЊИЖЕВНОСТ
(1927-1933. године)
Уредник Душан Вуксан

ЗАПИСИ
ГЛАСНИК ЦЕТИЊСКОГ ИСТОРИЈСКОГ ДРУШТВА
(1935-1941. године)
Уредник Душан Вуксан, Одговорни уредник Ристо Драгићевић

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ
ОРГАН ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА РЕПУБЛИКЕ
ЦРНЕ ГОРЕ И ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА ЦРНЕ ГОРЕ
(од 1948. године)

Одговорни уредници:

Јагош Јовановић 1948-1956, др Андрија Лаиновић 1957-1958,
др Мирчета Ђуровић 1959-1962, др Ђоко Пејовић 1963-1966,
др Радоман Јовановић 1967-1974, др Јован Р. Бојовић 1975-1979,
др Ђуро Вујовић 1979-1983, др Јован Р. Бојовић 1983-1993,
др Зоран Лакић 1994-1998, др Радослав Распоповић 1998-2001,
др Божидар Шекуларац 2002-2006, др Ђорђе Борозан 2006-2008,
др Радослав Распоповић 2009-2015, др Момчило Д. Пејовић 2015-2017,
др Радослав Распоповић од 2017. године

YU ISSN 0021-2652

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ ЦРНЕ ГОРЕ

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

ОРГАН ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА
И
ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА ЦРНЕ ГОРЕ

Година ХС

3-4

*Због прекида у излажењу часописа средином 2015. године,
овај број штампан је у првој половини 2019.*

ПОДГОРИЦА
2019.

Р е д а к ц и ј а:

Карл Касер (Аустрија), Бернард Лори (Француска), Масимо Букарели (Италија), Костантин Никифоров (Русија), Габријела Шуберт (Њемачка), Стјепан Матковић (Хрватска), Љубинка Трговчевић (Србија), Мирослав Перишић (Србија), Радослав Распоповић, Славко Бурзановић, Жарко Лековић, Раденко Шћекић и Иван Лаковић.

Главни и одговорни уредник
Радослав Распоповић

Секретар редакције
Олга Пелцер-Вујачић и Миљан Гогић

“Историјски записи” излазе четири пута годишње. Власник и издавач: Историјски институт Црне Горе у Подгорици. Рукописе треба слати Редакцији “Историјских записа”, Историјски институт Црне Горе, 81000 Подгорица, Булевар револуције 5, пошт. фах 96, e-mail: istorijskizapisi@gmail.com, тел. 241-336. Рукописи се не враћају. Годишња претплата износи за Црну Гору 15 €, а за иностранство 30 €. Цијена по једном броју у продаји за Црну Гору је 4 €, а двоброја 8 €.

Претплата се шаље на адресу: Историјски институт Црне Горе - Подгорица, на рачун 510-8148-40 код Црногорске комерцијалне банке.

Часопис *Историјски записи* је доступан и преко међународних база података CENTRAL EASTERN EUROPEAN ONLINE LIBRARY (CEEOL) EBSCO - Historical abstracts with full text.

За истакнути допринос изучавању историје, “Историјски записи” су, поводом педесете годишњице излажења, 1977. године одликовани Орденом заслуга за народ са златном звијездом.

YU ISSN 0021-2652

INSTITUT HISTORIQUE DU MONTÉNÉGRO

ISTORIJSKI ZAPISI

ORGANE DE L'INSTITUT HISTORIQUE
et de la
SOCIÉTÉ DES HISTORIENS DU MONTENEGRO

XC

3-4

*En raison d'une interruption de la publication du journal à la mi-2015,
ce numéro a été imprimé au premier semestre 2019.*

PODGORICA
2019.

R e d a c t i o n :

Karl Kaser (Austria), Bernard Lori (France), Massimo Bucarelli (Italy),
Kostantin Nikiforov (Russia), Gabriella Schubert (Germany), Stjepan Matković
(Croatia), Ljubinka Trgovčević (Serbia), Miroslav Perišić (Serbia),
Radoslav Raspopović, Slavko Burzanović, Žarko Leković, Radenko Šćekić
et Ivan Laković

Rédacteur responsable
Radoslav Raspopović

Sekrétaire de la rédaction
Olga Pelcer-Vujačić et Miljan Gogić

Les Ecrits historiques paraissent quatre fois par an. Propriétaire et éditeur:
Institut Historique du Monténégro à Podgorica. Les manuscrits doivent être ad-
ressés à: Istorijski zapisi, Institut Historique du Monténégro, 81000 Podgorica Mon-
ténégro, Bulevar revolucije 5, boîte postale 96, e-mail: istorijskizapisi@gmail.com,
téléphone N° 241-336. On ne renvoie pas les manuscrits. L'abonnement d'un an est
de 15 € pour la Montenegro et de 30 € pour l'étranger. Le prix de numéro vendu
en Monténégro est de 4 € et le prix de double numéro est de 8 €. Le règlement de
l'abonnement doit être effectué au compte de l'Institut Historique du Monténégro;
Podgorica, N° 510-8148-40 chez de la Banque Commerciale Montenegro à Pod-
gorica.

ЧЛАНЦИ

Анђела Ђ. ГАВРИЛОВИЋ*

ДУХОВНО И МАТЕРИЈАЛНО ЗНАЧЕЊЕ И АНАЛИЗА МОТИВА ТРИЈУ РИБА С А ЗАЈЕДНИЧКОМ ГЛАВОМ НА ФРАГМЕНТУ КАСНОАНТИЧКОГ ПОДНОГ МОЗАИКА ИЗ ПЕТРОВЦА НА МОРУ**

Др Иванки Николајевић и
проф. др Александру Јовановићу у спомен

ABSTRACT: *The paper deals with the iconography and meaning of the motif of three fish with one head, depicted on a small fragment of the floor mosaic (9 dm²) of an ancient villa, and found in 1902, in the olive yard of Marko Gregović in Petrovac at Sea (fig. 1). The paper concludes that the presence of this particular motif at the Montenegro Coast represents the continuation of a long-lasting iconographic tradition. The author concludes that in the case of Petrovac this motif has a Christian meaning, representing a symbolic image of the Holy Trinity – the Father, the Son and the Holy Ghost and that the head represents the Creator, or the universal Cosmic knowledge on the way of the Creator. Considering the meaning of the motif of three fish with one head, the author expresses the opinion that the building in which the motif was present once served to the Christian cult, that its owner was a Christian and that the mosaic was done in the second half of the 4th century.*

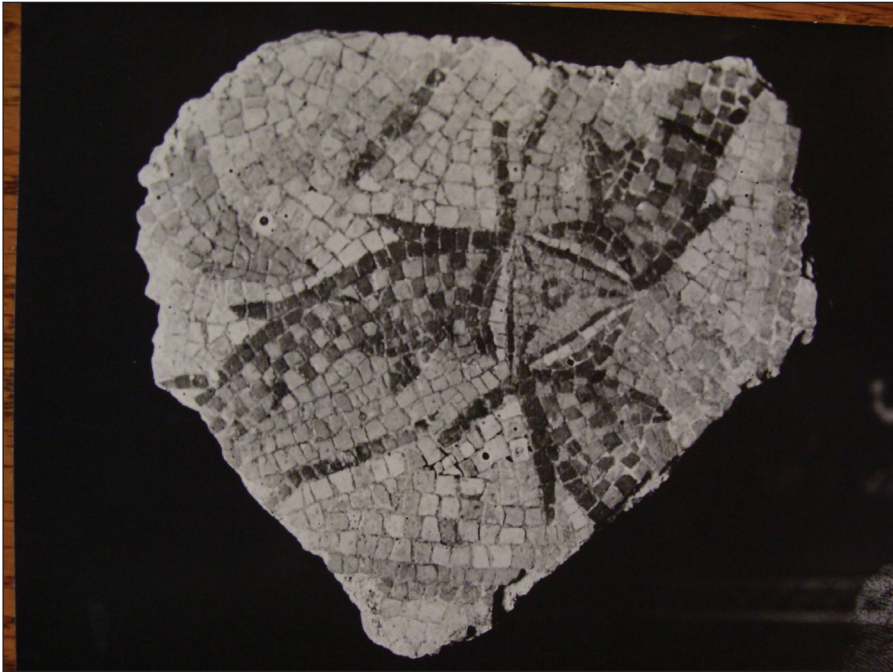
KEY WORDS: *three fish with one head, second half of the 4th century, late antique floor mosaic, Petrovac at Sea, Montenegro, symbol of the Holy Trinity, Creator, Cosmic knowledge on the way of the Creator, Christian cult.*

* Институт за историју уметности, Филозофски факултет, Универзитет у Београду.

** Овај рад је настао у оквиру истраживања на пројекту *Српска средњовековна уметност и њен европски контекст* (ев. бр. 177036), који финансијски подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. Овом приликом, желим да изразим своју захвалност професору Ивану Стевовићу, што ми је указао на овај мотив и предложио да о њему изнесем сопствена запажања. Такође, захваљујем се Ивану Станимировић на лекторисању текста апстрактa и резимеа на енглески језик.

Увод

У Петровцу на мору, у Црној Гори, на локалитету Миришта, у маслињаку Марка Греговића откривен је 1902. године непотпун детаљ једног подног мозаика, малих димензија (9 dm²).¹ Према је мозаички детаљ непотпун, фотографија очуваног фрагмента недвосмислено указује да је реч о мотиву трију рибâ са заједничком главом (сл. 1). Што је важно истаћи, колико је нама за сада познато, у питању је јединствен пример овог мотива на подручју црногорског приморја, а свакако један од изузетно ретких примера са подручја Балкана. Овом мозаику се у међувремену, како се чини, губи сваки траг. Према једном казивању, аустроугарски војници су га однели у Музеј града Сплита.² С дру-

Сл 1. Мотив три рибе са заједничком главом из Петровца, фрагмент касноантичког подног мозаика (друга половина IV века).

¹ Fr. Bulić, Ritrovamenti antichi a Castellastua, *Bulletino di archeologia e storia dalmata* 25 (1902) 160; И. Николајевић, Касноантички мозаик из Петровца на мору, *Зборник радова Византолошког института* 3 (1955) 159–161.

² М. Zagarčanin, Nova istraživanja rimske i ranovizantijske vile na lokalitetu Mirišta u Petrovcu, *Nova antička Duklja V* (2014) 24, 39, fig. 10 (a–m).

ге стране, према казивању академика Сретена Асановића, својевременог секретара Удружења књижевника Црне Горе, овај мозаик се 1958. године, још увек налазио на имању Греговића, које је он лично посетио.³ Поменути академик такође истиче да је мозаик видео и по други пут, десетак година касније, вероватно 1967. године.⁴ Казивање академика Асановића, указивало би на то да се мозаик који приказује мотив трију рибâ са заједничком главом још увек налазио у Петровцу за време конзервације мозаикâ на имању Греговића.⁵

У старијој литератури мотиву трију рибâ са заједничком главом са локалитета у Мириштима до данас је своју студију посветио само један истраживач – Иванка Николајевић (1955).⁶ Ђорђо Мано-Зиси помиње овај мотив у једној реченици и сврстава га, на основу стила, у хришћанске оквире (1958–1959).⁷ Војислав Јовановић у свом раду такође наводи овај мотив, понављајући запажања и мишљење Иванке Николајевић (1963).⁸ Овај мозаик помињу и Милутин Гарашанин и Јован Ковачевић,⁹ а он је представљао и предмет истраживања Павла Мијовића у његовој студији о подним мозаицима у Црној Гори (1981). Мијовић истиче сложеност садржаја петровачког мотива и износи мишљење „da se u petrovačkom mozaiku mijешају paganski i hrišćanski znaci i simboli“, услед чега га, опрезно и услед непостојања других додатних аргумената и референтних ослонаца, ипак датује у докостантински период.¹⁰

У најновије време Иван Стевовић у монографији „Превалис“ (2014) уочава ванредну занимљивост овог мотива, његов идентичан визуелни код са египатским и далекоисточњачким представама трију рибâ са заједничком главом и са опрезом закључује да „ostaju neizvesni i izvorno značenje motiva u Mirištima i religiozna pripadnost posедника kompleksa.“¹¹ На послетку, исти аутор за овај мотив истиче да је „možda

³ „Mozaik star 2000 godina nestao sa imanja Gregovića prije pola stoljeća“, *Vijesti*, 5. novembar 2012. <https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/mozaik-star-2000-godina-nestao-sa-imanja-gregovica-prije-pola-stoljeca>.

⁴ Исто.

⁵ В. Јовановић, Нови касноантички мозаик у Петровцу на мору, *Старине Црне Горе I* (1963) 129, 129, нап. 1.

⁶ Николајевић, *Касноантички мозаик*, 159–161; в. доле.

⁷ Ђ. Мано-Зиси, Прологомена уз проблеме касноантичких мозаика у Илирикуму, *Зборник Народног музеја 2* (1958–1959) 93.

⁸ Јовановић, *Нови касноантички мозаик*, 129, 133.

⁹ М. Гарашанин, Црна Гора у доба Римског царства, In З. Бешић, Д. Гарашанин, М. Гарашанин, Ј. Ковачевић, *Историја Црне Горе I. Од најстаријих времена до краја XII века*, Титоград, 1967, 161, 177; Ј. Ковачевић, Од доласка Словена до XII вијека, In *Историја Црне Горе I*, 274, сл. 46.

¹⁰ Р. Мијовић, Podni mozaici u Crnoj Gori, *Materijali* 18 (1981) 90, 95, 102–105.

¹¹ I. Stevović, *Praevalis. Obrazovanje kulturnog prostora kasnoantičke provincije*, Podgorica, 2014, 70–71, сл. 53.

najzagonetniji, a sigurno najupečatljiviji pokazatelj kulturnih interakcija iskazanih slikom,¹² који припада скупини „najpre dislociranih, a potom izgubljenih obeležja nekada raskošnog i uistinu kosmpolitskog prostora ovog dela obale.“¹²

Најзад, исте године излази и рад посвећен резултатима шестогодишњих истраживања на локалитету Миришта у Петровцу у којем Младен Загарчанин констатује да је поменути мозаик, уз низ других, изведен у IV веку, тачније у другој половини IV века.¹³ Међутим, он такође оставља отвореним питање да ли ови мозаици представљају „izraz karakterističan za ranu hrišćansku teogoniju ili ... samo duh vremena kasne antike“.¹⁴

Описујући и разматрајући мозаик трију рибâ са једном главом, Иванка Николајевић истиче наглашени геометризам заједничке главе и сасвим сумарно, у једној реченици, наговештава могући симболизам фигуре у целини, имајући у виду композициону форму представе.¹⁵ На основу хипотезе да би та представа могла симболично представљати Свету Тројицу, она је извела даљу, општу претпоставку да би помену-та фигура одређивала и „карактер зграде чијем је мозаику припадала“.¹⁶ Међутим, већ у наредној реченици сама Иванка Николајевић обазриво наводи да се такво хипотетично објашњење симболике ове фигуре „не може утврдити“, услед чега са резервом датује мозаик у римски период.¹⁷ Значење мотива трију рибâ са јединственом главом, присутног и на мозаику из Петровца, иако по нашем мишљењу сасвим исправно схваћено, као симбол Свете Тројице, остало је стога само недовољно наговештено и без продубљенијих тумачења, као и нађених визуелно-значањских аналогија, које би овај симболизам несумњиво потврдиле.

Посебан проблем који се намеће приликом истраживања мотива трију рибâ са заједничком главом уопште, јесте непостојање никакве литературе о датом проблему. Наиме, на Западу, изузев цитиране литературе, не постоји ниједна студија посвећена како мотиву трију рибâ са заједничком главом у Петровцу, тако ни значењу неког другог примера овог мотива на ширем простору Евроазије и Африке.

Када је реч о старијој страниј литератури, с почетка XX века, Вилхелм Молсдорф у свом водичу кроз средњовековне симболе распоређеном према бројевним одредницама, наводи да три рибе представљају симбол Светог Тројства, додуше, без икаквог аргумента.¹⁸

¹² Исто, 70.

¹³ Zagarčanin, *Nova istraživanja rimske i ranovizantijske vile*, 22–24, 32, 49, fig. 10 (a-m).

¹⁴ Исто, 49.

¹⁵ Николајевић, *Касноантички мозаик*, 159–161.

¹⁶ Исто, 160.

¹⁷ Исто.

¹⁸ W. Molsdorf, *Führer durch den symbolischen typologischen Bilderkreis der christlichen*

Ретко, и то искључиво у оквиру општинских дела, наилазимо на помене мотива трију риба са заједничком главом, али без објашњења његовог значења и само уз навођење примера. Тако Јургис Балтрушаитис међу фантастичним мотивима средњовековне Европе помиње извештај број примера фигура трију риба са једном главом и то у секцији која се односи на „три фигуре које се смењују.“¹⁹ Што је важно, он доноси и цртеже и илустрације мотива за поједине примере које наводи.²⁰

Па ипак, чак и у најновијем, савременом критичком издању приручника Скица Вилара из Онекура, који илустрира контуру фигуре трију риба са заједничком главом (BNF, Ms Fr 19093, fol. 19v), истакнуто је да је значење тог мотива нејасно, „иако је најчешћа симболика броја три Тројство“.²¹

Изненађује чињеница да чак и учени немачки теолог Франц Делгер у пионирском и до данас непревазиђеном петотомном приручнику о представама, иконографији и значењу рибе у ранохришћанској уметности одбацује мишљење да мотив трију риба са заједничком главом садржи било какво значење. Он чак, помињући један пример овог мотива са капители стуба храма са острва Угљан код Задра изричито истиче да тај мотив нема никакво хришћанско значење.²² Напротив, Делгер каже да таква фигура представља само „одржавање уметничке игре која се много столећа раније среће на египатским посудама од фајанса из II миленијума пре нове ере.“²³ Тим више изненађује околност што исти аутор уочава и истиче иконографску сличност која постоји између главе трију риба и позније формираног мотива Свевишег Божијег ока.²⁴ Надовезујући се на тај његов исказ, Иванка Николајевић свој рад о петровачком мозаику крунише закључком да би поменута иконографска сличност „завређивала посебно истраживање.“²⁵

Kunst des Mittelalters, Leipzig, 1920, 1.

¹⁹ J. Baltrušaitis, *Le Moyen Âge Fantastique. Antiquités et exotismes dans l'art gothique*, Paris, 1955, 137–138, fig. 66, 67.

²⁰ В. претходну напомену.

²¹ C. F. Barnes Jr., *The Portfolio of Villard de Honnecourt (Paris, Bibliothèque nationale de France, MS Fr 19093). A New Critical Edition and Color Facsimile*, Farnham, 2009, 127 (Pl. 39).

²² F. J. Dölger, *IXΘΥΣ. V. Band, Die Fisch-Denkmäler in der frühchristlichen Plastik, Malerei und Kleinkunst*, Münstair, 1943, 677 (cf. *Исцо*, 96–97, Abb. 4).

²³ В. претходну напомену. Овај закључак наводи у свом раду и Иванка Николајевић, в. Николајевић, *Касноантички мозаик*, 160.

²⁴ F. J. Dölger, *IXΘΥΣ. II. Band, Die Fisch-Denkmäler in der frühchristlichen Plastik, Malerei und Kleinkunst*, Münstair 1943, 542, 542.4 (= F. Dölger, *Die Eucharistie nach Inschriften frühchristlicher Zeit*, Münstair, 1922, 98 [542]–99 [543] нап. 4).

²⁵ Николајевић, *Касноантички мозаик*, 161.

Што се тиче литературе са подручја Далеког Истока, два кинеска аутора су написала два коауторска чланка, у којима се баве мотивом трију риба са једном главом, присутним на каменим рељефима из времена кинеске династије источног Хана (25–220. године).²⁶ Аутори у овим чланцима нуде више могућности тумачења поменутог мотива и доносе детаљан опис иконографских карактеристика на неколико примера. Такође подаци који се односе на симболику рибе у кинеској цивилизацији брижљиво су у овим радовима сабрани на једно место и стога су веома важни. У једном чланку изнето је, између осталог, мишљење да се на основу хомонимије у изговору кинеских речи „риба“, „рађати“ и „обиље“ може претпоставити да је мотив симболизовао обиље, бројно потомство и плодност,²⁷ али и да је риба биће које симболично повезује небо и земљу.²⁸ Ипак, чланци ових аутора не пружају одговор на питање шта мотив трију риба са заједничком главом у духовном, религијском смислу конкретно значи, односно које је његово фундаментално, примарно значење.

Поред општег разматрања мотива заједничке главе риба, обједињавање визуелне представе трију риба и идејног смисла у једну целину завређује посебну пажњу, као и разлози за такво приказивање. Затим, услед сложености и специфичне тежине значења овог мотива, његово порекло и значење у ширем географском, духовном и цивилизацијском контексту остали су потпуно необрађени не само на подручју Балкана, већ и шире, у светској науци. Најзад, када је реч о испитивању значења мотива трију риба са заједничком главом са мозаика у Петровцу, мишљења смо да се он треба протумачити у контексту хришћанског култа. На такав закључак нас упућује географски положај места где је мозаик настао и где је нађен тј. територијална припадност мозаика Европи, хронологија настанка овог и суседних мозаика, као и сама врста објекта у којем је пронађен – вила.²⁹

²⁶ 韩永林, 吴晓玲, 汉画像石中“三鱼同首”图像内涵考析, 装饰杂志 189 (2009/第1期) 92–94 [= Wu Xiaolin, Han Yonglin, Analysis of the “Three Fish Sharing One Head” Image on Han Portrait Brick, *Chinese Journal of Design* 189 (2009/1) 92–94]; 韩永林, 吴晓玲, 汉画像石中“三鱼同首”图像的艺术造型辨析, 雕塑杂志 (2009/第2期) 60–63 [= Wu Xiaolin, Han Yonglin, Dissection on Art Model of “Three-body and One-Head Fish Picture of Portrait Stone of Han Dynasty, *Sculpture* 2009/2, 60–63].

²⁷ 韩永林, 吴晓玲, “三鱼同首”图像, 93.

²⁸ Исто.

²⁹ Stevović, *Praevalis*, 70–71; Zagarčanin, *Nova istraživanja rimske i ranovizantijske vile*,

Понуђено тумачење мозаика откривеног у Петровцу представљаће основу за даљи свеобухватнији приступ овом мотиву на ширем географском простору од западне Европе до Јапана. Иако нам прецизнији трагови начина уметничке и духовне „размене“ овог мотива нису познати, оно што се може закључити јесте да је овај мотив као својеврсна ликовна позајмица стигао у Европу односно у хришћанство са подручја Блиског Истока – из Египта.

Иконографија мозаика

Како се мозаику о коме говоримо временом изгубио траг и како је једина његова очувана и нама доступна фотографија изведена у црно-белој техници, мишљења смо да је важно да овом приликом детаљно изнесемо његов изглед, у мери у којој то поменута фотографија допушта. Услед недостатка фотографије у боји износимо запажање Иванке Николајевић да је делимично очувана фигура коју су сачињавале три рибе изведена „црним и сивкастоплавим коцкицама на основи од бледоружичастог кречњака“.³⁰ Она такође доноси и исказ Марка Греговића да је ова фантастична фигура била окружена представама других морских животиња, од којих наводи делфина, октопода, сипу и друге.³¹ Тај податак сасвим стоји у складу са античком тенденцијом приказивања водених површина и њој саобразне фауне на подовима здања сакралне или профане намене.³²

Мотив који је некада красио древну вилу на подручју данашњег Петровца представља фантастичну илустрацију трију идентичних рибâ повезаних у јединствену органску целину заједничком главом. Рибе су симетричне, распоређене зракасто у три правца. Технички посматрано, овај мотив би се могао именовати и као „једна риба са три репа“, међутим, мишљења смо да је термин „три рибе са једном, заједничком главом“ исправнији. На такав закључак упућује тумачење које ћемо у овом раду понудити. Наиме, да се за сада задржимо на иконографији, свака од трију рибâ у овој фигури приказана је благо савијеног тела, које сугерише покрет. Реч је о покрету који је центрипетално усмерен, односно који указује да су рибе приказане како се крећу у смеру према центру тј. према средишњој глави. Стога ћемо се у раду и држати термина „три рибе са једном главом.“

21–60, пос. 25, 49.

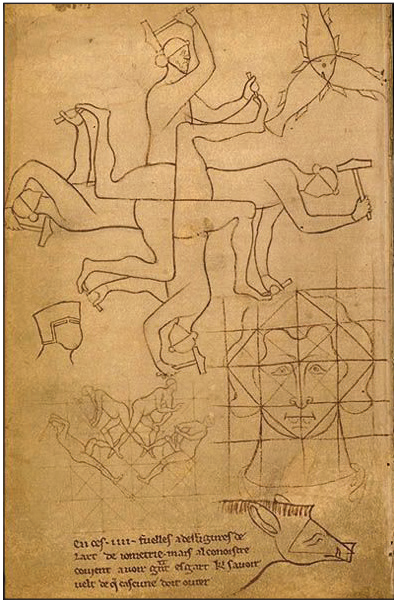
³⁰ Николајевић, *Касноантички мозаик*, 159.

³¹ *Исто*, нап. 3.

³² О овој тенденцији уопштено на појединим примерима в. F. Berry, *Walking on Water. Cosmic Floors in Antiquity and the Middle Ages*, *Art Bulletin* 89/4 (Dec. 2007) 627–656.

Сл. 2. Мотив три рибе са заједничком главом из Египта – Музеј у Берлину (1900-1600. п.н.е.).

Сл. 3. Мотив три рибе са заједничком главом, Скице из Портофолија Вилара из Онекура, MS Fr 19093, fol. 19v (1220/1240).

Заједничка глава фигуре изведена је према начелима геометрије, при чему је приказана у виду једнакостраничног троугла, чији су унутрашњи углови, подељени или назначени по једном кратком, полукружном линијом. Троугао је приказан унутар круга, који, заправо, представља контуре шкрга̂. Само Око изведено је у виду подебље кружнице, која уоквирава бело поље и тачку у његовом средишту.

Најранији датовани пример ликовне представе трију риба̂ са заједничком главом посведочен је на једној фајансној посуди која се данас чува у Египатском Музеју у Берлину, који потиче из времена 1900–1600. г. п. н.е. (сл. 2).³³ Њему свакако треба придодати и три фајансне посуде из Британског музеја заведене под бројевима EA30449, EA30450 и EA32 590 из вероватно истог, односно приближног, периода.³⁴

Ако упоредимо главу трију риба̂ са мозаика откривеног у Петровцу и ону, нпр. на египатској посуди у Берлинском музеју, увиђамо иконографске сличности. Углови троугла наглашени су полукружним линијама, од којих свака представља уста појединачне рибе. Исто важи и за познију средњовековну представу трију риба̂ које изводи Вилар из Онекура (1220/1240. године) – сл. 3. Оно што је важно, уочава се да централна глава

³³ Dölger, *IXΘΥΣ II*, 542–543, нап. 4; Dölger, *IXΘΥΣ V*, 96–97, Abb. 4; Stevović, *Praevalis*, 71, sl. 54.

³⁴ Dölger, *IXΘΥΣ II*, 543, нап. 4.

управо захваљујући појави троугла и полукружних линија унутар њега у угловима, представља својеврсну „замену“ односно „скраћену“, „апстраховану“ верзију читавог овог сложеног мотива, што је заједничко за све представе.³⁵

Ако посебно упоредимо берлински египатски пример и детаљ мозаика пронађеног у Мириштима, увиђамо да минуциозна изведба и истоветан начин приказивања заједничке главе у виду троугла сведоче о несумњивој иконографској повезаности без обзира на велики временски распон који их раздваја. Та чињеница о истоветности указује и на то да је по питању приказивања овог мотива била поштована дуга и очигледно непрекинута традиција, као и да је постојао извесни заједнички иконографски предлог, који је био у оптицају у изузетно дугом временском периоду од најмање 1500 до 2000 година и свакако, како то указани француски пример из XIII века сведочи и знатно дуже. Поред троугаоне главе, и тела риба су на египатском и петровачком примеру приказана са тачкастим крљуштима – на египатској посуди у сликарској техници, а на мозаику пронађеном у Петровцу у форми мозаика.

Најзад, на овом месту треба приметити и прихватити запажање Франца Делгера да се централни детаљ египатске, а у нашем случају и петровачке фигуре, заједничка глава трију риба, подудару са иконографијом Свевидећег Божијег ока (сл. 1, сл. 2 и сл. 4).³⁶

Значење мозаика

У том смислу, мишљења смо да заједничко, централно поље, као место пресека и поље заједничко за сва три тела риба представља свеprisутно, јединствено знање, као и да цела слика симболично илуструје Свету Тројицу.³⁷ Према светом Максиму Исповеднику, Света Тројица се „дели“, премда „нераздељиво“ и „сједињује“ премда „раздељиво“. Стога је чудесно и „раздељење“ и „сједињење“. „Јер у чему би се састојала чудесност кад би се Син са Оцем сједињавао и раздељивао као човек са човеком и ништа више?“³⁸ Мишљења смо да детаљ са подног мозаика у Петровцу указује управо на овај комплексан теолошки симболизам.³⁹

³⁵ Разлика између ових представа је та што на египатским примерима, као и на оном француском, троугао заједничке главе није уписан у круг, а у Петровцу на мору јесте, што доприноси посебности ове представе.

³⁶ Dölger, *IXΘΥΣ II*, 543, нап. 4; о иконографији Свевидећег Божијег ока в. G. Stuhlfauth, „Auge Gottes“, *Reallexikon zur Deutschen Kunstgeschichte, Bd. I*, Stuttgart, 1937, 1243–1248.

³⁷ За литературу о Светој Тројици в. нашу напомену бр. 38.

³⁸ *Добротољубље. III том*, Манастир Хиландар, 2009, 139 (29).

³⁹ О бројној литератури о Светој Тројици в. нпр. L. Hödel, *Dreifaltigkeit*, *Lexikon des Mit-*

Сл. 4. Свевидеће око Божје, детаљ са Декларације о слободи права човека и грађанина (1789)

Сложен, редак и надасве необичан мотив из Петровца, својим специфичним изгледом и иконографским детаљима о којима је већ било речи указује на духовно значење и смисао, који треба да изрази.

Заједничка глава са једним оком, односно „средишње поље“ у коме се преклапају главе трију риба представља Космичко знање на путу Ствараоца. То је знање Универзума, једно јединствено знање, Ствараоачево знање. Три тела риба означавају Оца, Сина и Светога Духа, који су на истом нивоу, чије су мисли јединствене, усмерене према Божијим законима, ликовно указујући на чињеницу да су приступи том истом знању различити.⁴⁰

У контексту хришћанског култа и истицања геометризма главе, навешћемо, као важну аналогију, једну знатно познију представу Бога односно Свете Тројице, да укажемо на значење заједничке главе мотива са три рибе са мозаика из Петровца. Матијас Гројтер, немачки сликар и гравер, приказао је слику „Вечности“ (“Aeternitas,” 1610) – Старца Дана како седи и у рукама држи симбол Свете Тројице, троугао уписан у круг – исти облик који чини заједничку главу риба на мозаику пронађеном у Мириштима (сл. 1 и 5).⁴¹ Једина разлика је што на Гројтеровој предста-

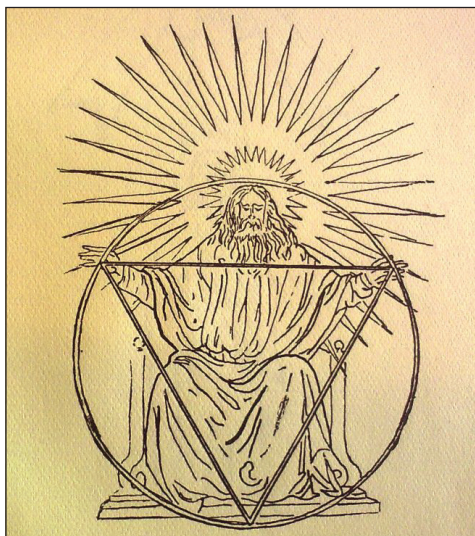
telalters, III, München – Zürich, 1986, 1374; F. Courth, *Trinität*, Lexikon des Mittelalters VIII, München – Zürich, 1997, 1011–1014; A. Cutler, *Trinity*, Oxford Dictionary of Byzantium, London – New York, 1991, 2116–2118 (са даљом библиографијом).

⁴⁰ О Светом Тројици в. нашу претходну напомену.

⁴¹ A. Hackel, *Die Trinität in der Kunst: Eine ikonographische Untersuchung*, Berlin, 1931, 78 et pass.

ви недостаје Око, али оно није морало и нужно да буде приказано, јер се његово значење допуњује са симболизмом троугла, као Светог Тројства односно Бога.⁴²

Будући да се мотив трију риба, односно њихова заједничка глава, у хришћанском контексту могу протумачити на овакав начин, са поузданошћу се може закључити да је грађевина у којој се подни мозаик на данашњем локалитету Миришта налазио припадала хришћанском култу и да је њен поседник био хришћанин. Иако су међусобни утицаји култура и култова Истока и Запада

Сл. 5. Матијас Гројтер, Вечност (1610).

очигледно постојали, а очуване потврде о њима у изворима оскудне, тешко је претпоставити да се у античко-хришћанском Средоземљу, на Јадранском мору, могло наћи здање неког другог култа осим хришћанског, иако би такве претпоставке деловале привлачно. Наиме, премда је овај мотив поред древног Египта, свакако био присутан на подручју индијског потконтинента и на тлу Кине, вероватноћа да је овде реч о будистичком здању или грађевини неког другог источњачког култа, сасвим је занемарљива. У крајњој линији и чињеница да је мотив о коме говоримо красио здање једне виле, такође упућује на такав закључак.⁴³ Иако је „визуелни речник“ односно кôд овог мотива, био идентичан са онима на Истоку у ширем смислу речи, иако је његова форма очигледно преузета са Истока, мишљења смо да је он, у овом случају, на примеру из виле у Петровцу на мору, морао носити снажну хришћанску конотацију. У прилог таквом мишљењу говори и чињеница да је мотив на сасвим сличан начин преплетене рибе присутан у римским катакомбама, што свакако заслужује посебна, даља истраживања.⁴⁴ Ово мишљење по-

⁴² О троуглу, његовом значењу и Свевидећем Божијем оку в. К. Laute, “Auge Gottes (2)“, *Lexikon der Christlichen Iconographie, Bd. 1*, Rom – Freiburg – Basel – Wien, 1968, 224.

⁴³ О римским вилама в. А. Marzano, *Roman Villas in Central Italy. A Social and Economic History*, Leiden – Boston, 2007.

⁴⁴ W. L. Dickinson, *The Lives of the Saints or Notes Ecclesiological and Historical on the Holy Days of the English Church*, London, 1865, 181–182.

тврђују и спроведена најновија вишегодишња археолошка испитивања римске и рановизантијске виле на локалитету Миришта (2006–2011).⁴⁵

Време настанка мозаика и закључак. Време настанка мозаика са мотивом трију риба са заједничком главом је време у којем су се хришћани већ чврсто изборили за слободу исповедања своје вере, односно, будући да се овај мотив по свој прилици налазио на јасном и видљивом положају, време када је хришћанство постало дозвољена, државна религија. То би значило да је мозаик настао најраније у времену константиновске епохе, након 313. године, а шире свакако до почетка V века, што је шири хронолошки период (крај III–почетак V века) када у „декоративном“ систему мозаика „све више преовлађују везаност за идеологију, симболе, служење литургијским потребама,“ а „програм декорације служи све више за објашњавање сврхе просторија, или још више, учењу правога сазнања мудрости“ (истакла и подвукла А. Г.).⁴⁶ Верујемо да је сасвим логично претпоставити да је мотив трију риба са заједничком главом у вили извесног хришћанског достојанственика имао у том смислу за циљ да најексплицитније укаже на његов религиозни статус, иако је формално обличје тог мотива своје порекло дуговало источњачком поднебљу и то не само услед међусобних контаката Истока и Запада. На такав закључак би указивала чињеница да је мозаик изведен управо у саставу репрезентативне виле, а не неке друге грађевине. Таква могућност указала се управо након 313. године. Подаци о страдању виле средином IV века, до којих се дошло најновијим археолошким истраживањима, чврсто указују да су мозаици, међу којима и онај који приказује три рибе са заједничком главом, изведени у III фази градње виле, до које је последично дошло, у другој половини IV века.⁴⁷

Овакво датовање мозаика са мотивом трију риба са заједничком главом на локалитету у Петровцу на мору, у период IV века, указивало би на то да је реч о једном од најранијих, ако не и најранијем примеру појаве тог мотива у Европи и хришћанском свету уопште. На тај начин се он, додатно, поред саме иконографије и значења, уздиже у ранг ванредно значајних уметничких остварења. Уједно, појава овог мотива говори о учености и нарочито рафинираном укусу и тежњама хришћанског наручиоца – поседника виле, као и о високом развоју древног Петровца кадрога да својој средини подари уметност највиших духовних домета.^{***}

⁴⁵ В. доле и нашу напомену бр. 46.

⁴⁶ Мано-Зиси, *Пролегомена*, 89.

⁴⁷ Zagaračanin, *Nova istraživanja rimske i ranovizantijske vile*, 21, 25, 49.

^{***} Порекло илустрација у тексту: 1) Stevović, *Praevalis*, sl. 53; 2) *Исцо*, sl. 54; 3) Фотографија у јавној употреби; 4) Фотографија у јавној употреби; 5) A. Hackel, *Die Trinität in der Kunst*, Berlin, 1931, 78.

Andela Đ. GAVRILOVIĆ

SPIRITUAL AND MATERIAL MEANING AND THE ANALYSIS
OF THE MOTIF OF THREE FISH WITH ONE HEAD FROM
A FRAGMENT OF THE LATE ANTIQUE FLOOR MOSAIC IN
PETROVAC AT SEA

Summary

The paper deals with the iconography and meaning of the motif of three fish with one head, depicted on a small fragment of the floor mosaic (9 dm²) of an antique villa, and found in 1902, in the olive yard of Marko Gregović in Petrovac at Sea (fig. 1). The paper concludes that the presence of this particular motif at the Montenegro Coast represents the continuation of a long-lasting iconographic tradition (the first preserved motif of this kind dated to the period of the 18th dynasty, fig. 2). The motif of three fish with one head was present in Western Europe during the Middle Ages too (fig. 3). The author concludes that in the case of Petrovac this motif has a Christian background, representing a symbolic image of the Holy Trinity – the Father, the Son and the Holy Ghost. The head represents the Creator, or the universal Cosmic knowledge on the way of the Creator. The opinion is offered that the head of the three fish has the same iconography and meaning as the “All-Seeing Eye of the God” (fig. 4) and the symbol of the Holy Trinity placed in the Ancient of Days’ hands in the depiction of Mathias Greuther’s “Aeternitas” (fig. 5). The author expresses the opinion that the building in which the motif was present once served to the Christian cult and that the mosaic was done in the second half of the 4th century.

Savo MARKOVIĆ*

IZJAVA POSLJEDNJE VOLJE NA KRAJU JEDNE EPOHE:
ALEKSANDAR BAZZAN

ABSTRACT: *Based on the testament and the other documents from the State Archives in Dubrovnik, as well as historiography, in the paper is reconstructed the last period of life of one of the members of the patriciate of Bar. Alexandrus Bazzan was a priest and a landowner in Bar, and in Dubrovnik he was the confessor of Benedictine nuns of the monastery of St. Mark, the chorist of St. Blaise, and a spiritual at the nunnery of St. Clares. Indicative is conditioning of his testamental provisions by the return of his native town under the sovereignty of Christian rulers.*

KEY WORDS: *Bar, testament, legate, priest, Dubrovnik, patriciate, genealogy, the 16th century*

O barskom patricijskom rodu Bazan postoji značajna historiografija.¹ U odnosnim historiografskim i genealoškim razmatranjima kontekstualizovan² je i sveštenik Aleksandar Bazzan, kao jedan od posljednjih pripadnika ovog plemićkog roda. Tema ovoga rada je ponajprije izjava njegove posljednje volje, sastavljena 1587. godine, na kraju jedne istorijske epohe.

Pre Alessandro Bazeno,³ od oca Dominika, barski sveštenik koji se bilježi u izvoru iz 1570. godine, možda je, na osnovu pretpostavljenog

* Autor je doktor pravnih i istorijskih nauka.

¹ *Up.:* S. Marković, *Stanovništvo srednjovjekovnog Bara*, Perast 2014, 578-582 i tamo citirana literatura; *isti*, *Bazana domus* – istaknuti reprezent barskog nobiliteta, *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru*, LIX-LX, Kotor 2013-2017, 427-455 i tamo citirana literatura.

² *V. i:* S. Marković, Posljednja od barskog patricijskog roda Dalmas: „*Catharina Borisc, herede universale del q. m. Antonio Dalmas*“, *Arhivski zapisi*, Časopis za arhivsku teoriju i praksu, XXII/2015, br. 1, Cetinje 2016, 27-72.

³ V. B. Lupis, Iz prošlosti srednjovjekovnog zlatarstva u Baru, *Hrvatsko-crnogorski dodiri / crnogorsko-hrvatski dodiri: identitet povijesne i kulturne baštine Crnogorskog primorja*, L. Čoralić (ur.), Zagreb 2009. 741. V. B. Lupis donosi transkripciju oporuke (Državni arhiv u Dubrovniku, *Testamenta notariae* 10.1, 44, ff. 11'-13) sveštenika Ivana Župana iz 1570. g. na str. 740-741.

nasljeđivanja imena, bio unuk ili praunuk Petra Sandaljevog Bazana. Shodno testamentu „*Pbri Joannis Zupana Antibarensis*“ (pre *Zane Zupan*) iz 1570/72. g., Aleksandar⁴ je dobio od toga zavještaoca nešto zemlje za sjetvu („*due copelli di terreno di seminason*“),⁵ na osnovu pretpostavke da mu je testatorov brat Frano Župan bio dužnik („*si per aventura fo debitor mio fratello Fran.co*“); a ako nije, trebalo je, dobivši taj legat, „da moli Boga za mene i na naše mrtve“.⁶ Posebna zemljišna mjera („*copelli*“) koja se, ukazujući na osobenost, odnosno rezistentnost komunalne metrologije, koristila u Baru, označavala je površinu koja je rodnom usjeva mogla ispuniti posudu odgovarajuće veličine.⁷ Vjerovatno bi se mogla dovesti u vezu sa dubrovačkom mjerom zatežinu žita *kupel* (*cupellus*, „uborak“), koja je težila 16,401 - 18,515 litara, odnosno 1/6 stara.⁸

Ako bi se na osnovu nasljeđivanja posjeda i pretpostavilo da je u razdoblju između 1570. i 1572. godine Aleksandar prebivao u Baru, već u maju 1573. prezviter *Alexandrus Bazzan* živio je u Dubrovniku. S dozvolom nadbiskupa, Vijeće umoljenih dopušta da on bude duhovni otac benediktinskih redovnica tamošnjeg samostana sv. Marka („*Prima pars est de concedendo cum licentia Reverendi Archiepiscopi Reverendis monialibus S.ti Marci presbiterum Alexandrum Bazzano Antibarenssem pro earum patre spirituali.*“).⁹ U Dubrovnik se najvjerovatnije preselio nakon pada Bara pod Osmanlije.

Na osnovu istovjetnosti imena i lokacija, zasigurno je sveštenik Aleksandar *Bazzan* bio horist Sv. Vlaha, koji je zabilježen u novembru, odnosno

⁴ S. Marković, *Bazana domus*, 444, 450.

⁵ V. B. Lupis, Iz prošlosti srednjovjekovnog zlatarstva u Baru, 741.

⁶ *Isto*.

⁷ Indikativna mjera je *kupljenik*, manji dio *polovnjaka* („*dimidium starium*“, „*medium*“), koji je označavao polovinu nečega u više mjera (npr. polovinu stara). *Starium Veneticum* (83,31 l) se pominje 1225. g. pri uvozu pšenice iz Zadra. *Kotorski star* se pominje 1396, odnosno 1421. g. *Dubrovački star* je iznosio 98,41 l, a kasnije 111,05 l. Kotor je imao mjericu za žito čiji naziv shodno izvorima nije poznat, ali se u XIX v. nazivala *kupel*: zahvatala je 20,27 zapreminskih litara. *Kotorsko vedro* („*quincum*“) je vjerovatno iznosilo 1/40 *miljara*, odnosno 15,99 zapreminskih litara. Veličina *kotorskog stara* je udvostručena u prvim decenijama mletačke vlasti. S. Sekulić-Gvozdanović, Srednjovjekovni sustavi šupljih kamenih mjera u Istri, Hrvatskom primorju i kontinentalnoj Hrvatskoj, *Prostor*, Vol. 3., No. 1(9), Zagreb 1995, 77, 79; *Statvta civitatis Cathari – Statut grada Kotora*, prevod originala iz 1616. godine sa naučnim aparatom, Knjiga II, J. Antović (ur.), Kotor 2011 : 2009. (dalje: *Statvta civitatis Cathari*), 51.

⁸ Dubrovački star imao je 6 *kupela*. Niko Kapetanići Nenad Vekarić, Popis domaćinstava konavoskih kaznačina iz 1536. godine, *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, 40, Dubrovnik 2002, 172.

⁹ Državni arhiv u Dubrovniku (dalje: DAD), *Acta Consilii rogatorum*, sv. 62, f. 67r (23. 5. 1573.). Na ljubazno saopštenom podatku, kao i na drugim ustupljenim podacima iz Državnog arhiva u Dubrovniku te na kolaciji priloženog testamenta, najljepše zahvaljujem prof. dr. sc. Nelli Lonzi.

decembru 1573. g. Giovanni Francesco Sormani, vizitator Dubrovačke nadbiskupije, pominje tada da je u crkvi Sv. Vlaha orguljaš bio sveštenik Ivan Kristović i da je uz njega bilo još devet horista, među kojima „*Aleksandar iz Bara*“ i „*Marin Župnikov*“,¹⁰ sveštenici.¹¹ Drugonavedeni horist Sv. Vlaha je takođe bio plemić iz Bara.¹² Kao dio aristokratskog obrazovanja, mentaliteta i identiteta, muzika je shvatana kao instrument javne reprezentativnosti, obnavljanja duha, postizanja unutrašnje harmonije, simbolične evokacije viših harmonija, ali i zabave u dokolici.¹³ U posttridentinskom razdoblju pjevanje je preporučivano i kao vježba za održavanje u dobroj formi, za pročišćavanje i jačanje pluća, oslobađanje bronhija, te kao sredstvo protiv govornih poteškoća.¹⁴ Već iza 1565. g., na osnovu koncilskih direktiva, insistira se da liturgijsku muziku izvode školovani sveštenici (klerici i kantori): glas je shvatan kao dragocjen organ pohvale Boga.¹⁵ Smanjivanjem upotrebe instrumenata, liturgija se nastojala osloboditi svih sekularnih aluzija, a polifonije zasnivati na jasnoći izgovaranja tekstova napjeva, himni i psalama koji su slušaocima inspirisali na veću pobožnost.¹⁶

Velečasni gospodin, sveštenik *Bazan*, zabilježen je i 2. oktobra 1574, u testamentu dubrovačke Baranke Katarine Dalmas, udate Boriš, koja mu je

¹⁰ U testamentu don Ivana Župana, načinjenom 1570. g., sveštenika Marina, pok. Frana Župana („*Item lasso a m. Pre Marino figliolo di q.m. Franc.o Zupan una ograda drio S.to Vido*“) oporučilac zadužuje „*che mi dica otto para di messe*“ - kao i njegovim brojnim preminulima („*tri za mene, jednu za Mare pok. Faustina i jednu za njenog oca i majku, jednu za mojeg nečaka sveštenika Marina te po jednu za Đura i Nika*“) – ostavljajući mu zemljišnu parcelu („*zgradu*“) naspram crkve Sv. Vida u Baru. Isti je testator Anzuli Crateo ostavio zavještanje s tim da moli „*et al obito del mio q. fra.llo Fran.co*“). S. Marković, *Una chasa in la zitade de Antivari*: patricijski rod Zupan (Župan), *Istorijski zapisi*, LXXXVII, br. 1-2, Podgorica 2014., 212, 215.; V. B. Lupis, Iz prošlosti srednjovjekovnog zlatarstva u Baru, 741.

¹¹ Z. Šundrica, *Tajna kutija dubrovačkog arhiva*, II. dio, Zagreb – Dubrovnik 2009: Turci u dubrovačkoj katedrali (o crkvenoj i svjetovnoj glazbi Dubrovnik druge polovine 16. stoljeća), 270, 272, 273.

¹² Marin (Franov) Župan je bio i jedan od primalaca legata zavještaoca Aleksandra: sveštenik Marin *Giupana* je 1589. g. izjavio da je primio pet perpera od njegovog opšteg nasljednika, Vicka Ivanovog. DAD, *Testamenta notariae* (dalje: TN), sv. 47, f. 188v.

¹³ D. V. Filippi, Carlo Borromeo e la musica, «a lui naturalmente grata», *Atti del Congresso Internazionale di Musica Sacra* (Roma, 26 maggio - 1 giugno 2011), A. Addamiano, F. Lusi (ed.), 3 vols., Città del Vaticano, 2, 670.

¹⁴ U kontekstu prijateljskih relacija barskog prelata Ivana Brunija i Carla Borromea (koji je za biskupa zaređen 1563. g.), značajno je uzeti u obzir odnos milanskog antista prema onovremenoj muzici: njenoj terapeutskoj moći i s njom povezanim opasnostima po moral. Borromeo je muzičko obrazovanje sticao u sredini izuzetno bogatog nasljeđa; Pico della Mirandola je govorio: „*Medicina sanat animam per corpus, musica autem corpus per animam*“, dok je Marsilio Ficino, na tragu antičkih tradicija, muziku uključio u terapeutska sredstva, posebno u kontekstu melanholije. D. V. Filippi, Carlo Borromeo e la musica, 668, 670.

¹⁵ *Isto*, 673.

¹⁶ *Isto*, 671.

ostavila legat: „*Item lasso al Reverendo messer pre Alessandro Bazan uno anello d'oro smaldato con piera cristalina.*”¹⁷ Odredbu ostaviteljke Katarine o legatu za nesvjesno učinjeno zlo, obavezao se, preko njenog udovca Antuna Boriša, izvršiti raspodjelom dubrovačkim samostanima upravo sveštenik iz Bara. To je učinio marta 1576, dispencijom legata dubrovačkim samostanima: „*Die XX. Martii 1576. Venerabilis presbiter Alexander Bazzanus declaravit habuisse a suprascripto domino Antonio ipperperos tres legatos pro male ablatiis, et illos dispensasse in monasteriis huius civitatis Ragusii.*”¹⁸

Iseljeni barski sveštenik Aleksandar umro je u Dubrovniku neposredno prije 8. decembra 1587. Testament velečasnog g. *Bazzana* otvoren je navedenog dana u Dubrovniku, nakon što je bio pohranjen u tamošnjoj javnoj Notarskoj kancelariji, „*inter alia testamenta viventium ex consuetudine civitatis*”.¹⁹ Svjedoci otvaranju njegove oporuke bili su g. Vladislav Nikolin *de Menze*,²⁰ sudija, i sveštenik *Elias Matthei*.

Bazzan je oporuku, „*In Christi nomine*”, sastavio 21. novembra 1587. Tada barski sveštenik, stanovnik Dubrovnika („*Io pre Alesandro Bazzano di Antivari habitante in Ragugia*”), već bolestan tijelom, ali zdrav pameću i pamćenjem („*et di memoria*”), sačinjava izjavu posljednje volje pozivajući se na poznatu poruku²¹ da zna da nijedna stvar nije izvjesnija od smrti, niti neizvjesnija od njenog sata i mjesta nastupanja („*et sapendo che nessuna cosa è più certa della morte, ne piu incerta dell' hora et punto di quella*”).²²

¹⁷ DAD, TN, 10. 1, sv. 44, f. 80r.

¹⁸ DAD, TN, 10. 1, sv. 44, ff. 79v-80r.

¹⁹ DAD, TN, sv. 47, f. 187v.

²⁰ Vladislav Nikolin Menče (oko 1538 – 1618) bio je poklisar u Rimu kod pape Siksta V upravo sljedeće, 1588. godine. Od 1586. do smrti, jedanaest puta je bio dubrovački knez. Njegovi sinovi Nikola, Frano i Jeronim su krajem XVI v. bili trgovci u Londonu. Blizak ogranak roda Menče se u jednom od prethodnih naraštaja dovodi u vezu s Barom (Ratko, vanbračni sin Marina Lamprovog, rođ. oko 1360. g.). Nenad Vekarić, *Vlastela grada Dubrovnika*, Svezak 3, *Vlasteoski rodovi (M – Z)*, Zagreb – Dubrovnik 2012, 42-43.

²¹ Klasična fraza *Nihil certius morte hora autem mortis nihil incertius* (up. Seneka, *Ad Lucilium* 26.7, ili Ciceron, *De senectute* 20.74.), prevodi se na italijanski i na sljedeći način: „Niente è più certo della morte ma niente vi è di più incerto della sua ora”. Frazu, iz antičkog besjedništva, preuzimaju hrišćanski teolozi već tokom patristike, a u srednjem vijeku postaje dio misa i besjeda za mrtve - obreda vezanih sa smrt.

²² Up. poruke iz *Vulgate* i djela o preziru svjetovne taštine: Lk 12,40: „*Et vos estote parati, quia qua hora non putatis, Filius hominis venit.*”; Mk 13,33: „*videte, vigilate et orate nescitis enim quando tempus sit*”. Mt 25,13: „*Vigilate itaque, quia nescitis diem neque horam.*”; *Dispegio della vanita' del mondo*, del R. P. F. Diego di Stella, Parte Seconda, Nvovamente tradotto dalla Spagnuola nella lingua Toscana, dal R.M. Pietro Buonfanti, Piouano di Bibbiena; in Firenze. M.D.LXXXI. Appresso Giorgio Maescotti.: „I Giorni dell'huomo sono brevi: e Iddio solo sà il numero de'suoi mesi, dice Job. Nissuna cosa è più certa che la morte, nè più incerta che l' hora di morite: Et non sai ancora in qual vigilia della notte ti chiamarà il Signore. Nel volere Iddio che non sapessimo l' hora della morte, ci dette à intendere, che ci habbiamo sempre à presumere che finirà presto la vita nostra, poi che non hau-

Najprije, preporučuje svoju dušu njenom najvišem Tvorcu. Ostavlja za „*decime et primitie*“ dubrovačkoj katedrali Sv. Marije Velike 6 groša, koliko i crkvi Sv. Vlaha (u kojoj je, kako je pomenuto, bio horist), i Sv. Mariji na Dančama.

Mada se ranije pominje kao duhovni otac benediktinki, shodno njegovom testamentu očito je da je Bazzan 80-ih godina XVI stoljeća službom bio značajno angažovan i u ženskom franjevačkom samostanu Sv. Klare („*questa molta mia servitu che ho fatto certo, fidele al ditto loro Monasterio*“).²³ Samostanu Sv. Klare testamentom ostavlja četiri peče grubog sukna koje je kupio, moleći franjevačke redovnice, koje su mu to obećale, da mu održe godišnjicu („*il mio aniversario*“), kao i godišnjice njegovom pokojnom ocu, gospodinu Dominiku, i njegovoj pokojnoj majci Katerini (*Catherina*), te pokojnom bratu Ivanu Krstitelju (*Giovanni Battista*).

Samostanu benediktinki Sv. Marka ostavio je zavještanje od 10 dukata, da monahinje mole Boga za njegovu dušu.

Ostavlja takođe, i određuje, da se u stanciju jedne kuće utroši do 50 dukata, da navedena stancija²⁴ bude data Mariji Giovannija barabanta (vojnika plaćenika), i da zbog služenja njemu („*per servitù che mi ha fatto*“) zauvijek pripada njoj i njenim nasljednicima, a da ona moli Boga za njegovu dušu. Isto tako ostavlja i određuje da njegova sluškinja Maruša za vrijeme koje mu je služila i svoje milosrđe bude plaćena kako bude naredila sestra Gracijana, monahinja Sv. Marka.

Za nasljednika svih njegovih preostalih dobara, i potraživanja koje bi imao, sveštenik *Alesandro Bazzano* određuje Vicka, sina pok. Ivana Petrova („*Vincenzo figliolo di q. Giovanni di Piero*“), da moli Boga za njegovu dušu. Ukoliko navedeni Vicko ne bude imao nasljednika, testator određuje da navedena dobra pripadnu njegovoj majci Mariji. Zanimljivo je da ostavitelj nijednom ne pominje Vickovo prezime, niti u kakvom bi mogao biti rodbinskom odnosu s njegovom majkom. Ukoliko pomenuta Marija ne bi imala nasljednika, sveštenik određuje da njegovu imovinu naslijede tri dubrovačka samostana, tj. Sv. Klara, Sv. Marko i Sv. Marija od Kaštela, a da navede-

endo tempo certo, l' hora nella quale siamo, habbiamo à tenerla per vltima: che in questo, & in tutto 'l restante pietosissimamente con essi noi fece il Signore. Non sapendo l' hora della morte, (...)“., 414.

²³ DAD, TN, sv. 47, f. 188r.

²⁴ Prije nego na ladanjski privredni kompleks, a svakako prije smisla koji je taj pojam imao u zapadnoj i južnoj Istri (gdje označava rustični graditeljski i ekonomsko-agrarni sklop zasnovan na porodičnoj zadrugi, koncentrisan ili nanizan oko dvorišta, odnosno dvora), koje će tamo posjedovati iseljeni barski rod Borisi (Boriš), ovdje se navedeni termin odnosi na izdvojenu stambenu jedinicu, moguće unutar veće kuće („*spendere in una stantia in una casa sino ducati cinquantà*“). Ova je oporučna odredba omogućena prodajom od 22. septembra 1588. te je Maruša 8. aprila 1589. uvedena u posjed stana, odnosno doma navedene vrijednosti.

ni samostani²⁵ raspodijele *jednu četvrtinu* za Božji blagoslov, tj. ljubav Božju („*per amor di Dio*“). U toj bi se $\frac{1}{4}$ možda mogla nalaziti indicija rodbinske povezanosti pomenute Marije i sveštenika Aleksandra.²⁶

Ostavitelj, duhovnik *Alesandro*, određuje još da od navedenih dobara („*delli detti beni*“), rečeni Vicko da Marinici (*Mariniza*) Bazzanu, ako u doledno vrijeme dođe u Dubrovnik, jedan veštit od crne tkanine i 20 talira, da moli Boga za njegovu dušu. Takođe, ako kroz koje vrijeme Mariničin brat Antun dođe „u Hrišćanstvo“ („*in Christianità*“), „slično“ i njemu Vicko treba da da jedan odjevni predmet od crne tkanine i 20 talira.

²⁵ Samostan Sv. Klare izgrađen je krajem XIII – poč. XIV v., postavši jedan od najvažnijih ženskih samostana u Dubrovačkoj Republici. Godine 1432. otvara sirotište za napuštenu djecu, za koju se brinulo do njihove šeste godine života, nakon čega su usvajana. „Crkvu Sv. Marije od Kaštela (Sancta Maria de Castello) izgradio je sredinom 12. st. nadbiskup Andrija iz Luke, kako to navodi Nikša Ranjina u svojim *Analima*. Uz nju je postojao ženski benediktinski samostan. Veliki potres iz 1667. samo je djelomično poštedio crkvu i samostan te su se tu smjestile sve preživjele dubrovačke benediktinke.“ „Svi kroničari koji spominju Kaštel ističu kako je Sv. Marija prigradena s južne strane uz manju i stariju crkvu Sv. Srđa i Baka, a u 16. st. se navodi da je kapela tih svetaca u sastavu samostana Sv. Marije. Sasvim je moguće da je i sadašnja kapelica u kompleksu negdašnjeg samostana bivša pregrađena crkva.“ „Inače su mučenici sv. Sergije i Bak (slave se 8. listopada) uz sv. Vlaha zaštitnici Dubrovačke biskupije“. K. Regan, B. Nadilo, Crkveno graditeljstvo. Ranoromaničke sakralne građevine dubrovačkog područja (II.), *Grđevinar*, 58, 3, Zagreb 2006, 233. „Poslije se spominje još jedan samostan (Sv. Marko, zaštitnik bratovštine zlatara), ali nakon stradanja cijelog kompleksa u potresu sve je ostalo neobnovljeno, a posjedi su pripali samostanu Sv. Marije od Kaštela.“ *Isto*, 234. Benediktinski samostan Sv. Marko u Kalariji, nalazio se u jugozapadnom dijelu grada na predjelu koji se prostire uz same gradske zidine. Nekadašnji kompleks ženskog benediktinskog samostana, prostirao se na tri pravilno položene terase, a južno pročelje samostana ujedno je i zid granične ulice. Prvotnog je naziva sv. Bartolomija, sa dvjema crkvama posvećenim sv. Bartolomiju i sv. Marku. Prvi put ga pisani dokumenti navode 1281. g., a poznato je da se u podrumima samostana u XV st. stoljeću napravilo šest suvih bunara, tzv. Rupa za pohranu žita. Vijeće umoljenih je 13. aprila 1668. odlučilo da treba obnoviti franjevački samostan Sv. Klare, dok je obnova drugoga ženskog samostana – benediktinskog samostana Sv. Marije od Kaštela - odobrena 9. maja 1669. Nadbiskup u izvještaju navodi da je u Dubrovniku „prije zlokobnoga potresa 1667. godine bilo osam samostana, od kojih je šest bilo u potpunosti uništeno, dok su dva bila veoma oštećena.“ Dubrovnik, Ostaci samostana sv. Marka (RST-1182-1986.); 3 - *Ministarstvo Kulture Republike Hrvatske – Kulturna baština*, <https://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=6212&kdlid=357083658> (4. 4. 2019.); M. Fulurija, Utemeljenje ženskoga samostana Sv. Katarine Sijenske u Dubrovniku, *Povijesni prilozi*, 45, Zagreb 2013, 115, 119, 125, 131, 133.

²⁶ U Kotoru, ako preminula nevjesta ne bi imala potomaka (djece), miraz se „*integre*“ vraćao roditeljima ili rodbini, što je, prema ispravi iz 1437. g., bilo u skladu sa statutarnim načelima. U Dubrovniku se u tom slučaju vraćala polovina miraza. U Kotoru se izuzimala $\frac{1}{4}$ miraza (gl. 164: „*I ako umre bez nasljednika svijju muževa, tri četvrtine miraza i sva ostala imovina vraćaju se ocu ili majci, braći ili sestrama njenim neudatim, i četvrti dio može ostaviti za svoju dušu.*“; gl. 165: „*...sama žena može po svojoj volji ostaviti za svoju dušu do četvrtine tih dobara.*“). L. Blehova Čelebić, *Žene srednjovjekovnog Kotora*, Podgorica 2002, 56, 142; *Statvta civitatis Cathari*, 217.

Sl. 1-2. Stari grad Bar: Crkva posvećena sv. Katarini, XIV vijek, nad ulicom; prije i poslije obnove (photos: S. Marković, 2017. i 2018.)

Nadalje, zavještalcu navodi da za ono što je trebalo da mu vrati njegov rođak pok. *Pasquale di Pasquali*,²⁷ pomenuti njegov nasljednik Vicko ne može ništa tražiti, te stoga *Alesandro* sve to ostavlja Paskvalijevoj djeći („*figlioli*“).

Sljedeća oporučna odredba tiče se i zavještaočevog rodnog grada. On želi – ako kroz neko vrijeme grad Bar dospije u vlast hrišćanskih vladara („*Item voglio se per alcun tempo pervenisse la città di Antivari in potere di principi christiani*“) - u tom slučaju sva njegova nepokretna dobra koja ima u Baru i u njegovom distriktu („*tutti li mei beni stabili, che ho in Antivari et suo territorio*“) treba dapripadnu i budu vlasništvo Marinice, sina pok. Nikole Bazzana pok. Antuna, i Antuna njegovog brata: ako se vrati u Hrišćanstvo („*se tornara in Christianita*“); i Marina, sina pok. Marka Bazana, koji će naslijediti navedena dobra („*quali succedano in ditti beni*“). Nema pobližih indikacija na osnovu kojih utvrđuje ovakvu mogućnost izmjene oporuč-

²⁷ Vrlo važna oporučna odredba Katarine Dalmas udate Boriš tiče se njene kuće u Baru, koju 1574. ostavlja g. Pasqualu Todorovom Pasqualiju („*Jasso a SerPasqual Todoro di Pasquali la casa...*“). S obzirom na to da je istom primaocu zavještanja ostavila vinograd te polje koje je dobila po osnovu miraza, kao i na činjenicu da se pomenuta kuća nalazila u sklopu „*Corte di Pasquali*“, moglo bi se pretpostaviti da je riječ o nepokretnoj imovini naslijedenoj po ženskoj liniji i da je Katarinina majka („*q. Domina Margarita fu moglie di detto Dalmas*“) poticala iz roda Pasquali. DAD, TN, 10. 1, sv. 44, f. 79v.

ne odredbe u krugu rodbine, no, slična se odredba nalazi i u testamentu njegove dubrovačke zavičajke Katarine Dalmas-Boriš iz 1574. g.²⁸

Sveštenik *Alesandro* se zatim oporučnim raspolaganjem vraća dubrovačkim samostanima. On želi da samostanu Sv. Marka 36 perpera bude dato 1. januara 1588, kojima je tako podmiren neisplaćeni ostatak zakupa kuće („*quali hanno per resto et saldo cosidelli affitti di casa*“), kao i svaka druga stvar do tadašnjeg trenutka („*ogni altra cosa sin hora presente*“). Iseljenci Barani, čini se, živjeli su najčešće u iznajmljenim kućama u Dubrovniku. Časnim monahinjama („*Reverende Monache*“) Sv. Marije od Kaštela ostavio je legat od tri groša, da mole Boga za njegovu dušu. Takođe određuje da časnim redovnicama Sv. Klare bude dato šest perpera, koje će dati kome budu smatrale za shodno, da održi par gregorijanskih misa za zavještaočevu dušu. Istim je redovnicama Sv. Klare namijenio drugih šest perpera, koje će potrošiti u Refektoriju, moleći ih ako bi htjele moliti Boga za njegovu dušu, zbog njegovog obimnog službovanja, koje je, vjeran njihovom samostanu, učinio sigurnim.

Takođe, svojem duhovnom ocu, svešteniku Iliji Matijinom („*pre Elia di Mattheo*“), zavještalac ostavlja pet perpera, da održi par gregorijanskih misa za njegovu dušu. Svešteniku Antunu *di Lupo* ostavio je istovjetan legat, da održi par gregorijanskih misa za dušu njegovog pokojnog oca. Takođe, svešteniku Marinu Županu (*Zupana*)²⁹ ostavlja legat iste vrijednosti, da održi

²⁸ U smiraju života, 1574. g., u želji za oslobođenjem rodnog grada, Katarina je, efektuiranjem toga čina, bila spremna prepustiti trećinu svoje nepokretne imovine dvama njegovim svetilištima: „*Item dichiaro se per alcun tempo la misera patria mia d'Antivari venise recuperata da christiani, che si dia subito terza parte di tutto mio stabile alla chiesa di Santo Andrea et di Santo Giorgi in Antivari che si prega Iddio per l'anima mia et di miei morti in perpetuum.*“ Za spasenje njene i duše njenih preminulih, molitve su trajno imali održavati i izgovarati duhovnici Sv. Đura, katedrale njenog porobljenog zavičaja i koludrice ženskog samostana Sv. Andrije. Opisujući stanje Katoličke crkve u Baru i posebno Ratačke opatije nakon pada pod tursku vlast, *ser Biasio Bataia archidiacono Antivarino*, 1579. g. navodi: „(...) kada je nekadašnji sultan ratovao s mletačkom gospodom, i pod navedenim danom i godinom zadobio grad Bar prepušten od Alexandra Donata, tadašnjeg potestata, a manastir je bio uništen i srušen s crkvom i opatija bila prodana od sultanovog emina; zato se sada ne drži misa niti ikakva Božja služba usljed naših grijeha, zbog kojih je Božansko veličanstvo željelo izvršiti svoju pravednu presudu nad nama.“ Navedene riječi kao da evocira i barski nadbiskup Marin Bizzi 1610. g., u propovijedi vjernicima prilikom prve posjete Baru: „Zatim sam dao obznaniti oproštaj od grijeha, (...) s napomenom da treba strpljivo da podnose ropstvo u koje su pali možda zbog toga što nisu znali dovoljno cijiniti dobročinstva koja su prije primali od Boga uživajući ovako divan i plodan kraj s toliko prostranstva i da je Bog uvijek pripravan da promijeni odluku i da oprostí kad odlučimo da promijenimo način života.“ S. Marković, Posljednja od barskog patricijskog roda Dalmas, 64-65, 71; Š. Ljubić, Rukoviet jugoslavenskih listina, *Starine*, Knjiga X. Zagreb 1878, 1-3; Marin Bizzi, *Iskušnja na putu po Crnogorskom primorju, Albaniji i Srbiji 1610. godine*, Budva 1985, 28.

²⁹ Katarina Boriš rođ. Dalmas u dubrovačkom testamentu od 2. oktobra 1574. navodi da je

par gregorijanskih misa za dušu njegove pokojne majke. U ovom posljednjem slučaju zasigurno je riječ o dubrovačkom svešteniku iseljenom iz Bara, koji je zajedno sa ostaviteljem krajem 1573. g. bio horist u crkvi Sv. Vlaha.

Sl. 3. Samostan Sv. Klare i Velika Onofrijeva fontana, Dubrovnik³⁰

Kao znak ljubavi, ostavio je legat u vrijednosti tri dukata Andriji Fiamengu i njegovoj ženi Mariji. Isto tako, svešteniku Ivanu monsinjora Mrkana (biskupa trebinjsko-mrkanskog) zavještava pet perpera, da održi par gregorijanskih misa za njegovu dušu.

Za epitrope (izvršitelje) testamenta određuje svojeg duhovnog oca, velečasnog sveštenika Iliju Matijina („*il Reverendo prete Elia di Mattheo*“), g. Nikolu Lujovog *di Goze*,³¹ i g. Antuna Boriša, kojeg je odredio i sa zvanjem kancelara („*messer Antonio Borisc Cancilier*“³¹) - takođe Baranina iseljenog

njen nećak (možda sestrić, zabilježen je nakon njene sestre Gajuše) bio *Piero Zupano*. DAD, 10. 1, sv. 44, f. 80r.

³⁰ Autor Lasta - ownpictures, Javno vlasništvo, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=6071572> (24. 7. 2017.).

³¹ Nikola Lujov (Pecorario-)Goče, rođ. oko 1538, četiri puta je bio dubrovački knez. Ženio se dva puta, oko 1558. i oko 1573. g., oba puta vladikama iz roda Bona. N. Vekarić, *Vlastela grada Dubrovnika*, Sv. 3, 108.

u Dubrovnik (Antun Boriš je, izvršavajući legat svoje žene, pok. Katarine, rod. Dalmas, 1580. godine svešteniku Aleksandru predao zlatni prsten),³² kojima preporučuje svoju dušu.

Na kraju, zavještalac crkvi Sv. Marka ostavlja dva dobra tepiha (prostirke), a kao što zna gore pomenuti njegov duhovni otac, učinio ih je dobrim za života. Testamentarno raspolaganje završava uobičajenom notarskom formulacijom o njegovoj nepovredivosti svjedočanstvima drugih.

Raspodjela prema testamentarnim odredbama

A. Bazzana: 1587/92. g.

Raspodjela shodno testamentarnim odredbama započela je već 7. decembra 1587, postupanjem Vicka Ivanovog, „*de suis propriis animo rehabendi*“.³³ Decimarima dubrovačke katedrale Sv. Marije Velike isplatio je šest groša „*secundum formam legati*“.³⁴ Oficijalima Sv. Marije na Dančama je navedenog dana isplatio isti iznos. U oba slučaja, primatelji legata su izvršenje prihvatili odričući se primjene statutarnih odredaba, zakona i običaja koji bi im išli u prilog.³⁴

Sljedeća zabilježba unijeta je 10. februara 1588., a odnosi se na nalog konzula, interes Đura *Io. de Menze*³⁵ i njegovih sadrugova, prokuratora Sv. Marka, i na sekvestrirani legat učinjen Marinici Bazzanu. Iste godine, 23. novembra, časna sestra Gracijana, monahinja Sv. Marka, potvrdila je da shodno testamentu 50 perpera treba da bide isplaćeno sluškinji testatora Maruši, za njeno milosrđe. Sestra Gracijana je bila od testatora i određena da odluči koliki iznos treba da dobije sluškinja Maruša („*sia pagata per la sua mercede tanto quanto ordenara sor Gratiana monaca di Santo Marco*“),³⁶ što će biti sprovedeno nekoliko godina kasnije.

Naredne, 1589. godine, izvršavanje testamentarnih odredbi je nastavljeno. Već 15. januara Marinica i Antun Bazzano izjavljuju da su od pomenu-

³² „Die 3 Martij 1580. Venerabilis presbiter Alexander Bazanus sponte est confessus se habuisse et recepisse ab suprascripto domino Antonio Borisio anellum auri sibi legatum a testatrice in suprascripto testamento secundum formam legati videlicet.“ DAD, 10. 1, sv. 44, f. 80r.

³³ Rimskopravna formulacija „*Animus rem sibi habendi*“ označava namjeru, volju držanja stvari za sebe (kao svoju), tj. namjeru vršenja nad stvari ovlašćenja u sopstvenom interesu.

³⁴ Stranke su mogle slobodno uređivati vlastite pravne odnose time što su okvire postavljene propisima mogle probijati unosom odredbe „*renunciando*“. N. Lonza, Dubrovački statut, temeljna sastavnica pravnog poretka i biljeg političkog identiteta, *Liber Statutorum Civitatis Ragusii compositus anno MCCLXXII / Statut grada Dubrovnika sastavljen godine 1272*; A. Šoljić, Z. Šundrica, I. Veselić (priř. i na hrvatski jezik preveli), Dubrovnik 2002, 14.

³⁵ Moguće da je u pitanju Đuro Ivanov Menze (oko 1527 – 1595). Trgovao je žito u Apuliji, 1573. g. bio poklisar na Porti, a od 1582. do 1587. tri puta dubrovački knez. N. Vekarić, *Vlastela grada Dubrovnika*, Sv. 3, 58

³⁶ DAD, TN, sv. 47, f. 188r.

tog oporučnog nasljednika Vicka Ivanovog primili po 20 talira i više odjevnih predmeta, shodno formulaciji zavještanja („*vestito di panno negro*“).

Marija, žena barabanta Giovannija, 8. aprila 1589. izjavljuje da je shodno oporučnom zavještanju³⁷ primila od Vicka Ivanovog stan za prebivanje, odnosno kuću, vrijednosti 50 zlatnih dukata, što se potvrđuje zabilježbom prodaje od 22. septembra 1588. u *Kancelariji prodaja*.

Navedenog dana sveštenik Ivan Matijin je izjavio da je primio od Vicka Ivanovog pet perpera kao legat. Takođe, 8. aprila 1589, sveštenik Marin Župan (*Giupana*), iseljen u Dubrovnik iz Bara, slobodnom je voljom izjavio da je primio od Vicka Ivanovog pet perpera kao legat.

Dana 15. aprila sveštenik Antun Lupi je, takođe bez nagovaranja, izjavio da je primio od Vicka Ivanovog pet perpera kao zavještanje. Istog dana je sveštenik Ivan, povjerenik biskupa Mrkana,³⁸ na svoju ruku izjavio da je primio od Vicka Ivanovog pet perpera, kao legat.

Testamentarna distribucija se nastavila i u maju 1589. Dana 18. maja, g. Pavao Stjepanov *de Goze*³⁹ „*et socij*“, prokuratori redovnica samostana Sv. Klare, izjavili su da su primili od navedenog Vicka četiri peče grube tkanine, koje su predate samostanu shodno testamentarnoj odredbi.⁴⁰ Takođe su izjavili da je časna gospođa opatica navedenog samostana primila od gore navedenog Vicka 12 perpera za mise koje će se održavati za dušu testatora te za trošak u Refektoriju, shodno formulaciji legata.⁴¹

³⁷ „*Lascio et ordino, che si debbano spendere in una stantia in una casa sino ducati cinquanta, et la detta stantia sia data à Maria di Giovanni barabante, che sia sua e di sua heredi in perpetuo, (...)*“ DAD, TN, sv. 47, f. 188r.

³⁸ Biskup s mrkanskim naslovom u razdoblju 1575–1599. g. bio je Šimun Menčetić, vjerovatno brat u ovome testamentu ranije pomenutog Đura. Šimun Ivanov (oko 1529–1599) bio je prethodno vikar i zamjenik dubrovačkog nadbiskupa Lodovica Beccadellija. N. Vekarić, *Vlastela grada Dubrovnika*, Sv. 3, 58.

³⁹ Pavao Stjepanov (Pecorario-)Goče (oko 1530–1598), sa bratom Klementom bio je trgovac u Beogradu i Budimu u razdoblju 1558/65. g. Oko 1567. oženio se djevojkom iz roda Menze. Poklisar je bio 1571, kod hercegovačkog sandžakbega Kurd-bega u Foči, a 1575. je bio u poslanstvu koje je išlo na poklon novome sultanu Muratu III. Juna 1590. bio je jedan od pregovarača sa osmanskim namjesnikom u Beogradu Enekanom, koji ga je potom zatočio s poklisarom Andrijom Damjanovim Bonda i još nekim ljudima iz Vitaljine. Oslobođen intervencijom Porte, odmah je upućen u Istanbul u misiju kojom se nastojalo spriječiti da Enekan bude imenovan za hercegovačkog sandžakbega. Godine 1595. sagradio je kapelu u ljetnikovcu u Rijeci dubrovačkoj. U razdoblju 1591/96. tri puta je bio dubrovački knez. *Isto*, 125-126.

⁴⁰ Uz ovaj je legat Bazzan naveo posebnu molbu: „*(...) et li prego che secondo le monache mi hanno promesso, vogliono fare il mio aniversario, et l'aniversario di quondam messer Domenico mio padre, et di quondam Catherina mia madre et di quondam Giovanni Battista mio fratello.*“ DAD, TN, sv. 47, f. 188r.

⁴¹ „*Item voglio siano dati alle Reverende Monache di Santa Chiara perperi sei, che loro diano a quello che a loro parera, che dica uno paro di messe gregoriali per l'anima mia. Item lasso alle dette Reverende Monache di Santa Chiara altri perperi sei, quali spendano in Re-*

Posljednjeg dana jula 1589. Jeronim Orsatov *de Cerva*⁴² i ortaci, prokuratori sv. Marije od Kaštela, voljno su izjavili da je časna gospođa opatica navedenog samostana primila od gore navedenog Vicka tri škude, shodno formulaciji legata.⁴³

Finalno postupanje po navedenom testamentu zabilježeno je gotovo pet godina nakon njegovog proglašenja, 16. jula 1592. Ostaviteljeva sluškinja Maruša tada je voljno izjavila da je primila od nasljednika Vicka 50 perpera, za svoje milosrđe. Kao i sve druge odredbe o primitku raspolaganja, i ovo je završilo uobičajenom notarskom odredbom o odricanju primateljice od svih daljih potraživanja.

Zaključna razmatranja

Testament barskog patricija Aleksandra Bazana, sastavljenog 21. novembra 1587. u Dubrovniku, osvjetljava život pripadnika barskog patricijskog staleža na kraju jedne epohe. Na osnovu odredbi njegove izjave posljednje volje, ali i zavještanja don Ivana Župana iz 1570. g., naslućuje se životni stil plemstva, koje je svoju društvenu poziciju nadasve zasnivalo na zemljišnom posjedu, a potvrđivalo simboličkim prerogativima roda i pozicijama u crkvenoj hijerarhiji nadbiskupskog sjedišta. Analizom testamentarnih odredbi jednog od najkasnijih testamenata pripadnika barskog plemićkog staleža razaznaju se i rodbinske i patrimonijalne veze sa izdancima drugih uglednih gradskih rodova. Sveštenik, posjednik dva kopela zemlje u Baru, vjerovatno se ubrzo nakon avgusta 1571. godine iseljava u Dubrovnik, gdje će narednih godina obavljati više duhovnih službi. Tamo se najprije bilježi kao duhovni otac benediktinki Sv. Marka te kao horist Sv. Vlaha. Moglo bi se pretpostaviti da je 80-ih godina XVI stoljeća duhovnom službom bio više angažovan u ženskom franjevačkom samostanu Sv. Klare, namijenjenom isključivo plemkinjama. Kao jedan od posljednjih, tipičnih predstavnika barskog patricijata, izjavom posljednje volje na kraju jedne epohe, uz sve potankosti obzora vlastite vokacije, nasljeđivanje i posjednička prava uslovljava povratkom zavičajnog grada pod vlast hrišćanskih vladara.

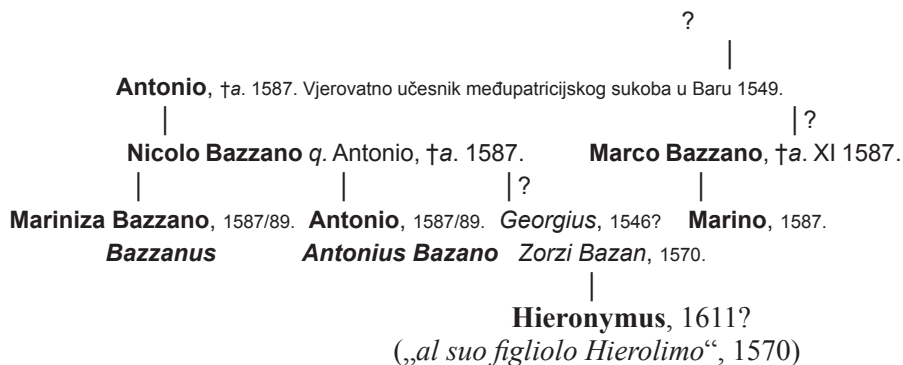
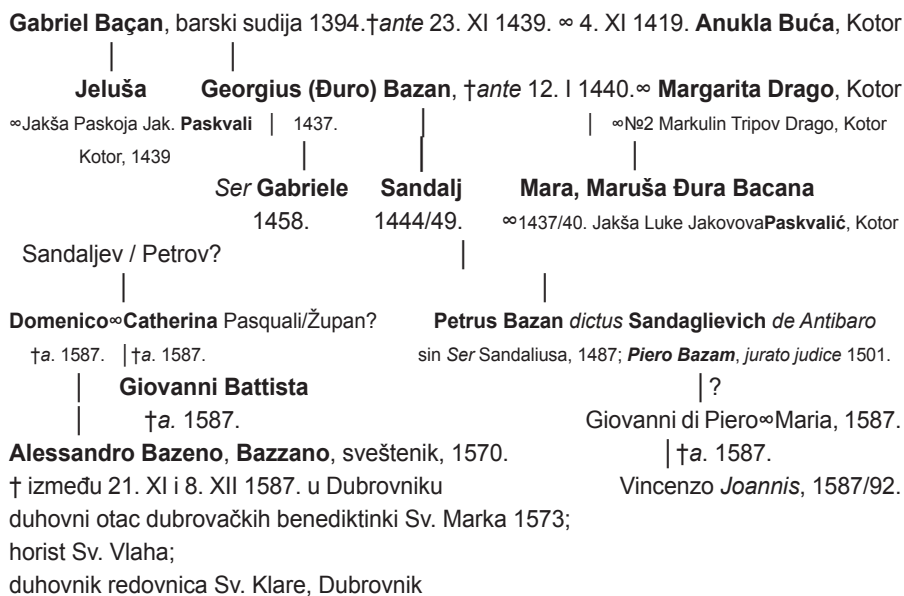
factorio et le prego, che voglino pregar Iddio per l'anima mia per questa molta mia servitu che ho fatto certo, fidele al ditto loro Monasterio.“ DAD, TN, sv. 47, f. 188v.

⁴² Jeronim Orsat Jeronimov Čereva (oko 1540–1610), formirao je kasatu koja je izumrla smrću njegove žene (udate oko 1592) Jele Georgio (oko 1566 – oko 1616). N. Vekarić, *Vlastela grada Dubrovnika*, Svezak 2, *Vlasteoski rodovi (A – L)*, Zagreb – Dubrovnik: Zagreb – Dubrovnik 2012, 192–193.

⁴³ „*Item lasso alle Reverende Monache di Santa Maria di Castello ducadi tre, che pregano Dio per l'anima mia.*“ DAD, TN, sv. 47, f. 188v.

*

Prilog 1: Pretpostavljena genealogija ogranaka roda Bazzan koja upućuje na sveštenika Aleksandra

Sl. 4. Rektorova palata, Stari grad Bar (photo: S. Marković, 2017)

*

**Prilog 2: Testament velečasnog gospodina Aleksandra Bazzana,
21. novembar 1587.** [DAD, TN, sv. 47, ff. 187v-189r]

Testamentum Reverendi Domini Alexandri Bazzani

MDLXXXVII, Indictione XV, die vero VIII decembris. Ragusii.

Hoc est testamentum quondam Reverendi Domini Alexandri Bazzani repertum in Notaria publica Ragusii, ubi datum fuerat servandum inter alia testamenta viventium ex consuetudine civitatis, cui testamento erant ascripti zestes (!) Ser Vuladissauus Nicole de Menze iudex et presbiter Elias Matthei, cuius testeamenti tenor sequitur, videlicet.

In Christi nomine, Amen. 1587, alli 21 di Novembre.

Io pre Alesandro Bazzano di Antivari habitante in Ragugia, e trovandomi infermo del corpo, sano tamen dell'intelletto, et di memoria, et sapendo che nessuna cosa è più certa della morte, ne piu incerta dell'hora et punto di quella, ho voluto fare questo mio ultimo testamento.

Inprima, racomando l'anima mia al Altissimo suo creatore. Lascio per decime et primitie a Santa Maria maggiore grossi sei, et a Santo Biagio grossi sei, et alle Danze a Santa Maria grossi sei.

Lasso al Monasterio di Santa Chiara quatro felse (!), quali io ho [187v/188r] comprato, et li prego che secondo le monache mi hanno promesso, vogliano fare il mio aniversario, et l'aniversario di quondam messer Domenico mio padre, et di quondam Catherina mia madre et di quondam Giovanni Battista mio fratello. Lascio al monasterio di Santo Marco ducati dieci, che le monache preghino Iddio per l'anima mia.

Lascio et ordino, che si debbano spendere in una stantia in una casa sino ducati cinquanta, et la detta stantia sia data à Maria di Giovanni barabante, che sia sua e di sua heredi in perpetuo, che prega Iddio per l'anima mia e per servitù che mi ha fatto. Item lasso et ordino che Marussa mia serva sia pagata per la sua mercede tanto quanto ordenara sor Gratiana monaca di Santo Marco per il tempo che mi ha servito.

Item lascio mio herede residuario di tutti li mei beni et crediti, che mi trovo havere, a Vincenzo figliolo di quondam Giovanni di Piero, che prega Iddio per l'anima mia, et se il detto Vincenzo venira à mancare senza l'herede, voglio che li detti beni vadano a Maria sua madre.

Et se detta Maria non havera heredi, voglio che siano heredi li tre monasterii, cioè Santa Chiara, et Santo Marco et Santa Maria di Castello, et che li detti tre Monasterii debano spartir la quarta parte per amor di Dio.

Et voglio ancora che delli detti beni il detto Vincenzo debba dar à Mariniza Bazzano, se venira per alcun tempo a Ragugia uno vestito di panno negro, et talari vinti, che prega Iddio per l'anima mia. Similmente, se per alcun tempo Antonio suo fratello venira in Christianità, similmente à lui debba dare uno vestito di panno negro, et talari venti.

Item voglio che quello che mi debbe dare il quondam Pasquale di Pasquali mio cugino, il detto mio herede non possa domandar cosa alcuna, e però che tutto quello che mi debe dare, lascio /188v/ alli sua (!) figlioli.

Item voglio se per alcun tempo pervenisse la città di Antivari in potere di principi christiani, in tal caso voglio che tutti li mei beni stabili, che ho in Antivari et suo territorio, siano et haver debano esser di Mariniza figliolo di quondam Nicolo Bazzano quondam Antonio, et di Antonio suo fratellose tornara in Christianita, et di Marino fiolo di quondam Marco Bazzano, quali succedano in ditti beni.

Item voglio siadato al monasterio di Santo Marco perperi 36 il di primo di mese di Gienaro prossimo futuro, quali hanno per resto et saldo cosiddelli affitti di casa, come di ogni altra cosa sin hora presente.

Item lasso alle Reverende Monache di Santa Maria di Castello ducaditre, che pregano Dio per l'anima mia.

Item lasso a' pre Eliadi Mattheo mio padre spirituale perperi cinque, che dica unoparo di messe gregoriale per l'anima mia. Item lasso a' pre Antonio di Lupo perperi cinque che dica un paro di messe gregoriali per l'anima di quondam mio padre. Item lasso a pre Marino Zupana perperi cinque che dica uno paro di messe gregoriali per l'anima di quondam mia madre.

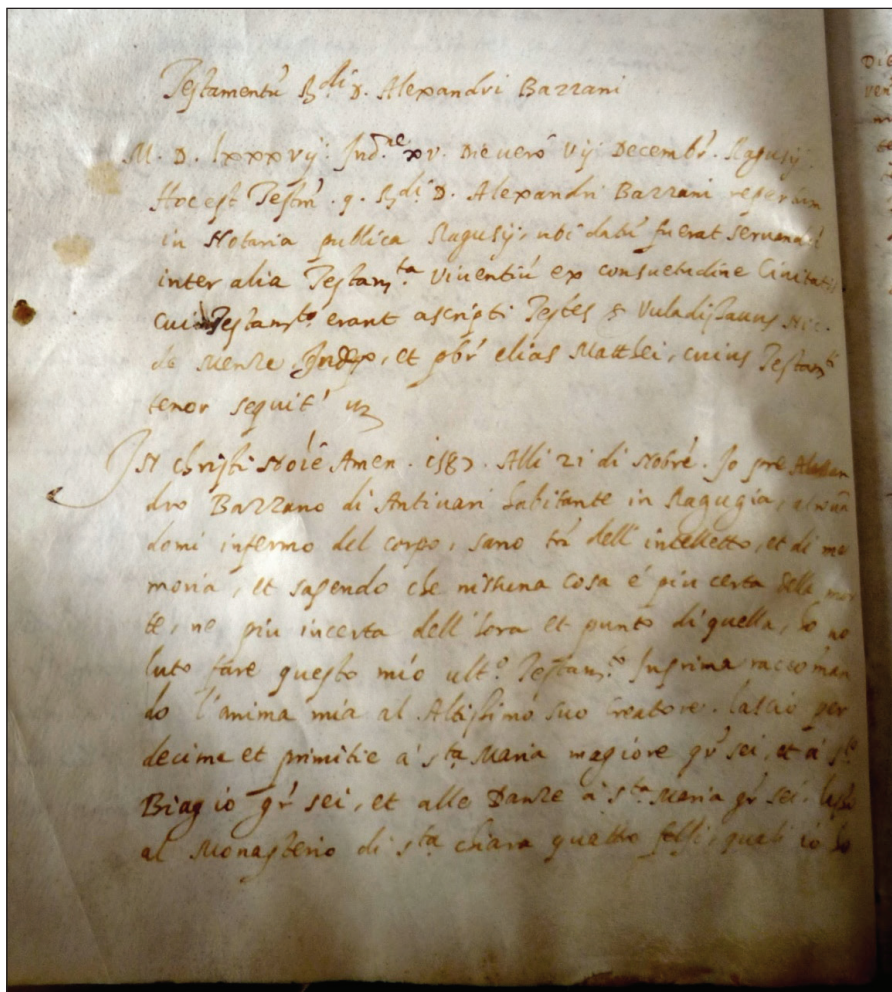
Item voglio siano dati alle Reverende Monache di Santa Chiara perperi sei, che loro diano a quello che a loro parera, che dica uno paro di messe gregoriali per l'anima mia. Item lasso alle dette Reverende Monache di Santa Chiara altri perperi sei, quali spendano in Refectorio et le prego, che voglino pregar Iddio per l'anima mia perquesta molta mia servitu che ho fatto certo, fidele al ditto loro Monasterio.

Item lasso à Andrea Fiamengo et Maria sua consorte ducadi tre per amore. Item lasso à pre Giovanni di Monsignor Marcana perperi cinque che dica un paro delle messe gregoriali per l'anima mia.

Facio li mei epitropi di questo mio ultimo testamento il Reverendo prete Elia di Mattheo mio Padre spirituale, et Ser Nicolo Al. di Goze, et messer Antonio Borisc Cancilier alli quali raccomando l'anima mia.

Item lasso alla chiesa /189r/ di Santo Marco dua tepeti boni, et come
sa il sudetto mio padre spirituale che gli ho fatto boni in vita mia.

Hoc autem testamentum nullo testimonio rumpi possit.

Sl. 5. DAD, TN, sv. 47, f. 187v.

/188r/ In margine:

Die 15 Januarii 1589. Mariniza et Antonius Bazano presenti sponte
sunt confessi se recepisse a' Vincentio Joannis herede testatoris suprascripti
talaros viginti quilibet ipsius et de pluri vestimenta secundum formam le-
gatis. Renunciando.

Die 23 Novembris 1588. Venerabilis soror Gratiana monialis monasterii Sancti Marci, sponte virtute suprascripti testamenti declaravit Marussam contrascriptam contrascriptam famulam suprascripti testatoris debere habere pro sua mercede iperperos quinquaginta. Renunciando.

Die X Februarii 1588. mandato dominum consulum et ad eorum instantiam et pro interesse Ser Georgii Io. de Menze et sociorum procuratorum Sancti Marci ...(nečitko) se sequestrasse legatum factum Marinizam Bazzani intendendo nulla fiat transmutatio usque ad ius... (nečitko). Renunciando (?).

/188v/ *In margine:*

Die 8 aprilis 1589. Maria uxor Joannis barabantis sponte est confessa se habuisse a Vincentio Joannis mansionem sive domum valoris ducatorum aurei quinquaginta secundum formam legati, de qua constat in venditionibus notatis (?) in venditionibus cancellariae de 1588 die 22 septembris. Renunciando.

Die dicto presbiter Elias Matthei sponte est confessus se recepisse à Vincentio Joannis iperperos quinque secundum formam legatis. Renunciando.

Die dicto presbiter Marinus Giupana sponte est confessus se recepisse à Vincentio Joannis perperos quinque secundum formam legatis. Renunciando.

Die 15 aprilis 1589. presbiter Antonius Lupi sponte est confessus se recepisse a Vincentio Joannis iperperos quinque secundum formam legatis. Renunciando.

Die dicto presbiter Joannes familiaris episcopi Mercanensis sponte est confessus se recepisse a Vincentio Joannis iperperos quinque secundum formam legatis. Renunciando.

/189r/

Die 7 Decembris 1587

Hæc est distributio suprascripti testamenti facta per Vincentium Joannis de suis propriis animo rehabendi:

Reverendi Domini Decimarii S. Mariae sponte sunt confessi se recepisse a dicto Vincentio grossi sex secundum formam legati. Renunciando

- gr. 6 6

Domini officiales S. Mariae Dantiarum, sponte sunt confessi se recepisse a dicto domino Vincentio grossi sex secundum formam legati. Renunciando

gr. 6

Die 18 Maii 1589

Ser Paulus St. de Goze et socij procuratores monasterii monialium Sanctae Clarae sponte sunt confessi se recepisse a suprascripto Vincentio petias quattuor panni rozzi secundum formam legati quod esset datus Monasterio suprascripto. Item sunt confessi Reverendam Dominam Abbatissam dicti monasterii recepisse a dicto Vincentio ipperperos duodecim pro missis celebrandis pro anima supradicti testatoris, et pro expendendo in Refectorio secundum formam legati. Renunciando

pp. XII

Die ultima Julii 1589

Ser Hieronymus Ors. de Cerva et socii procuratores Monasterii Sanctae Mariae de Castello, sponte sunt confessi Reverendam Dominam Abbatissam dicti monasterii recepisse a suprascripto Vincentio scutos auri tres secundum formam legati.

Renunciando S 3.

Die 16 Julii 1592

Marussa famula supradicti testatoris sponte est confessa se recepisse a suprascripto Vincentio ipperperos quinquaginta pro sua mercede. Renunciando.

Savo MARKOVIĆ

THE DECLARATION OF THE LAST WILL AT THE END OF
ONE EPOCH: *ALEXANDRUS* BAZZAN

Summary

Based on the testament from 1587, the other documents from the State Archives in Dubrovnik, as well as histography, in paper is reconstructed the last period of life of one of the typical members of the urban elite of Bar. The inhabitants of Bar of that time are very often evidenced in ecclesiastical hierarchy. *Alexandrus* Bazzan was a priest and a landowner in Bar, and in Dubrovnik he was the confessor of Benedictine nuns of the monastery of St. Mark, the chorist of St. Blaise, and a spiritual at the nunnery of St. Clare. The distribution of his last will enlightens his familial ties and the social environment in which he has settled. Beside the prerogatives of the nobleman concerning inheritance, indicative is conditioning of his testamental provisions by the return of his native town under the sovereignty of Christian rulers.

Katarina JOVIĆ*

ZIDNO SLIKARSTVO SALONA U PALATI
BRAJKOVIĆ-MARTINOVIĆ

ABSTRACT: The paper deals with aesthetic features and conceptual values of wall-painting in the salon of Brajković-Martinović palace. This is the only originally preserved salon from Perast, created in the second half of the 19th century. As such, the salon is observed as the precious component of the cultural heritage of Perast and Boka Kotorska, owing to its monumental values and documentative potentials. The goal of the research is to examine the iconographic characteristics of wall painting from this salon - form, style and its symbolic significations. Additionally, examination leads to the interpretation of its representative value, which demonstrates the evocative potentials of private-space-decoration and culture of living. Accordingly, author considers the wall-painting regarding the historical cultural circumstances of the local community and the contemporaneous European cultural milieu. Wall decoration from Brajković's salon is considered in the context of traditional and modern compound, with local and external influences.

KEY WORDS: wall-painting, salon, Brajković-Martinović palace, Perast, private spaces, culture of living

Palata Brajković-Martinović jedna je od najstarijih u Perastu.¹ Čuvajući sjećanje na ugledne peraške porodice koje su vjekovima gradile i živjele na ovom posjedu, palata objedinjuje i znatan dio peraške prošlosti. Podignuta je 1623. godine za porodicu Marković iz kazade Čizmai, koju će naslijediti njeni slavni potomci – porodica Martinović.² Novi lik, po kojem se još

* Autorka je dipl. istoričarka umjetnosti i studentkinja master studija na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu.

¹ J. Grgurević, Obrada enterijera u sakralnoj i stambenoj arhitekturi Perasta, *Boka: zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti* 24, Herceg-Novi 2004, 213-236, 232.

² O tome svjedoči natpis iznad ulaza u palatu. Prema mišljenjima nekih istraživača, palata bi mogla poticati i iz nešto ranijeg perioda: *Studija zaštite graditeljskog nasljeđa Perasta,*

uvijek poznaje, palata dobija 1866. godine – nakon obnove zdanja pod patronatom porodice Brajković.³ Danas je u vlasništvu porodice Radulović – nasljednika Brajkovića po ženskoj liniji. Mještani je pamte pod nazivom *Brajković-Martinović*, u čast najznamenitijih porodičnih imena njenih domaćina. Tako je zapamćena i u nauci.

Kako je odabrano mjesto za uređenje nove palate Brajkovića već upućivalo na ugledne predstavnike peraške istorije, ono je postalo i prva oznaka časti porodice Brajković koja se iz Glogovca doseljava u perašku sredinu. Ovaj posjed je i u prostornom okviru zauzimao znamenit položaj. Smještena u urbanom središtu Perasta – uz Velju ulicu na samoj obali, od koje je dijeli samo vrt – palata je obuhvatila dragocjene prirodno-kulturne pejzaže svog kraja, koji će uticati na njeno arhitektonsko uobličavanje i na obradu unutrašnjeg prostora.

Iako evocira brojne etape peraške istorije, palata ipak, estetskim rješenjem i konceptualnim prisupom, pripada kulturnom miljeu XIX vijeka – razdoblju njene posljednje, velike obnove. Tome prevashodno svjedoče njeni enterijeri, otkrivajući ukus, intelekt, kulturu življenja njenih vlasnika, ali i kulturne domete lokalne zajednice – koje Brajkovići, u skladu sa običajima vremena i podneblja, u svom domu prezentuju. Među brojnim prostorijama koje su uobličile unutrašnjost palate Brajković-Martinović (biblioteka, trpezarija, hodnici, sobe za prijem, odmor i ekonomske prostorije), posebno se reprezentativnošću i monumentalnošću ističe salon.

Saloni su prostori najizrazitijeg prožimanja *javnog* i *privatnog* u kućama uglednih građana. Bokelji još od XVI vijeka stvaraju poseban manir privatnog življenja – u kome je uređenost doma predstavljala „spoljašnje ruho dostojno učenosti i plemenitosti vlastelina”.⁴ Namijenjeni intimnom boravku, ali i druženjima, zabavi, susretima i intelektualnoj razmjeni, saloni su za elitu tog doba predstavljali kako mjesta ugode, tako i pozornice moći, obrazovanja, ugleda i časti. U skladu sa kulturom luksuza i udobnosti, koja se u evropskim centrima razvija od sredine XVIII vijeka,⁵ te vremenom prilagođava načelima zastupanog društvenog morala i ideoloških previranja – saloni, pažljivo osmišljeni, opremljeni i dekorisani – postaju portreti svoga vlasnika, dokumenti ličnih vrijednosti, ideala, statusa, duhovnog i društvenog života.

dosije 87/17, istraživač A. Kapetanović, Zavod za zaštitu spomenika kulture – Kotor, decembar 2002.

³ Godina restauracije objavljena je u: M. Mihaliček, *Porodica Andrije viteza Brajkovića*, katalog povodom izložbe u organizaciji JU Muzeji Kotor, Muzej grada Perasta, 28. februar 2013, 7.

⁴ V. Živković, Gradski život u Boki Kotorskoj, *Privatni život u srpskim zemljama u osvjet modernog doba*, A. Fotić (ur.), Clío, Beograd, 2005, 547-580, 553.

⁵ S. Brajović, *Njegoševo veliko putovanje. Meditacije o vizuelnoj kulturi Italije*, CANU, Podgorica, 2015, 152.

Salon Brajkovića uobličen je u drugoj polovini XIX vijeka, kao reprezentativni prostor palate Andrije viteza Brajkovića – kapetana, trgovca, upravitelja dobara crkve Gospe od Škrpjela – koji je za civilne zasluge, javnu službu i lojalnost, nagrađen ordenom Zlatnog krsta cara Franje Josifa I, a potom i titulom viteza od pape Lava XIII koji mu je papskom bulom dodijelio orden svetog Grgura Velikog. Kao načelnik Perasta, Andrija Brajković je ulagao u prosperitet zajednice.⁶ Zahvaljujući njegovom angažmanu u funkciji prokuratora, od 1880. do 1893. godine, rekonstruisano je svetište crkve Gospe od Škrpjela.⁷ Status uglednog građanina, koji je brzo stekao, višestruko su opravdali i njegovi potomci. Porodica Brajković podizala je pravnike, sudije, kulturne aktiviste, pomorce, upravnike, gradonačelnika, profesore, koji su ostavili dragocjen trag u lokalnoj, ali i međunarodnoj naučnoj zajed-

⁶ Dokumentacija o porodici Brajković čuva se u porodičnom arhivu, ali se dokumenta o Andriji Brajkoviću kao načelniku Perasta mogu naći u Istorijskom arhivu u Kotoru (dalje: IAK), OK, F49 br. 433. i OK, F36 br. 437/8.

⁷ M. Mihaliček, *n. d.* 7-8.

nici – naročito rodonačelnik pomorskopravne nauke Vladislav Brajković,⁸ ali i njegov predak, Tomislav – pisac *Peraškog dijalekta*. Kulturni i intelektualni domeni porodice – čiji su se članovi školovali u Gracu i Marseju, uz neizmjernu ljubav prema domovini kojoj su se redovno vraćali, prirodno su odjeknuli u uređenju njihovih privatno-reprezentativnih prostora.

Spomenička vrijednost salona Brajković – kao oznake dostojanstva ugledne peraške porodice, ali i kao historijsko-umjetničkog dokumenta – dobija na značaju ako se uzme u obzir činjenica da predstavlja jedini peraški salon koji je, do danas, autentično očuvan. Uobličena na prvom spratu palate – tradicionalno poznatom kao *piano nobile* – salon raspolaže originalnom zidnom dekoracijom, stilskim namještajem, ogledalima i umjetničkim slikama.⁹ Izdužene je osnove, smješten do pročelja i orijentisan ka moru. Monumentalnim prozorima i portalom između njih otvoren je ka prostranoj terasi i prirodnom pejzažu. Vidici koji se kroz ove otvore pružaju na više načina će uticati na dekoraciju zidnog plašta – na izbor boja i motiva, te njihovu formalnu i idejnu usklađenost.

Oslikavanje zidova salona Brajković izveo je Ivan Volarić,¹⁰ koji krajem XIX vijeka stvara u Boki Kotorskoj.¹¹ Dokumentacija o godini oslikavanja za sada nije pronađena, ali postoje izvori koji nam mogu pomoći u određivanju preciznijeg vremenskog okvira. Naime, u salonu se nalaze dva portreta koje je takođe naslikao Ivan Volarić – portret Andrije Brajkovića i njegove supruge Ane Širović. O autorstvu svjedoči umjetnikov potpis koji se prepoznaje na oba portreta. Uz potpis, na portretu Andrije Brajkovića istaknuti su mjesto i datum oslikavanja: *Perast, 1899*. Zahvaljujući ovim podacima, može se pretpostaviti da je salon oslikan krajem vijeka, tokom Volarićevog boravka u Perastu, vjerovatno neposredno pred nastanak portreta Brajkovića. Kao svestran slikar, koji je dekorisao profane ali i sakralne enterijere, te portrete uglednih Bokelja, Volarić je svakako raspolagao sa više vještina od „slikara-molera“, kakvi se, u to doba, načešće angažuju pri salonskoj dekoraciji. Ipak, način oslikavanja salona Brajković prilagođen je uobičajenom maniru zidnog dekora peraških palata tog vremena, koji je izvođen

⁸ M. Radulović, Vladislav Brajković rodonačelnik pomorskopravne misli, *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru* 53, Kotor 2005, 389-392. Više u: *Život i djelo Vladislava Brajkovića*, R. Pavićević (ur.), Zagreb, 2003.

⁹ J. Grgurević, n. d. 231.

¹⁰ M. Mihaliček, *Ostavština porodice Visković u Perastu*, OJU „Muzeji“, Kotor, 2016, 45.

¹¹ Djelo Ivana Volarića malo je poznato javnosti. Međutim, Pomorski muzej Crne Gore čuva nekoliko njegovih portreta. U toku je i priprema izložbe „Od Krka do Kotora: Ivan Volarić Piturić“, koja će se održati u Pomorskom muzeju Crne Gore, u Kotoru. Najava izložbe može se pogledati na adresi: <http://www.radiokotor.info/radio/index.php/78-lokalne-vijesti/18045-pomorski-muzej-u-2018-od-audio-vodica-do-brojnih-izložbi-i-promocija>, datum pristupa: jul, 2018.

po odabranoj shemi – skici koju bira naručitelj, a koja se potom prilagođava datom prostoru. Praksa oslikavanja zidnog platna nalagala je prevlačenje površina malterom, a zatim bojenje u određene tonove – oker, smeđe i intenzivno plave nijanse na bijeloj podlozi.¹²

Brajkovići za zidnu dekoraciju svog salona biraju plave nijanse različitih intenziteta. One doprinose objedinjenosti unutrašnjeg prostora sa morskim plavetnilom što probija kroz otvore na pročelju, te osvjetljenju i iluzionističkom produbljenju prostora. Iluziju dubine posebno podstiču arhitektonski elementi oslikani na ravnom zidnom plaštu – vitki kanelirani stubovi sa impost kapitelima, koji izrastaju iz uzdignutih postamenata u zoni sokla, pružajući se visoko ka tavanici. Spektrom smeđih i bijelih tonova stubovi podražavaju mermernu oplatu odajući utisak opipljivosti. Toj iluziji materijalnosti, usklađenom sa osjećajem veće dubine prostora, naročito doprinose koloristički nizovi na rubovima njihovih tijela koji podražavaju sjenku. Nije to iluzionizam kakav poznajemo iz baroknih palata – izostaje mu blagi tonski prelaz i kontrast *chiaro-scuro*, dok su „sjenke“ ostvarene nizom jasno ograničenih nijansi – poput vertikalnih traka koje, tek iz daljine gledano, stvaraju iluziju. Dok se na plavoj zidnoj površini sjenke nižu od tamnije ka svjetlijim nijansama, na tijelu stuba uočavaju se središnje osvijetljene partije, koje upućuju na kretanje dnevnog svjetla u prostoru. Oslikani stubovi su, u odnosu na položaj koji zauzimaju prema prozorskim otvorima i terasi, neujedna-

¹² J. Grgurević, n. d. 230.

čeno osvijetljeni – prilagođeni zracima prirodne svjetlosti koja prodire kroz otvore. Na taj način stvorena je iluzija plastične materijalnosti – skulpturalnog kvaliteta slikanih stubova, u odnosu na koje plava podloga djeluje kao nešto dalja pozadina.

Slikani program zidnog plašta i njegova iluzionistička estetika daju poseban konceptualni kvalitet salonu Brajkovića. Stubovi, oslikani duž čitave zidne površine, dijele zidne cjeline u pravilne intervale, dok se tek pri otvorima ka terasi, vrtu i okolišu, prilagođavaju stvarnom arhitektonskom rješenju. Zahvaljujući njima salon dobija kvalitet lože, ili galerije, produžene terase i otvorenog prostora kroz koji se pruža pogled ka prirodnom pejzažu. Asocijacijom na ložu, koja je uz tremove i terase predstavljala mjesta najintenzivnijeg prožimanja arhitekture i krajolika – salon je težio povezati unutrašnji i vanjski prostor, enterijer sa vrtom i okolišem. Tako se salon, kao najreprezentativnija kućna zona i obilježje društvenog statusa, uobličava u prostor uživanja u prirodi. Pružajući široke vidike ka pejzažu, koji se tradicionalno smatrao izvorištem mira i spokoja, palata Brajkovića upućuje i na pomno biran položaj i plemenit odnos prema prirodi.¹³ Takav odnos može se primijetiti u urbanističkom razvoju Perasta, koji je stoljećima uspostavljao sklad arhitekture i okolnog prostora. Peraške palate – za razliku od tradicionalnih plemićkih domova podizanih unutar gradskih zidina, kojih u Perastu nema – zadržavaju vezu sa prirodom koja je svojstvena vilama. Premda su Peraštani gradili ljetnjikovce u zasebnim centrima Zaliva,¹⁴ njihove palate, podignute uz more i orijentisane ka njemu, čine se kao *villa marittima*.¹⁵ Iako nije „sazidana na vodi“,¹⁶ palata Martinović-Brajković usmjerava se ka moru, spajajući se sa vodama Boke Kotorske. U tom susretu arhitekture i prirode, jezgro predstavlja upravo salon Brajkovića – oslikan loži nalik, dok se u njega i sam čovjek uključuje kao uživatelj u pogledu.

Zaseban opus slikanog programa nalazi se na tavanici koja predstavlja reprezentativno središte zidne dekoracije. Ona izrasta iz zidova posredstvom grede izvedene u štukaturi, koja naliježe na oslikani plavi friz, „pridržan“ stubovima i ispunjen vinovom lozom. Pravougaonog je oblika, a u unutrašnjosti je razdijeljena na pravilna geometrijska polja sa vegetativnim motivi-

¹³ O odnosu Bokelja prema prirodnom pejzažu u kontekstu simboličnih vrijednosti mora i stijena, još iz vremena baroka: S. Brajović, *U Bogorodičinom vrtu. Bogorodica i Boka Kotorska – barokna pobožnost zapadnog hrišćanstva*, Plato-Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2006, 54-55.

¹⁴ Više u: A. Kapetanović, T. Rajić, B. Gligorić, *Palate Boke Kotorske*, EXPEDITIO – Centar za održivi prostorni razvoj, Kotor, 2008, 57-60.

¹⁵ J. S. Ackerman, *The Villa: Form and Ideology of Country Houses*, Thames and Hudson, London, 1990, 12. O analogijama sa dubrovačkom sredinom i teritorijama Italije i Bosfora u: N. Grujić, *Ladanjska arhitektura dubrovačkog područja*, Zagreb, 1991, 61-64.

¹⁶ Opis dubrovačkih ljetnjikovaca kraj mora, Dinka Ranjine, u: N. Grujić, *n. d.* 62.

ma, vitičastim ornamentima i simboličnim prikazima. Identične pravougaone cjeline, sa floralnim i figuralnim predstavama, nalaze se na spoljnim krajevima svodne površine. U središtu ovih kompozicija predstavljena je lira, sa maskeronom u dnu i školjkom u vrhu. Krakovi lire ukrašeni su vinjetama, listićima i krunicama cvijeća, koje nalikuju krinu. Lira naliže na dva velika uvijena lista, predstavljena kao postament. Iz njih izrastaju spiralne stabljike sa cvijetom u sredini. Lijevo i desno od lire, po jedan sa obje strane, predstavljeni su grifoni. Oni polažu kandže na floralni postament lire. Grifoni, poput monumentalnih skulptura, takođe naližeju na postamente koji podsjećaju na mermerne pijedestale. Raširenih krila i grotesknih izraza, djeluju kao čuvari lire koja je između njih položena. Iz repova izrastaju im spiralne grane nalik akantusovim, umotane poput svitka. Ispunjene su floralnim motivima, među kojima dominira cvijet u središtu, sa krstastim jezgrom. Koloristička paleta podražava mermernu oplatu, uz različite intenzitete mrkih tonova kojima se ostvaruje igra svjetlosti i sjenke.

Između pravougaonih polja sa lirom i grifonima prostor je određen kvadratnom osnovom u čijem središtu su, štukaturom u mermernoj boji, izdvojeni preklapljeni romb i kvadrat. Njihovo jedinstvo tvori osmokraku zviježdu, unutar koje su, u uglovima, predstavljene stilizovane krunice krina i lovorove grančice u plavom tonu. Spojeni plavom osmokrakom trakom, ovi motivi služe kao okvir središnjoj predstavi. U centru svoda nalazi se kružnica sa raznobojnim floralnim motivima, vinjetama, elipsastim ornamentima

ma i buketom u središtu. Iz tog jezgra spušta se plafonski luster koji podražava onovremene plafonske kandelabre – pozlaćene, razgranate i ispunjene svijećama. Cvjetni motivi ponavljaju se i u partijama koje omeđuju zvijezdu u središtu. Na uglovima su istaknuta plava polja sa zlatnim buketima cijeca. Zlatni ton ovih predstava savršeno podražava pozlaćene karniše i zidna ogledala u venecijanskom stilu, kojima su ispunjeni zidovi. Između plavih polja nalaze se partije u oker tonu, sa buketima privezanim strijelama i udvojenim vijencima sa lovorovim lišćem.

Zidno slikarstvo salona Brajković ostvareno je crtežom markantnih kontura, klasicističkog duha. Crtežu svoda se, kao i osliku arhitektonskih elemenata na zidnim površinama, dodaje sjenka, sada pažljivije i spretnije ostvarena. U tom kontekstu, figuralnim i floralnim predstavama pridaje se jednaka pažnja. Premda oslikani u vidu prikaza koji se po shematizovanom principu dodaje zidnom programu, floralni motivi pažljivo su osjenčeni, obrađeni volumenom i plasticitetom – što upućuje na to da njihov značaj prevazilazi koncept dekorativnog ornamenta. Iako ne grade jedinstvenu iluzionističku shemu, već zasebne cjeline programa određene geometrijskim poljima – po svojoj zastupljenosti floralne predstave dominiraju oslikom tavaniće, te ukazuju na pastoralni senzibilitet salona Brajkovića. Bukolička dekoracija enterijera nasljeđuje se još iz barokne poetike, dobro poznate peraškoj sredini.¹⁷ Svojim senzualnim, hedonističkim tonom, floralni motivi evociraju ideju predstavljanja idealnog prostora. Buketi sa strijelama, raznoliko lišće i raznobojno cvijeće su amblemi izobilja. Sa druge strane, cvijeće, voće i vinova loza nose i drevnu simboliku rajskog vrta, te na izvjestan način dovode do „sakralizacije“ privatnih prostora. Ovakav duh naročito podstiče akanthusovo lišće, sa cvjetnim kronicama u obliku krina ili sa krstastim jezgrima – koji, vjekovima prisutni u sakralnoj umjetnosti, upućuju na rajski prostor svojom hrišćanskom simbolikom. Taj „nebeski vrt“ združen je sa stvarnim, prostranim vrtom, koji se iz salona posmatra. *Dardin* pred salonom i terasasti vrtovi u zaleđu palate evociraju staru simboliku ovakvih prostora koji su stoljećima predstavljali mjesta izobilja, kontemplacije, mira i spokoja. Opisujući vrt uz vilu Franja Bolice, Timotej Cizila kaže: „Ko to vidi, čini mu se da gleda *Vrt* ili *Raj uživanja* i to zbog izuzetne ljepote stabala narandži i kedrova, kao i zbog obilja najrazličitijeg cvijeća koje se u njemu nalazi. U cjelini, vrt je pun svih nebeskih darova koji čine da on izgleda uistinu kao raj, veoma čuven i krajnje raskošan“.¹⁸ Prostornim i simboličnim otvaranjem salo-

¹⁷ O simbolici pastoralnih motiva i arkadijskog senzibiliteta u barokno doba, na primjeru palate Andrije Zmajevića u Perastu: S. Brajović, *Palata Andrije Zmajevića u Perastu - nadbiskupski dvor i locus amoenus, Privatni život u srpskim zemljama u osvit modernog doba*, A. Fotić (ur.), Clio, Beograd, 2005, 581-616, 600-616.

¹⁸ „Zlatni vo“ Timoteja Cizile u: M. Milošević, *Analisti, hroničari, biografji*, Obod, Cetinje, 1996, 85.

na prema vrtu ovakva misao pretače se u privatne prostore Brajkovića. Najzad, vegetativni motivi predstavljeni u salonu Brajković bili su za perašku sredinu važni i u praktičnom smislu. Pored toga što je simbol izobilja i što se još od antike veže sa mitom, arkadijskim prostorom i vrtom uživanja, vinova loza služi i kao direktna referenca na zajednicu – vino je, do skoro, predstavljalo glavni privredni proizvod Bokelja.¹⁹ U vrijeme teške ekonomske krize koju Druga austrijska vladavina donosi u Boku Kotorsku,²⁰ motiv koji označava lokalno bogatstvo dobija posebnu vrijednost.

Salon Brajkovića predstavljao je mjesto uživanja, svojevrsni *locus amoenus*.²¹ Međutim, on je prije svega bio reprezentativni prostor. Na to upućuju brojni predmeti koji se u njemu nalaze (portreti, diplome, fotografije, dragocjeni namještaj), ali i zidno slikarstvo. U tom kontekstu naročit značaj imaju stubovi – klasični motivi koji ističu prestiž i veličajnost, ali i predstave u spoljnim, pravougaonim poljima svoda – grifoni i lira pod njihovom zaštitom. Figuralna dekoracija koja je predstavljena u ovim zonama ima utvrđenu, drevnu simboliku. Grifoni su, još od antičkih vremena, predstavljali mitske čuvarke i simbole moći. Ova hibridna bića – sa tijelom lava, a glavom, krlima i kandžama orla – još se u kulturama starog Krita pojavljuju u dekoraciji palata sa zaštitničkom ulogom, dok su se u Indiji i Skitiji smatrali čuvarima bogatstva. Utvrđenu hrišćansku simboliku i značenje u heraldičkom ključu grifoni dobijaju u poznom srednjem vijeku, kao predstavnici budnog oka. U salonu Brajkovića, grifoni se pojavljuju kao zaštitnici lire – amblema božanske harmonije, muzičke i poetske inspiracije. Dekorirana školjkom u vrhu, lira simboliše ženski princip, ugodu i zadovoljstvo, sreću, obnavljanje i prosperitet. Školjka, neizostavan elemenat na Posejdonovim kočijama, posebno upućuje na more, te je njeno prisustvo u plavom salonu Brajkovića našlo višestruki smisao.²² Lira je, pored utvrđenih simboličnih značenja, i direktno personalizovala salon Brajkovića. Ona je upućivala na muziku, koja je ovom prostoru dala posebno obilježje. O muzičkim izvodenjima, koja su se u salonu dešavala decenijama od obnove palate, svjedoči i oprema prostora - klavir, kao i reprodukcija fotografskog portreta Đuzepea Verdija. Sa maskom u podnožju - amblemom spiritualnosti, zaštite, ali i zabave, lira upućuje na muzičke večeri, koje su se zasigurno organizovale u najreprezentativnijem prostoru ove ugledne peraške porodice. Okupljanja uz muziku u salonima su po-

¹⁹ O tome u: Š. Peričić, Prilog poznavanju ekonomskih prilika Boke Kotorske u XIX stoljeću, *Boka: zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti* 20, Herceg-Novi 1988, 221-236, 222.

²⁰ V. Radović, Pod tuđinskim igom (jedan pogled na Boku Kotorsku u XIX vijeku), *Boka: zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti* 6-7, Herceg-Novi 1975, 109-123, 109.

²¹ Više o pojmu *locus amoenus*: S. Brajović, Palata Andrije Zmajevića u Perastu - nadbiskupski dvor i locus amoenus... 601.

²² O simbolici: *The Complete Dictionary of Symbols: in Myth, Art and Literature*, Jack Tresidder (ed.), Duncan Baird Publishers, London, 2004.

stala naročito značajna tokom XIX vijeka. Muzika se slušala na prijemima i zabavama, ali je imala i kontemplativnu ulogu. Predstavljala je oznaku prestiža i otmenosti. Uz nju se diskutovalo, razgovaralo o književnosti, umjetnosti, političkim temama. Salonski muzički nastupi nerijetko su preuzimali teatralne forme, u okviru kojih se ostvarivao dijalog glumca i publike. Saloni u kojima su se organizovali muzički događaji postajali su ujediniteljski centri – mjesta zbližavanja intelektualne elite, stvaranja i održavanja kulturnih, socijalnih i političkih veza. Od sredine XIX vijeka, muzičkim repertoarima se počinju pripisivati i ideološke implikacije – u kontekstu kojih je odabrana muzika smatrana indikatorom ukusa, ali i identiteta, kao i nosiocem ličnih ili kolektivnih vrijednosti.²³ Uz muzičke sadržaje u njemu, simbolično istaknute u okviru zidne dekoracije, naglašeno je da je salon Brajkovića mjesto uživanja ali i *ozio intellettuale*.

Premda je vizuelno uobličen u vrijeme koje je, pri dekoraciji enterijera, još uvijek opčinjeno dekorativnim stilom Napoleona III, salon Brajkovića ne može se interpretirati u kontekstu pukog podražavanja vladajuće mode. Zaista, estetika Drugog carstva – koja sredinom XIX vijeka vlada svjetskim izložbama, izlazi iz nacionalnih, ali i evropskih okvira – jeste prisutna u opremi ovog salona. Međutim, salon Brajkovića odaje kompleksniju stilsku koncepciju, jedinstvenu heterogenost izraza, a ona zahtijeva posebnu pažnju.

Eclectisme je popularna riječ tokom Drugog carstva. Eklektički duh „drugog ampir stila“ odnosi se na višestruke mogućnosti pri odabiru brojnih, ponovo oživljenih, istorijskih izraza – najčešće manira koji se ugleda na *ancien régime* XVII i XVIII vijeka.²⁴ Međutim, on drži do njihove pre naglašenosti i, uglavnom, dosljednosti u prostoru – enterijeri teže podražavanju odabranog izraza sa što više motiva i do najsitnijih detalja. Sa druge strane, eklektizam salona Brajković temelji se na odmjerivosti i šarolikosti stilskih uticaja u jednom, jedinstvenom ambijentu – a ona je konceptualno važna. Stilska heterogenost ovog salona uočava se u koncepciji mobilijara, ukrasnih predmeta i umjetničkih slika, ali i u okviru zidne dekoracije. U odnosu na salone drugog ampir stila – koji nije držao do mjere i suzdržanosti – enterijer Brajkovića oslikan je skromnijim reprezentativnim programom i

²³ H. Preda-Schimek, Music in Central and South-East European Salons. Preliminary Considerations to an Over Regional Research, *40th Baltic Conference for Musicology*, Vilnius 2007, 1-4. O tome i u: G. Kokorz, Border, Trans-border, and Unification – Music and Its Divergent Roles in the 19th-century Habsburg Territories, *Crossing Central Europe: Continuities and Transformations, 1900 and 2000*, H. Mitterbauer, C. Smith (ed.), University of Toronto Press, Toronto, 2017, 51-79; Ž. Diga, *Kulturni život u Evropi na prelazu iz XIX u XX vek*, Clio, Beograd, 2007, 138- 144.

²⁴ *Encyclopedia of Interior Design*, J. Banham (ed.), Vol I-II, Routledge, New York, 2015, 1148-1151; Ch. McCorquodale, *The History of Interior Decoration*, Phaidon, Oxford, 1988, 165-180.

blagim bojama, umjereno opremljen ogledalima i umjetničkim slikama. Zapravo, ta uzdržanost više podsjeća na enterijere Napoleonovog carstva sa početka XIX vijeka. Oni su, distancirajući se od manira koji je vladao do smrti Luja XVI, uvažavali razumnost i ozbiljnost, izazivajući „ushićenje pred tim grandioznim proporcijama, veličanstvenim stubovima i tako jednostavnom elegancijom...“ i kod onih koji nisu bili zastupnici ovog manira.²⁵ Uz reinkarnaciju klasične estetike, prva ampir umjetnost živjela je u simbolima, među kojima su mitska bića, helenistički motivi izobilja i frizovi bili omiljeni.²⁶ Salon Brajkovića, uz isticanje pomenutih motiva, svakako predstavlja i reminiscenciju na navedena načela – a ona, u ovom prostoru, imaju još dublju konceptualnu vrijednost – označavaju lokalni senzibilitet koji se pamtio kao oznaka dostojanstva. Naime, zidna dekoracija oživljava sjećanje i na dalju, lokalnu prošlost, koju su čuvali privatni prostori Boke Kotorske. Ta prošlost svakako je barokna, *zlatna prošlost* bokeljske vlastele. Iluzionistička rješenja i vitki oslikani stubovi predstavljaju direktnu referencu na ovo doba „gradskog cvata“.²⁷ Zahvaljujući brojnim kulturnim uticajima, Boka Kotorska je razvila osoben barokni manir, dok je jedinstvenost stila postizala mjerom i jednostavnošću u estetskom izrazu. Ta „umjerenost“, koja je vjekovima bila „glavno pravilo Bokeljima“,²⁸ učinila je da bokeljske kuće budu „ljepše nego po mnogim gradovima“.²⁹ Ipak, treba još jednom istaći da salon nije dosljedno oslikan u baroknom maniru – kako po „kvalitetu“ urađenog, tako i u kontekstu prostornog rješenja. Geometrijska raspodjela svoda, kja postoji u salonu Brajkovića, odraz je karakteristične i široko rasprostranjene svodne dekoracije sa kraja XIX vijeka. Nju baštine i udaljeni kontinentalni saloni koji nisu njegovali tradiciju primorskog baroka, već „carsku“ umjetnost koju su poznavali slikarski centri Monarhije.³⁰ Birajući različita stilska rješenja – lokalna i strana, tradicionalna i moderna – prilagođena arhitektonskom i prirodnom ambijentu, Brajkovići su u svom salonu, važnom obilježju građanskog statusa, istakli porodični *bel-esprit*.

Brajkovići su poznavali onovremene evropske umjetničke tokove dovoljno da bi ih mogli dosljedno ispratiti. Oni nisu bili strani ni njihovim sugrađanima. Uz tuđinsku upravu, koja od kraja XVIII vijeka donosi rusko,

²⁵ Impresija Bernarda Berensona, istoričara umjetnosti, autorski prevod. U: A. Gonzales-Palacios, *The French Empire Style*, Hamlyn, Milan, 1966, 9; Više u: Ch. McCorquodale, *n. d.* 152-155.

²⁶ A. Gonzales-Palacios, *n. d.* 10. O ampiru stilu: *Encyclopedia of Interior Design...* 412-415.

²⁷ P. Butorac, *Kulturna povijest grada Perasta*, Gospa od Škrpjela, Perast, 1999, 114.

²⁸ S. Matavulj, *Boka i Bokelji*, Slobodna knjiga, Beograd, 1999, 46.

²⁹ S. Matavulj, *Sabrana dela*, VII, Prosveta, Beograd, 1954, 531.

³⁰ O takvoj dekoraciji u okruženju: B. Šadi, *Svodno slikarstvo enterijera objekata građanske arhitekture XIX/XX veka u Subotici*, *Zidna dekoracija subotičkih palata*, G. Bolić, B. Šadi (ur.), Međuopštinski zavod za zaštitu spomenika kulture, Subotica, 2004, 9-36.

francusko i austrijsko nasljeđe, Boka Kotorska je bila već odavno otvorena oblast u kojoj, zbog mora i pomorstva, struje brojni uticaji – umjetnički, politički, duhovni. Najzad, moderni stilovi od druge polovine XIX vijeka postaju svima dostupni - preko međunarodnih izložbi u Parizu (1855, 1867), Londonu (1851, 1862) i Beču (1873), dok su posljednju, između ostalih, finansirali i Bokelji.³¹ Prema tome, Boka je tokom XIX vijeka neupitno predstavljala dio evropskog kulturnog konteksta. Ipak, Brajkovići ne žele da samo podražavaju modu svog vremena. Kao što je svojstveno intelektualnoj eliti tog doba, u vremenu koje najavljuje „subjektivizaciju ukusa“,³² Brajkovići biraju da dekoracijom svog doma predstave ono što u idejnom i estetskom smislu zastupaju. Demonstrirajući lične vrijednosti, status, ukus i intelekt, salon Brajkovića ne svjedoči samo o dostignućima jedne porodice, već i o kulturnim dometima njene sredine – Perasta i Boke Kotorske na kraju XIX vijeka.

Katarina JOVIĆ

WALL-PAINTING IN THE SALON OF BRAJKOVIĆ-MARTINOVIĆ PALACE

Summary

Wall decoration in the salon of Brajković-Martinović palace was intended to personify its owners - their authority, status, intellect, aesthetic sensitivity and taste. Moreover, it testifies the contemplative and active life of Brajković family – their values and occupations. As the most representative interior of the Brajković-Martinović palace, the salon was designed to be “the portrait“ of Brajković family. However, the salon is not just the signification of its owners. Being designed for the prominent and notable family, it reflected the cultural standards of their community, Perast and Boka Kotorska. As such, the Brajković’s salon is considered in the context of its heritage values as the significant legacy. Not only that this wall decoration stands as a proof of the european cultural influences in Boka Kotorska in the end of the 19th century, but also it demonstrates that Boka Kotorska was a part of contemporaneous Europe. With the combination of modern influences and local tradition, wall-painting from Brajković’s salon represented the aspirations and values of its owners, cultural features of their community and culture of living in private-spaces from Perast in the end of the 19th century.

³¹ Istorijski arhiv Kotor (dalje: IAK), OK, F47 br. 121/3 i 385. O svjetskim izložbama: Ch. Gere, *European Decorative Arts at the World's Fairs 1850 - 1900*, The Metropolitan Museum of Art Bulletin 3, New York, 1998-1999; Ž. Diga, *n. d.* 104-109.

³² O tome u: J. Seigel, *Modernity and Bourgeois Life: Society, Politics and Culture in England, France, and Germany since 1750*, Cambridge University Press, Cambridge, 2012, 388-389.

Бранко БАНОВИЋ*

АНАЛИЗА НАРАТИВНЕ КОМПОНЕНТЕ
МОДЕЛА ТРАДИЦИОНАЛНОГ ЦРНОГОРСКОГ
МАСКУЛИНИТЕТА

ABSTRACT: Socio-constructivist theoretical premises dominant in the studying of masculinity claim that men are not born but made. In addition to the economic context, a significant role in the “making” of the model of traditional Montenegrin masculinity was played by the overall geopolitical position of Montenegro in history. Namely, the historical, ethnologic and fictional narrative about Montenegro’s past suggest a constant state of siege throughout the period of Ottoman rule over Montenegro. Since wars necessarily have great influence on the structure of gender relations and the creation of masculinity, given that the popular and popular science narrative about Montenegro’s past is one of permanent war against the Ottoman Empire, we can say that the given narrative had a great impact on the structure of traditional Montenegrin gender roles and particularly on the production of the model of traditional Montenegrin masculinity, in part responsible for the creation of an extremely masculine, patriarchal culture. In this paper, I analyse three examples (Montenegrin legends of untouched independence, legends regarding Carev Laz and the inquest of Islamic converts) to demonstrate the extent to which historical truth, historical and ethnologic narratives, and fictional narratives are interlaced and inseparable regarding the narrative context in which men gained awareness of the corresponding („normal”) male gender role in traditional Montenegro.

KEY WORDS: *Traditional Montenegrin Masculinity, Patriarchal Society, Traditional Economy, Narratives about Wars*

* Аутор је доктор етнологије и антропологије, директор ЈУ Завичајни музеј Пљевља.

Увод

Почетак сваког научног истраживања традиционалних црногорских маскулинитетâ, нужно захтијева концептуализовање разлике између традиционалних црногорских маскулинитетâ и модела традиционалног црногорског маскулинитета. Наиме, савремене теоријске поставке у истраживању маскулинитета претпостављају да значење маскулинитета, поред тога што варира у једној култури током времена, варира и унутар сваког друштва у свакој датој тачки времена, као и да су родне улоге дефинисане стереотипима и нормама, али да је број појединаца који их крше висок. Међутим, покушај аплицирања савремених теоријских поставки на истраживање традиционалних црногорских маскулинитетâ показује се беспредметним, јер наративи о традиционалном црногорском друштву разматрају родне улоге, а не конкретне појединце, који друштвено прописане норме родних улога испуњавају или не испуњавају. На основу наратива о прошлости, ми можемо одредити карактеристике мушкарца за „примјер“ (идеални модел), а никако „просјечних“ мушкараца или оних који су били „испод просјека“ (стварно стање). Покушај позиционирања традиционалног црногорског маскулинитета на глобално нормираним скалама за испитивање маскулинитета, завршава се позиционирањем модела традиционалног маскулинитета, а не позиционирањем конкретних појединаца, који друштвено прописане норме родне улоге крше или их испуњавају. Дакле, кренемо ли на основу наратива о прошлости да истражујемо традиционални црногорски маскулинитет, као резултат истраживања нужно ћемо добити модел, који ће садржати велики број импутација и интерпретација и који ће умногоме одударати од реалности прошлог живота (Бановић, 2011а). Дубља привредна, социјална и историјска контекстуализација датог модела захтијева разликовање двије његове компоненте које су међусобно испреплетане и тешко одвојиве – економске и наративне. Анализа економске компоненте датог модела показала је да је он неодвојив од друштвених формација које су утицале на његово стварање, као и да коријене модела традиционалног црногорског маскулинитета треба тражити унутар племенског друштва. У том свјетлу значајну улогу имали су полуномадско сточарско привређивање и колективна имовина племена. Наиме, екстензивна сточарска привреда давала је заједничкој својини врло важну улогу (заједничка својина племена или братства представља својину само уколико се брани од других), а заједнички живот са стадом значио је сталну борбену приправност и честе сукобе око контроле привредних ресурса, што је детерминисало изрази-

то маскулину патријархалну културу, која је давала предност мушкарцу (Бановић, 2011б). Разлика између биолошког полног идентитета и научног родног идентитета вјероватно нигдје није тако чиста као у „ратним“ културама, унутар којих су и мушкарци и жене усмјеравани према њиховим особитим улогама – гдје је доминантна улога мушкараца била да учествују у борбама (Solomon, 2007: 1518). Ратови нужно остављају снажан утицај на структуру родних односа и обликовање маскулинитета (Klain, 1999: 47-65), а популарни и често научно-популарни наратив о прошлости Црне Горе, сугерише да је Црна Гора перманентно била у рату са Отоманском империјом. Стога, у контекстуализацији модела традиционалног црногорског маскулинитета, нужно је анализирати и његову наративну компоненту.

Теоријско-методолошка основа истраживања засниваће се на анализи наратива и биће центрирана око питања капацитета наратива да репрезентују стварност (Somers, 1992: 591-630; Ricoeur, 1991: 20-34, 188-210; Carr, 1986: 117-131; Mink, 1970: 541-558). Наиме, научници из различитих области расправљали су о томе да ли наративи имају капацитет да репрезентују „живот“ („стварност“) и упркос различитости приступа, као и диверзитету теорија и приказа наратива, међу научницима влада консензус у вези са питањем односа између наратива и стварног свијета. Тај консензус Дејвид Кар назвао је „стандардном теоријом“, а она представља гледиште да живот сам за себе не може коинцидирати ни са једним наративом и да стварни догађаји немају карактер оних које срећемо у књигама. Полазећи од савремених социјално-конструктивистичких поставки у истраживању маскулинитета, према којима су маскулинитети конституисани унутар структуре родних односа, који имају историјску динамику као цјелина, тако да се маскулинитети односе на социјалне улоге, понашања и значења прописана за мушкарце у сваком датом друштву и у било којој тачки времена (Kimmel and Kaufman, 1995: 15-44; Clatterbaugh, 1995: 45-64; Connell, 1995: 65-75; Messner, 1995: 97-115; Kimmel, 2004: 503; Carrigan, Connell and Lee, 2004: 160), а концептуализујући наратив као онтолошки услов друштвеног живота (да кроз наративност стичемо социјалне идентитете) – у овом раду имам намјеру да проблематизујем теоријске аспекте генезе патријархално ратничко-херојског наративног простора.¹ Простим језиком речено: након анализе начина на који је традиционално привређивање „правило“ мушкарце у прошлости Црне Горе, у овом раду се бавим утицајем ратничко-херојских „прича“ на креирање контекста за репродукцију родних улога у традиционалном друштву Црне Горе. Анализа ће бити извршена на генези три велика наратива која су – кроз

¹ Више видјети у: Герхард Геземан, 1968 и Бранко Бановић, 2018.

касније историјске, етнолошке и фикционалне нарације – доминантно обликовала ратничко-херојски наративни амбијент патријархалног друштва Црне Горе. На генези наратива о вјечитој независности, борби на Царевом лазу и истрази потурица биће демонстриран комплексан однос прошле реалности и њених наративних репрезентација.

Дефинисање наратива

Приликом дефинисања наратива морамо имати на уму њихову свеprisутност и бесконачност.² Поред тога, казивање прича у небројено различитим начинима, жанровима и прагматичким функцијама заједничко је свим културама и коришћено је од најмањих породичних кругова до читавог друштва, а елементи структуре наратива постоје у многим другим дискурским типовима, као што су научни, легални, историјски, религиозни и политички текстови (Stierle, 2006: 73; Brockmeier and Harge, 2001: 431). Дакле, имајући на уму свеprisутност наратива и мултидисциплинарност приступа, као и суоченост истраживача са бесконачношћу наратива и вишеструким тачкама гледишта из којих они могу бити анализирани (тј. потенцијално постоји неограничено много наратива), поставља се питање: шта је наратив и како га препознати?

Најшире размотрено - наратив представља временски ограничен линеарни облик који се може чути, видјети или прочитати (Keen, 2003: 16). Кључни елемент било које дефиниције наратива је хронолошки редосљед, међутим не може сваки редосљед, било која два темпорално уређена догађаја конституисати наратив. Стога, основно обиљежје наратива јесте организовање низа догађаја у цјелину, тако да значење сваког догађаја може бити схваћено кроз његов однос према тој цјелини. За Маргарит Сомерс наративи су, изнад свега, констелације веза (повезаних дијелова) уграђених у времену и простору и конституисаних оним што она назива „causal emplotment“ (што би значило превођење догађаја у епизоду и давање догађају значење које проистиче из укупне приче).

² Зауоставимо се на тренутак на „Уводу у структуралну анализу наратива“ (Barthes, 1997: 79-125) и у том раду изнесу Бартову тотализујућу дефиницију наратива: „Наративи о свијету су безбројни... Способан да буде ношен артикулисаним језиком, писаним или говорним, фиксирани или покретне слике, гестови и уређене мјешавине свих ових супстанци: наративи су презентовани у миту, легенди, бајци, причи, новели, епици, историји, трагедији, драми, комедији, мимици, сликању, биоскопу, комедији, новим темама, конверзацији. Штавише, испод ових скоро бесконачно различитих форми, наратив је присутан у свим годинама, на сваком мјесту, у сваком друштву; он почиње са правом историјом човјечанства и ту нигдје не постоје људи без наратива. Све класе, људске групе, имају своје наративе... наративи су интернационални, трансисторијски, транскултурни. Они су једноставно ту, као и живот сам за себе“ (Barthes, 1997: 79).

Сомерсова је истакла четири заједничка обиљежја наратива, која су релевантна за друштвене науке и хуманистичке дисциплине: 1) релационарност дјелова; 2) давање догађају значење које проистиче из цјелокупне приче; 3) селективно присвајање; 4) темпоралност, редосљед и мјесто. Наративност, дакле, захтијева да ми распознамо значење било којег јединственог догађаја, једино у темпоралној и просторној вези према другим догађајима. Стога, главна карактеристика наратива јесте та да он пружа разумијевање једино повезивањем (ма колико нестабилних) дјелова према конструисаној конфигурацији или друштвеној мрежи (ма колико некохерентној и несхватљивој) (Somers, 1992: 601-602).

Са „наративним заокретом“ (Somers, 1992: 601; Brockmeier and Harré, 2001: 39)³, дошло је до новог поимања наратива – наративи се престају сагледавати као форме репрезентације и почињу се сагледавати као концепти социјалне епистемологије и друштвене онтологије (Somers, 1994: 613). Основна претпоставка онтолошке наративности јесте да је наратив онтолошки услов друштвеног живота и да ми кроз наративност долазимо до знања, разумијевања и креирања смисла социјалног свијета, као и да кроз наративе и наративност конституишемо наше социјалне идентитете. У конкретном случају, приче о ратовима нужно су обезбјеђивале контекст који је давао примарност мушкарцима у односу на жене и имале су значајан утицај на конструкцију и репродукцију мушког идентитета – онога што мушкарци мисле и раде да би били мушкарци.

За ово истраживање значајно је размотрити капацитет наратива да репрезентује стварност. Наиме, упркос различитости приступа, међу научницима данас влада консензус у вези са питањем односа између наратива и стварног свијета, који је Дејвид Кар назвао „стандардном теоријом“⁴. „Стандардна теорија“ представља гледиште да живот сам за себе не може коинцидирати ни са једним наративом и да стварни догађаји немају карактер оних које срећемо у књигама.⁵ Реални догађаји нису се догодили на начин на који нам сугеришу наративи, а сваки наративни приказ презентоваће нам искривљену слику догађаја који су се десили. Наратив није дескрипција или приказ нечега што већ постоји независно од њега, већ, наратија, као јединство приче, казивања, публике и протагонисте, јесте оно што конституише заједницу, њене активности и њену кохерентност на првом мјесту (Carroll, 1986: 117-131).

³ Наративни заокрет односи се на последњу трећину двадесетог вијека и означава фокусирање на наратив и наратију у различитим дисциплинама.

⁴ Видјети, D. Carr, *Discussion, Ricoeur on Narrative*, 160, u *On Paul Ricoeur, Narrative and Interpretation*, Edited by D. Wood, Routledge, London and New York, 1991.

⁵ Op. Cit., 160 i 180.

Према мишљењу Луиса Минка, прије би се могло рећи да су наративи премјештени из умјетности на живот: „приче нису живљене већ речене. Живот нема почетке, средине и крајеве... Постоје наде, планови, битке и идеје, али једино у ретроспективним причама су наде неиспуњене, планови промашени, битке одлучујуће, а идеје исконске... Ми не сањамо или се сјећамо у наративу, али говоримо приче које ткају заједно успомене слика.“ (Mink, 1970: 558)

Имајући на уму карактеристике репрезентативне наративности, замислимо наредну хипотетичку ситуацију: група ентузијаста је кренула у покушај да на једном мјесту сакупи све што што је икада написано о прошлости Црне Горе (народне пјесме и предања, историјски и етнoлошки прикази...). Међу њима се налази један ентузијаста чији је задатак да „математички“ прецизно, израчуна колико процената те грађе за тему има ратна и друга борбена дешавања. Иако је јако велики, остаје нам само да нагађамо тачан проценат. У замишљању можемо отићи и корак даље и тестирати репрезентациони капацитет те грађе: да ли је и у стварности однос „периода рата“ и „периода мира“ онакав каквог нам сугеришу, било историјски или фикционални наративи? Да ли „научно-популарни“ наратив о сталним ратовима (Пешић, 1996) или мало „ублаженији“, о ријетким периодима мира (Цвијић, 1991: 365-366), има капацитет да репрезентује стварност? За тестирање репрезентационог капацитета ових наратива, довољно је као параметар узети само биолошку и економску одрживост, која ће аутоматски демантовати њихов капацитет да нам понуде слику прошлости, онако како се заиста дешавала. Ипак, без обзира што не посједује репрезентативни капацитет, наратив представља онтолошки услов друштвеног живота, а социјални идентитети су конституисани кроз наративност – може се рећи да је стварност један огромни наратив, састављен од више наратива у које се уграђујемо као социјална бића. Овако конципиране приче обезбједиле су наративни контекст у коме се мушкарци стицали свијест о припадајућој („нормалној“) мушкој родној улози у традиционалној Црној Гори.

Анализа наративне компоненте модела традиционалног црногорског маскулинитета

Анализа економске компоненте модела традиционалног црногорског маскулинитета показала је да његове коријене треба тражити унутар племенског друштва и да су у стварању датог модела значајну улогу имали полуномадско сточарско привређивање и колективна имовина племена. Екстензивна сточарска привреда давала је заједничкој своји-

ни врло важну улогу, а заједнички живот са стадом значио је сталну борбену приправност и честе сукобе око контроле привредних ресурса, што је детерминисало маскулину патријархалну културу, која је давала предност мушкарцу. Временом је овај традиционални модел маскулинитета добио и своју наративну компоненту, за коју је „најзаслужнија“ поетска креација, коју можемо лоцирати у осамнаести и деветнаести вијек.⁶ Како би се разумјела природа утицаја наративне компоненте у продуковању модела традиционалног црногорског маскулинитета, анализа дате компоненте биће усмјерена на концептуализовање комплексног међуодноса историјске истине и њених наративних репрезентација на примјеру наратива о Царевом лазу, вјечитој независности и истрази потурица.

Уопште узевши, посебно велико неслагање између популарног (често и научно-популарног) наратива и докумената влада када је у питању однос према Османској империји – а ти наративи леже у сржи црногорских ратничко-херојских наратива. Наиме, заузимањем Скадра (1479) коначно се учвршћује османска власт у Зети и Брдима, чиме се стиче пуна контрола над зетском котлином и главном саобраћајницом од Скадра до Херцеговине. Када је у питању однос црногорских, брдских и херцеговачких племена према Османлијама, важно је одвојити популарни наратив од историјских чињеница. Идеалтипски опис популарног наратива, у концентричној форми гласио би:

„У вријеме освајачког похода на Европу, Турци су својом војном силом прегазили и Зету, али је никада нису могли потчинити својој власти. Тада је започео вишевијековни крвави рат између Отоманске царевине и црногорског народа, а од почетка XVI до почетка XX века ратовање је за Црногорце постала тешка преокупација. Црногорци су се борили на живот и смрт, јер им је био угрожен национални опстанак. Ова борба довела је до великих друштвених збивања у развоју Црне Горе. Одбрани од ове опасности црногорски народ је подредио остале потребе и циљеве... (Пешић, 1995: 145). Историја Црне Горе за последњих

⁶ Као што ћемо касније видјети, „Историја Црне Горе“ аутора Василија Петровића не говори нам о 1712. години (бар не на нивоу историјске истине), али може нам пружити значајне податке о друштву у времену у којем је настала (1754) и нарочито о друштву из времена када је постала историјски извор у званичној дворској историографији за вријеме владавине династије Петровић. Исто тако, еписке пјесме говоре нам о друштву у времену о којем настају, а врло мало о догађајима на које се односе. Ипак, иако ови наративи не репрезентују стварност онако како се догодила, они су морали упослити дио постојећег етнографског материјала који се односи на територију о којој говоре.

пет вјекова је историја највећег јунаштва које се може замислити... (Цвијић, 1991: 168). Ратовање су Црногорцима наметнуле агресивне Османлије. Они су га прихватили јер су морали. Од тога им је зависило бити или не бити... На сопственом огњишту поставила им се алтернатива: ми или они...“ (Пешић, 1995: 158-159).“

Ипак, овај наратив има веома мало заједничког са историјским чињеницама. Црногорска племена била су „уклијештена“ између Млечана и Турака и била су „растрзана“ између административне и привредне одређености. Овакав геополитички положај увлачио их је у сва збивања и ратове Турске са Венецијом и другим државама (Историја Црне Горе, 44). Историјске чињенице говоре да се кроз читав XVI и XVII вијек не може говорити о неком значајнијем и организованијем отпору Црногораца Турцима, да је опрезно држање свих племена била општа карактеристика збивања, а да се до краја XVIII вијека једино Катунска нахија залагала за непоштедну борбу. Црногорска, брдска и херцеговачка племена јесу пружала отпор Турцима, али је скала тог отпора била јако широка и никада није прелазила границу бескомпромисне борбе (Историја Црне Горе, 226, 145, 116, 160-161, 173).

Све до почетка осамнаестог вијека спољнополитичко интересовање црногорских племена није ишло даље од Венеције и Цариграда и тако је остало све до доласка руских емисара у Црну Гору. Наиме, када је 1710. године Русија ушла у рат против Турске, руски цар Петар I обратио се балканским хришћанима у Црној Гори, Србији, Славонији, Македонији, Босни и Херцеговини и позвао их да подигну устанак против Турака (Историја Црне Горе, 251-253). Устанак јесте пропао, али од самог почетка Порта га је озбиљно схватила, тако да је султан издао ферман да се Црногорци и Брђани строго казне, да се сруши Манастир на Цетињу, да се ухвате коловође покрета, владика Данило и Милорадовић и да се казне они који се буду одупирали (Историја Црне Горе, 256). Порта је упутила казнене експедиције, 1712. године (са око 20.000 војника и под командом Ахмет-паше) и 1714. године (са око 30.000 војника под командом Нуман-паше Ђуприлића). Двије казнене експедиције значајне су из два разлога: Црногорци су се први пут фронтално сукобили са великим турским снагама; и ова два догађаја су у каснијим фазама (са бројним импутацијама и интерпретацијама), снажно утицала на обликовање народног предања.

Наиме, турска војска са Ахмет-пашом на челу продрла је на Цетиње, а организатори устанка су се склонили у Херцеговину. Ипак, у народу се формирала легенда да су Црногорци на Царевом лазу до ногу

потукли 60.000 људи, да Турци нису заузели Цетиње и да је због тога султан спремио нови поход на Црну Гору. Са друге стране, историјска документа говоре да су се Катуњани одупирали турској војсци и на нијели јој одређене губитке и приликом продора и приликом повлачења. Владика Василије је податке из народног предања (о апсолутној побједи Црногораца над 60.000 Турака и следећем нападу од 100.000 Турака) унио у „Историју Црне Горе“ штампану у Москви 1754. године, чиме се формира легенда о „Царевом лазу“ (Историја Црне Горе, 258-263).⁷ На истом мјесту први пут је изнесена теза и о вјековној слободи и независности Црне Горе (мада ни он сам није крио да је још у његово доба Црна Гора признавала турску врховну власт). „Историја Црне Горе“ аутора владике Василија Петровића није имала значајнијег утицаја на црногорску традицију све до краја XVIII вијека, када је са владиком Петром I и другим владарима из куће Петровић, изграђена званична дворска историографија у којој „Историја Црне Горе“ владике Василија постаје главни „историјски“ извор (Историја Црне Горе, 96).

Црногорска легенда о вјечитој независности и легенда о Царевом лазу јесу умногоме утицале на формирање традиције о непрестаној борби против Турака, међутим, у том контексту, на прво мјесто треба ставити Горски вијенац, капитално дјело највећег црногорског pjesника Петра II Петровића Његоша и централни дио Горског вијенца – истрагу потурица, тј. драматичну акцију центрирану око истребљивања оног дијела племеника који су прешли у ислам, а која је наводно одиграна крајем седамнаестог или почетком осамнаестог вијека. Према предању, истрага је спроведена једне Бадње вечери, по читавој земљи, а главни покретач истраге био је Данило Шћепчевић, касније прозван Петровић са Његуша. Његошево дјело каже да је то био епохалан догађај од којег датира ослобођење Црне Горе. О самом догађају нема писаних података прије деветнаестог вијека, а у дубровачким и млетачким архивима није сачуван нити један помен о овом догађају (Павловић, 2001: 7). О до-

⁷ Разлике у тумачењима су велике - научници се споре од тога да ли се радило о сукобу са читавом турском војском или са њеном претходницом, до тога да ли је битке уопште било. У црногорској историографији, први је Јован Томић срушио легенду о великој црногорској побједи на Царевом лазу из 1712. године, тврдећи да се њен први помен налази у саставима владике Василија и његовој „Историји Црне Горе“ и оптужио га је за свјесна дотјеривања и измишљања. На основу познатих извора из XVIII вијека, у народу је била очувана традиција о трагедији Црне Горе из 1712. године. Истовремено, постојало је предање о борби на Царевом лазу као историјском догађају из Морејског рата. Након једног вијека, Петар I Петровић Његош је (на основу података из „Историје Црне Горе“ аутора Василија Петровића) испјевао pjesму о Царевом лазу, чиме је збивање пренијето са једног догађаја на други (подаци о Царевом лазу из Морејског рата, пренесени су на 1712. годину), када почиње формирање легенде о Царевом лазу.

гађају не пише ни у „Историји Црне Горе“ владике Василија Петровића (као што ништа није писано о исламизованим Црногорцима). Први помен се налази у пјесми Петра I Петровића, а учитељ и ментор Петра II Петровића Његоша, Сима Милутиновић Сарајлија, навео је овај мотив у својој „Историји Црне Горе“ зато што је сматрао да је неопходно дати значење улози династије Петровић у Црној Гори (Павловић, 7-8). Према мишљењу Никчевића, умјетнички приказан догађај чини да се код читалаца, па чак и научника доживљава као стварност (Nikšević, 1985: 8-10;).⁸ Његош је прихватио мотив и почео да га развија у својим раним радовима. На крају, у Горском вијенцу и пратећи идеологију свога времена, Његош је овај инцидент, сачуван у популарној меморији, преобликовао и подигао на ниво борбе за очување слободе, наслеђа, православа и српства“ (Pavlović, 7-8; Никчевић, 1985; Aleksov, 2006: 29-30; Pieva, 2005).

Завршна разматрања

Наративи имају кључну улогу у обликовању нашег памћења, знања и вјеровања, а основна претпоставка у разумијевању утицаја наратива у продуковању модела традиционалног црногорског маскулинитета, представља разумијевање „наративног заокрета“ у друштвено-хуманистичким наукама. Са овим заокретом долази до поимања наратива као концепта друштвене онтологије, тако да је за разумијевање природе продуковања модела традиционалног црногорског маскулинитета важно проблематизовати међуоднос репрезентативне и онтолошке наративности. У схватању репрезентативне наративности полазимо од „стандардне теорије“, која претпоставља да наратив нема капацитет да репрезентује стварност и да се реални догађаји нису догодили на начин на који нам сугеришу наративи. Са друге стране, основна претпоставка онтолошке наративности јесте да је наратив онтолошки услов друштвеног живота и да ми кроз наративност долазимо до знања, разумијевања и прављења смисла социјалног свијета, као и да кроз наративе и наративност конституишемо наше социјалне идентитете. Упрошћено би се могло рећи да, без обзира на недостатак пуног репрезентативног капацитета, наративи постају једина „стварност“ доступна људима.

Примјена наведених теоријских поставки у разумијевању продуковања модела традиционалног црногорског маскулинитета могла би се објаснити на сљедећи начин: социјално конструктивистичке теоријске поставке, доминантне у истраживању маскулинитета, претпостављају да мушкарци нису рођени, већ друштвено конструисани –

⁸ В. П. Никчевић, Истраге потурица није ни било, Овдје бр. 189, (Титоград), 1985, 8-10.

а у продуковању модела традиционалног црногорског маскулинитета, поред привредног контекста, значајан удио имали су ратничко-херојски наративи. Наиме, ратови нужно остављају снажан утицај на структуру родних односа и обликовање маскулинитета - оружане снаге су у свим временима и унутар различитих култура, готово увијек, у потпуности мушке институције, а учешће у борби обезбјеђивало се, између осталог и стигматизовањем мушкараца који су одбили да се боре, као кукавице које су пале на основном тесту мушкости. У многим културама и временима мушкарци су имали улогу бораца, иако се многи научници слажу да не постоји доказ који би доказао да су мушкарци биолошки предодређени за ратовање. Хормони, чак и величина и снага, доказано је, имају минималну улогу за успјешну борбу. Умјесто тога борбени процес је научен процес (уосталом као и род). То доказује велики број освједочених успјешних женских и неуспјешних мушких бораца (Solomon, 2007: 1518-1522). Упркос варијацијама у учешћу мушкараца и жена у различитим војскама широм свијета, поента остаје да су војске доминантно мушке институције.⁹

Пошто ратови нужно имају значајан утицај на структуру родних односа и креирање маскулинитета, а популарни и често научно-популарни наратив о прошлости Црне Горе сугерише непрестано ратовање са Отоманском империјом - претпоставка је да је дати наратив имао значајан утицај на структуру традиционалних црногорских родних односа и на продуковање модела традиционалног црногорског маскулинитета. Када је у питању разумијевање међуодноса репрезентативне и онтолошке наративности у продуковању модела традиционалног црногорског маскулинитета – ту смо на три примјера (црногорске легенде о вечитој независности, легенде о борби на Царевом лазу и истрази потурица), демонстрирали међусобну испреплетаност и тешку одвојивост историјске истине од њених наративних репрезентација. Наиме, постоје историјска документа о борби на Царевом лазу за вријеме Морејског рата, међутим, иако се за вријеме 1712. године не говори о неком конкретном локалитету борби, у народно предање улази Царев лаз као мјесто погибије Турака и успјеха Црногораца. Предање улази у историју, која касније улази у званичну историографију; исто тако, чести сукоби црногорских, брдских и херцеговачких племена приликом плаћања данка пре-

⁹ Мушка доминација карактеристика је свих националних војски. У Британској армији јесте била доминација, али није била апсолутна. Видјети (Woodward and Winter, 2007: 20). Ратне улоге увијек примарно и често искључиво припадају мушкарцима. Свакако, у многим ратовима учествовале су жене, некада толико отворено као и мушкарци. Нпр. у СССР-у у Другом свјетском рату жене су чиниле око 8% бораца и имале различите борбене улоге... Партизани и герилске армије имале су још више жена у својим редовима у Другом свјетском рату. Видјети, (Goldstein, 2004: 815 – 817).

лазе у легенду о вјековној слободи и независности Црне Горе; слично томе и истрага потурица настала је захваљујући опису владике Данила, али је у поетској креацији добила потпуно другачије обресе. Међутим, када наратив концептуализујемо као онтолошки услов друштвеног живота, онда ћемо закључити да се разграничавање историјске истине од њених наративних репрезентација (поред тога што би могуће био посао без извјесног успјеха), у функционалном смислу конструкције мушкости показује безначајним. Нарације о ратовима и борбама, било да говоре о стварности или пожељној стварности, обезбједиле су наративни контекст у коме се мушкарци стицали свијест о припадајућој („нормалној“) мушкој родној улози у традиционалној Црној Гори. Уз припадајући економски контекст, овај наративни амбијент такође је нужно давао примарност мушкарцима у односу на жене.

Branko BANOVIĆ

ANALYSIS OF THE NARATIVE COMPONENT OF THE MODEL OF TRADITIONAL MONTENEGRIN MASCULINITY

Summary

Social and historical contextualization of the model of traditional Montenegrin masculinity demands the differentiation of its interlaced components. The first refers to the way of making a living and the predominance of a shepherding, warrior, plunderer economy in the Dinaric Alps region of the Balkan peninsula. Providing basic means of existence – whether by protecting one’s own resources or seeking them through incursions into foreign territory – meant frequent armed conflicts. This produced an extremely masculine patriarchal culture, in which only a man could acquire profit. The second component is tied to the constant clashes with the Ottoman Empire. Whether operating on the level of historic truth or narrative with a desired outcome of events, it is through poetry, but also through historical and ethnographic writings, that the model of traditional Montenegrin masculinity acquired its narrative component. In this paper, I have used three examples (Montenegrin legends of untouched independence, legends regarding Carev Laz and the inquest of Islamic converts) to demonstrate the extent to which historical truth, historical and ethnologic narratives, and fictional narratives are interlaced and inseparable regarding the narrative context in which men gained awareness of the corresponding (“normal”) male gender role in traditional Montenegro.

Literatura:

- Aleksov, Bojan, Adamant and Treacherous: Serbian Historians on Religious Conversions. *Religion in Eastern Europe XXVI, 1* (2006), 160-184;
- Banović, Branko, (Ne)mogućnost istraživanja tradicionalnog crnogorskog maskuliniteta, *Antropologija 11, sv. 1* (2011a), 161-180;
- Banović, Branko, Privredna osnova modela tradicionalnog crnogorskog maskuliniteta, *Etnoantropološki problemi, god 6, sv. 1* (2011b), 429-442;
- Banović, Branko, Trump, Montenegrins and the third world war. *Anthropology Today* 34 (5) (2018), 1-2;
- Barthes, Roland. *Image, Music, Text*, Fontana Press, London 1977;
- Brockmeier Jens and Harre Rom, Narrative, Problems and promises of an alternative paradigm. *Narrative and Identity*. Edited by Jens Brockmeier and Donald Carbaugh, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam. Philadelphia 2001, 39-59,;
- Carrigan Tim, Connell Bob and Lee John, Toward a New Sociology of Masculinity. In *Feminism & Masculinities*. Edited by Peter F. Murphy:, Oxford University Press, Oxford 2004,151-165;
- Clatterbaugh, Ken. 1995. Mythopoetic Foundations and New age Patriarchy. In *The Politics of Manhood*. Edited by Michael Kimmel, Temple University Press; Philadelphia 1995, 45-64;
- Connell, Bob. 1995. Men at Bay: The 'Men's Movement' and Its Newest Best-Sellers.; u *The Politics of Manhood*. Edited by Michael Kimmel, Temple University Press; Philadelphia 1995, 65-75;
- Carr, David. Narrative and Real World: An Argument for Continuity. *History and Theory, Vol. 25, No. 2* (1986), 117-131;
- Цвијић, Јован. Балканско полуострво. Српска академија наука и уметности, Београд 1991;
- Elliott, Jane. 2005. *Using Narrative in Social Reserach.*: Sage Publicationas, Thoasand Oaks, London, New Delhi 2005;
- Freeman, Mark. From substance to story: Narrative, identity, and the reconstruction of the self. In *Narrative and Identity*. Edited by Jens Brockmeier and Donald Carbaugh, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam, Philadelphia 283-297;
- Геземан, Герхард, Чојство и јунаштво старих Црногораца, Цетиње 1968;
- Goldstein, S. Joshua. War. In *Men and Masculinities, A Social, Cultural and Historical Encyclopedia*. Edited by Michael Kimmell and Arny Aronson, ABC Clio, Santa Barbara, California; Denver, Colorado; Oxford, England 2004, 815 – 817;
- Ilieva Emilova, Angelina, *Romulus's Nations: Myths of Broterhood and Fratricide in Russian and South Slavic National Narratives*, A dissertation submitted to the Graduate School in partial fulfillment of the requirements for the degree Doctor Philosophy, Field of Slavic Languages and Literatures. Evanston, Illinois 2005;

Историја Црне Горе, Књига трећа, Редакција за историју Црне Горе, Титоград, 1975;

Keen, Suzanne, *Narrative Form*, Palgrave Macmillan, New York 2003;

Kimmel, S. Michael, Kaufman Michael, Weekend Warriors: The New Men's Movement. In *The Politics of Manhood*. Edited by Michael Kimmel, Temple University Press Philadelphia 1995, 15-44;

Kimmel, Michael. Masculinities. In *Men and Masculinities, A Social, Cultural and Historical Encyclopedia*, Edited by Michael Kimmel and Amy Aronson, ABC CLIO. Santa Barbara, California; Denver, Colorado; Oxford, England 2005, 503;

Messner A. Michael, „Changing Men“ and Feminist Politics in the United States. In *The Politics of Manhood*, Edited by Michael Kimmel, Temple University Press, Philadelphia 1995, 97-115;

Klein, Uta, „Our Best Boys“, *Men and Masculinities, Vol. 2, No. (1999)1*: 47-65;

Ковачевић, Иван. Мит и уметност. Етнолошка библиотека, Београд 2006;

Mink, O. Louis, History and Fiction as Modes of Comprehension, *New Literary History, Vol.1, No. 3, History and Fiction (1970)*, 541-558;

Никчевић, П. Војислав, Истраге попурица није ни било, Овдје бр. 189, Титоград 1985: 8-10;

Pavlović, Srdja. Poetry and History in Montenegro, Njegoš and the Construction of a Collective Memory. First published in: *Spaces of Identity, Vol. 1, iss. 4, 2011*;

Петровић, Петар II Његош, Горски Вијенац, Светигора, Цетиње 2001;;

Пешић, Вукашин, Патријархални морал Црногораца, Унирекс, Подгорица 1996;

Ricoeur, Paul, *Narrative Identity*, In *On Paul Ricoeur, Narrative and Interpretation*. Edited by David Wood, Routledge, London and New York, 1991, 188-201;

Solomon, L. Susan, War. In *Encyclopedia of Sex and Gender*. Editor in Chief, Fedwa Malti-Douglas, Macmillan Social Science Library, Thomson Gale Detroit, New York, San Francisco, London 2001, 1518-1522

Somers, R. Margaret, Narrativity, Narrative Identity, and Social Action: Rethinking English Working-Class Formation. *Social Science History, Vol. 16, No.4 (1992)*, 591-630;

Somers, Margaret, The Narrative Constitution of Identity: A Relational and Network Approach. *Theory and Society, Vol. 23, No. 5 (1994)*, 605-649;

Stierle, Karlheinz, Narrativization of the World. In Tropes for the Past, Hayden White and the History/Literature Debate, Edited by, Kuisma Korhonen: 73-83, Rodopy Amsterdam, New York 2006, 73-83;

Thompson, Whillie, *What Happened to History*, Pluto Press, London 2008;

Woodward Rachel, Winter Trish, *Sexing the Soldier : The Politics of Gender and the Contemporary British Army Transformations*, Taylor & Francis Routledge, London, 2007.

Marija CRNIĆ PEJOVIĆ*

FOREIGN CITIZENS IN HERCEG NOVI MUNICIPALITY IN 1811

ABSTRACT: *At the time of the French rule in the Bay of Kotor (1807-1814), records were kept on the foreigners residing on its territory. During this period, the civil authorities were subordinated to the military authorities who adopted orders on recording foreigners. The persons who did not register a foreigner immediately and offer him lodging before receiving an approval from the military authorities were subjected to a fine and military laws. On the basis of the list of foreigners from 1811, we find out that there were twenty-eight of them together with their family members residing in the Herceg Novi municipality. The majority came from Trebinje, and then from the east Adriatic coast. They arrived at the end of the 18th and the beginning of the 19th century.*

KEY WORDS: *French administration, Trebinje, Podi, Mokrine, professions, age*

According to the Treaty of Tilsit (25 May 1807), the Bay of Kotor came under French control and their troops entered Herceg Novi on 29 July and remained there almost seven years – until 27 May 1814.¹

At the time of the French rule, the territory of the Herceg Novi municipality covered a smaller area than in the previous period, because the French administration established the Bijela municipality, for which it was not determined which area it encompassed, whether it was only Bijela or the surrounding villages as well (and which ones if so).²

* Autorka je viša arhivistkinja u penziji.

¹ L. Tomanović, *Events in the Bay of Kotor 1797-1814*, Dubrovnik, 1922

² M. Crnić Pejović, *Some data on the work of the municipal administration of Herceg Novi during the French rule 1807-1814*, Collection of works in the field of science, culture and art *Boka 20*, Herceg Novi, 1988, 171-185

In that period, the population of the Herceg Novi municipality was approximately 6,000.³

Since the French, during their rule in the Bay, were in a constant state of war across Europe, they needed significant material resources, but manpower as well, so the requirements of the French authorities in that sense were difficult to bear for the citizens of the Bay. What was especially hard to accept was the recruitment of sailors, so there was opposition to that action. Also, numerous taxes were levied on the people. In this manner, in addition to many other charges, the tax on exterior doors and windows was imposed as well.⁴

At this time, the civil authorities were subordinated to the military authorities and their needs. The mayor received daily requests for the provisions of accommodation and food, as well as transportation of military personnel, for the provision of manpower for the repair of forts and roads.⁵ Every day, the mayor also received written orders for the recruitment of people for the French Navy, coastal artillery, national guard, town and village policemen. The municipal administration had to take care of the procurement of commodities which were hard to come by, prices of goods in shops, transport of mail, payment of pensions. In addition to the above, regular monthly reports on births, deaths and marriages had to be submitted.

One task which was within the competences of the municipal administration, and which was carried out under the order of the military administration was to keep records about the number, behaviour and movement of foreigners. Considering that the Bay of Kotor bordered Ottoman and Montenegrin territory, and since the military authorities played the decisive role, it is only natural that significant attention was paid to this matter. Of course, French citizens and French soldiers were not considered as foreigners.

The government's delegate from Kotor, Paulazzi, issued on 20 January 1809 a notice by which the population was warned and reminded about the regulations concerning foreigners who have temporary or permanent residence in the Bay of Kotor. The notice stated that each arrival of a person who did not have permanent residence in the Bay had to be registered within twenty-four hours upon arrival. A fine was prescribed for the host, innkeeper or landlord with whom the newcomer would stay, if they did not register

³ Đ. Milović, *Data on the population, some professions, animal husbandry and armament for the area of the Topla komunitada (except Jošica and Bijela) from 1780*, Historical records, Titograd, 1956

⁴ Same as point 2

⁵ D. Radojičić, *Work of Herceg Novi masons from 1797 to 1813 on structures in the Bay of Kotor*. Collection of works from the scientific conference Unification of Montenegro and the Bay of Kotor 1813-1814, Titograd 1991, 247-253

him in the specified time. A first-time offender would pay 100 Venetian lire, and a repeat offender would be subjected to military laws.⁶

The fact that the military authorities checked the foreigners' stay and movements, and did so diligently, is confirmed by the following documents as well. In April 1812, the municipal administration, on the basis of an order by commander of Herceg Novi, Viala, issued a notice for the inhabitants living in the town and its surroundings, especially addressing innkeepers and landlords, that they must not provide lodging for an alien before informing the commander, i.e. receiving his approval for that. Offenders were subjected to military laws.⁷

That same year in August, Viala again ordered the mayor that all citizens must immediately inform the military commander about the arrival and stay of aliens, along with the time they intended to spend in the area.⁸

Based on the request of the government's delegate I. Tromba from Kotor addressed in October 1811 to the mayor of Herceg Novi, a list was created with the title *Forestieri che attrovasi di stazione ferme di piu anni circondario di Castel Nuovo* (aliens who spent multiple years living in the Herceg Novi district).⁹

The list delivered on the above request provides data on the place of birth, i.e. where the foreigner came from, place of residence in the Herceg Novi area, age, previous or current profession, and marital status. This document deserves attention because it gives an insight into the social structure of foreign nationals at the given time in this area and why they chose to live in the Herceg Novi area.

The majority of foreigners who lived in this area in 1811 came from Trebinje (there were ten), and then there were two from Zupci, and one from Albania, Montenegro¹⁰ Kruševice¹¹, Mokrin¹², Mostar, Piran, Split, Šibenik, Rovinj each. For one of them, it can be indefinitely ascertained that he was from Sutorina, another from Piacenza, and regarding four of them, the place of birth is illegible.

The oldest foreigner who had been living there at the time of the list for nine years already was sixty-nine. This was Josip Jelić from Piran who was working as a servant (manual worker) in Herceg Novi where he lived

⁶ State Archive of Montenegro Cetinje, section Herceg Novi, archive fund French rule (hereinafter AH FV) F.10,52

⁷ AH FV 13,156,161

⁸ AH FV 13, 398-400

⁹ AH FV 13, 592-593

¹⁰ The concrete place is not indicated

¹¹ This refers to Bajkove Kruševice which were a part of the Ottoman territory at the time

¹² Mokrine – this means that he was from the part of Mokrine which belonged to the Ottomans, not the Venetians

alone and was not married. By contrast, the youngest foreigners were only twelve. These were Boško (Mijat) Petrović from Trebinje who served in the house of Boško Matković,¹³ and had been living in the area for six years already. His peer Luka (Vaso) (?) came from Mokrine three years ago and was working in the house of (?) Vukosavljević in Đenovići as a farmhand.¹⁴

Stefan (Luka) Tanasijević from Trebinje was sixteen, and Đuro (Mijo) Radović from Kruševica was eighteen. Both of them were farmhands probably working for some landlord in Podi where they had been living two and seven years respectively.

Five of the foreigners were aged twenty to thirty. So, Petar (Marko) Katarović (?) from Trebinje of twenty years of age had been living for a year in Podi, where he worked as a farmhand. In the same village and engaged in the same work was his fellow countryman Simo (†Marko) Gudelj aged twenty-five. Simo had been living in Podi for four years and was married and had a child. The one year older Tripo (Cvijeto) Ristić came in 1801 from Mostar and was working as a farmhand for Ilija Crnogorčević in Baošići, while Risto (†Simo) Zubac was a millworker in Podi. Risto was nineteen when he arrived in this area, and at the time of the list he was married and had no children.

Todor (†Kosto) Laković from Zupci was thirty and worked for Ilija Kvekić in Podi where he arrived seven years earlier. He was not married. His peer Gavilo (Stas?) Rosić from Trebinje had been living for five years in Podi, where he was a farmhand and was not married.

The thirty-one year old Izepo (†Grgur) Joković (? Iokonić) arrived from Split five years earlier and settled in Topla, where he worked as a gunsmith. He also started a family in Topla. Đuro (Šćepan) Šćepanović who was of the same age, from Trebinje, arrived two years earlier and worked as a farmhand in Podi.

Slightly older (32) was Drago (Luka) Bogdanović from Montenegro who lived in Sutorina¹⁵ and worked as an innkeeper. He came to this area ten years earlier. It is interesting that he was amagliato in Castel Nuovo, piu pochi giorni – he had been married several days earlier in Herceg Novi.

Jovan (Batista) (†Nedeljko) Teras (?) from Rovinj, aged thirty-seven, arrived to the Herceg Novi area in 1791 as a Venetian soldier, and was working as a clerk at the time of the list. He was a family man and had children.¹⁶

¹³ Illegible place name

¹⁴ The surname of Luka, and of his landlord, is illegible, just like all the names written with a question mark

¹⁵ It is unclear why an inhabitant of Sutorina is included in the list, since it was not under French administration, but the French Army had the right of way through Sutorina

¹⁶ The number of children is not indicated anywhere. It is only stated when there is one child, and for the rest the plural *children* is used. Therefore, it was not possible to obtain data on the exact number of foreigners with their family members.

Nikola (†Staniša) Supeglav from Trebinje, son of a Rovinj native, had been living for twelve years in Topla, working as an innkeeper. He was married to a woman from Risan.

Regarding the former Venetian soldier Frederico (†Censere) (?), we know that he was thirty-nine and was not married, while the surname, place of birth, name of the landlord from Savina for whom he was working are difficult to read.

The forty year old Ilija (†Nikola) (R)učić from Trebinje had been living in the Herceg Novi area for eighteen years already and was a farmhand residing in Baošići, married with children. His peer Gavriilo (†Jovan (Ivan)) from (?) had been living in Topla since 1806. He was a tailor, married to a woman from Risan with whom he had children.

A gunsmith by profession and aged forty-three, Mihailo (†Petar) Petrović from Sutorina had been living in Topla for three years. He was married to a woman from Topla with whom he had children.

Two men aged forty-five came from Šibenik and Trebinje. The Šibenik native, Nikola (†Ivan) Bosić, had been living for eleven years in this area, more precisely in Podi, working as a farmhand and was not married. His peer Petar (†Todor) Persović (?), a cobbler by profession, had been living in Topla where he married a girl from Topla with whom he had children.

Nikola (†Vasilije?) from Rasso (?) was forty-six and had been living for five years in Savina with his wife and children, working as a farmhand.

The two fifty-year-olds came from different parts of the world. Ilija (†Kosto) Balesa (?) came three years earlier from Piacenza. He was a shoemaker living with his wife and daughter in Herceg Novi. The other one came from Albania in 1795, Kosto (†Terto) Vito (unintelligible) and was a goldsmith. He was a widower and lived with a son in Topla.

Matija (†Nikola) Zurević was a sanitation guard. He had been living in Topla for twelve years with his wife, a Topla native.

The Venetian soldier, Nedeljko (†Viktor) Nioleti came in 1783 from Fetta (?) as a thirty-two-year-old and settled in Topla by himself. At the time of the census, as a former soldier, he was engaged in agriculture.

The above stated shows that the majority of the foreign citizens, i.e. the persons who fell under this category at the time, and who were living in 1811 in the Herceg Novi municipality, came from Herzegovina, and then from places on the east Adriatic coast. The largest number of them lived in Topla and Podi.

At the time of their arrival to this area, some of them were very young – from a six-year-old child to those of advanced age, or more precisely of sixty years. At the time of the census, they had been living in the Herceg Novi municipality from one to twenty-eight years.

The majority of them were farmhands (thirteen), out of which three worked for specific landlords, while the others probably worked on their own farms or as hired hands. Four of them performed manual labour, and it is stated for one of them that he worked as a *servo* (servant) which also implied various manual activities.

There were six craft workers, if we count the millworker as well. There was a goldsmith, a cobbler, a tailor, a shoemaker and a gunsmith. Two of them were innkeepers, one was a sanitation guard, one a clerk, and it is unknown what one did because the text is unintelligible.

Out of the twenty-eight people listed here, half of them were married, mainly to girls from the place of living and from Risan.

It is a fact that out of the twenty-eight foreigners who lived in the Herceg Novi municipality in 1811, only one (the goldsmith) belonged to the wealthy class, while the artisans, innkeepers and the sanitation guard and the clerk were probably in a slightly better economic position because they had regular earnings. Among them, there is not a single sailor or merchant. The majority were farmhands and manual workers. Half of them did not start a family, either because of economic reasons or because they arrived at an advanced age. It is difficult to avoid the conclusion that the reason for their arrival, short, long or permanent residence in the Herceg Novi area at the end of the 18th and the beginning of the 19th century was exclusively economic in nature, or as the saying goes: they sought their fortune.

Marija CRNIĆ PEJOVIĆ

FOREIGN CITIZENS IN HERCEG NOVI MUNICIPALITY IN 1811

Summary

At the time of the French rule in the Bay of Kotor (1807-1814), records were kept on the foreigners residing on its territory.

During this period, the civil authorities were subordinated to the military authorities who adopted orders on recording foreigners. The persons who did not register a foreigner immediately and offer him lodging before receiving an approval from the military authorities were subjected to a fine and military laws.

On the basis of the list of foreigners from 1811, we find out that there were twenty-eight of them together with their family members residing in the Herceg Novi municipality. The majority came from Trebinje, and then from the east Adriatic

coast. They arrived at the end of the 18th and the beginning of the 19th century. The largest number settled in Topla and Podi. The youngest were twelve, and the oldest was sixty-nine. They had been living in the Herceg Novi area from one to twenty-eight years. Around half of them were engaged in agriculture and manual work, six were artisans including a goldsmith, and there were innkeepers and other professions. Half of them were married.

Based on the data from the list, none of them was particularly wealthy, except probably the goldsmith, so it can be concluded that they came to the Herceg Novi municipality to seek their fortune.

Александар РАСТОВИЋ*

СЛУЧАЈ ЛАЖНОГ АТЕНТАТА НА КРАЉА АЛЕКСАНДРА ОБРЕНОВИЋА 1893. ГОДИНЕ

ABSTRACT: *In this work is analyzing insufficiently known scandal with false assassination of three foreigners on Serbian king of Alexander Obrenović in 1893. on the ground of published archive documents. Soon after king Alexander committed coup d`etat, took over power in his hands, declared himself of full age, Richard Mayne, The British citizen informed Serbian legation in London about preparation of so called international coup against new Serbian sovereign. After extensive researching in London and in Belgrade it is confirmed that Mayne sent false information to Serbian authorities in order to get personal material benefits. Scandal was appeared in the moment when the power of the Serbian king was unstable and fragile.*

KEYWORDS: *Assassination, Assassins, King Alexander Obrenović, London, Richard H. Mayne, Scandal, Serbia*

Владавина краља Александра Обреновића, последњег монарха из династије Обреновић, била је један од најнестабилнијих периода у модерној српској историји.¹ Биланс његове десетогодишње владави-

* Аутор је научни саветник Историјског института у Београду.

¹ О краљу Александру Обреновићу у српској историографији није постојала целовита и непристрасна научна биографија све до појаве монографије проф. др Сузана Рајић, *Александар Обреновић, Владар на прелазу векова, сукобљени светови*, Београд 2011. Српски историчари који су између два светска рата писали о животу и делу последњег владара из династије Обреновић углавном су парцијално и пристрасно, и то из дискурса карађорђевићевске историографије оцењивали политику Александра Обреновића. Ова оцена посебно важи за дело Живана Живановића, *Политичка историја Србије у другој половини XIX века*, књ. 3-5, Београд 1924-1925. Ипак, из тог међуратног клишеа треба одвојити озбиљне студије Драгише Васића, *Деветстотрећа. Прилози за историју Србије од 8. јула 1900. до 17. јануара 1907*, Београд 1925, и Слободана Јо-

не чине промене чак четрнаест влада, три устава, пет државних удара, скандали у вези са склапањем брака са Драгом Машин и њеном лажном трудноћом. Поред нестабилне унутрашње политике, последњи Обреновић је водио и неуравнотежену и превртљиву спољну политику, непрестано лавирајући између Аустроугарске и Русије.

Променљиву унутрашњу и спољну политику Александра Обреновића многи његови савременици, али и историчари, тумачили су несрећним детињством које је обележило непрестано сукобљавање и мучне свађе краља Милана и краљице Наталије, који су се такмичили у придобијању наклоности свога сина, чак и након што је преузео власт. Управо је његово тешко детињство оставило трага на доношење најважнијих државних и политичких одлука. Слободан Јовановић напомиње да је Александар Обреновић за време малолетства живео „тужно и осамљено сироче крај живих родитеља“, а да је током времена почео да показује психолошке особине као што су прикривеност, превртљивост, подложност утицајима, склоност за подмукле начине борбе, и слабост моралног компаса.² Историчарка Сузана Рајић сматра да је краљ Александар Обреновић био скроман човек без надмености у комуникацији са људима.³ Њен закључак је да је последњи Обреновић и по менталитету и начину живота који је водио био типични представник поднебља где је рођен и где је живео и радио.⁴

Занимљиве су и оцене краљевих савременика. Јован Мишковић, који је био гувернер малолетног краља, у свом *Дневнику* дао је целовиту оцену његове личности. Према његовим запажањима, краљ „има добро срце и племенитост, али због нервозне природе излази из такта када се раздражи и постаје јогунаст. Код њега су управо две природе: редовна, блага и племенита, а ванредна сурова и јогунаста; али после љутине брзо повратљив и заборавља увреде“.⁵ С друге стране Божидар С. Николајевић је забележио да је српски краљ показивао „један чуђења дос-

вановића, *Влада Александра Обреновића*, 1-3, Београд 1929, 1931, 1936. У савременој српској историографији појавило се неколико научних студија где се целовито или парцијално обрађује биографија Александра Обреновића. То су, између осталих, монографије Ане Столић, *Краљица Драга*, Београд 2000, и Александра Растовића, *Велика Британија и Србија 1903-1914*, Београд 2005.

² С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, део I, Београд 1990, 225-229.

³ С. Рајић, *Александар Обреновић, Владар на прелазу векова, сукобљени светови*, Београд 2014, друго издање, 502.

⁴ Исто, 526

⁵ Мишковић је дао и општу карактеристику краља Александра која је гласила: Бистар и даровит; досетљив и лукав; памћење одлично; немаран и неуредан; штедљив, јогунарство и пристрасност у игри; доброта срца и племенитост, повратив иако нервозно раздражљив. С. Рајић, *Гувернадурство генерала Јована Мишковића 1890-1893*, у: *Мешовита грађа - Miscellanea*, књ. XXX, Београд 2009, 113.

тојан смисао за политику“, а да је када је преузео власт у своје руке упо-ређиван са Александром Великим.⁶

Коначно, и војвода Симо Поповић је имао позитивно мишљење о новом српском владару са којим се сусрео 23. маја 1893. године у Београду. У *Мемоарима* записао је да се након повратка у Црну Гору срео са књазом Николом Петровићем коме је детаљно описао личност новог српског краља. „Био сам изненађен, управо радостан, када сам видио, како је он о свему добро упућен. Мисли су му одиле лако, ријеч му је вазда напредна. О чему год се зборило, није му било предмет празног разговора; о свему је размишља.“⁷

Већ сам почетак владавине Александра Обреновића обележио је мало познат случај лажног атентата на њега иза кога су наводно стајала два Црногорца која су имала бугарске пасоше, и један Италијан. Информације о припреми атентата тројице странаца је у пет опширних извештаја крајем априла 1893. године у српско министарство иностраних дела у Београду из Лондона слао Александар Јовичић, отправник српског посланства у Лондону. На крају се испоставило да је достављач вести о завери, *Ричард Мејн* (Richard H. Maune), био варалица и да је читава ствар била измишљена.

Вест о такозваној иностраној завери пласирана је убрзо пошто је краљ Александар извршио државни удар и преузео власт у своје руке, и то управо из Лондона који је признао власт новог српског суверена, иако је део јавности, а пре свега ондашња британска штампа скоро на нож дочекала Априлски преврат. Иако је на крају утврђено да се радило о неуспешном покушају једног авантуриста да скрене пажњу на себе и из читаве афере извуче материјалну корист, ипак остаје енигма да ли је ипак иза ње стајао неко много озбиљнији и јачи у британском естаблишменту или јавном мњењу. Иначе, ово је био један у низу скандала са лажним атентатима на краља Александра које ће се низати те и наредних година.⁸

⁶ Б. С. Николајевић, *Из minulih дана. Сећања и документи*, приредио: Св. Б. Николајевић, Београд 1986, 74-76.

⁷ Детаљно изнесећи књазу Николи импресије из разговора са краљем Александром, Поповић је између осталог написао и следеће: „Сасвијем ми се допао Господару. Симпатичан је и много је јаче развијен, него што смо о њему слушали. Пун је живота, воље за рад и енергије. Из разнога разговора видио сам много јачу спремност и развијеност, него сам очекивао према његовим годинама и положају, у коме се спрема за владоаца. Изненадио ме је својим одговорима на мој говор када ме је примио...“ С. Поповић, *Мемоари*, Цетиње-Подгорица 1995, 350, 353.

⁸ Таса Миленковић, дугогодишњи начелник у Министарству унутрашњих дела Србије у свом Дневнику је забележио да је у другој половини августа 1893. године добио доставу од Милутина Гарашанина да се на краља спрема нови атентат, и да је дојава о завери стигла из Чачка, по којој постоји наредба радикала из Горњег Милановца да

У Лондону где су се појавиле информације о наводној страниј завери против српског краља, његов изненадни и маестрално изведен долазак на власт дочекан је с посебном пажњом. Према извештајима *Едмунда Фејна* (Edmund Fane), британског посланика у Србији, кључне личности априлског државног удара су биле др Лазар Докић, председник Државног савета и пуковници Драгутин Франасовић и Коста Кока Миловановић кога је Фејн у свом извештају погрешно насловио као Кока Младеновић (прим. аутора).⁹ Према Фејновим информацијама, српски краљ је прихватио Докићеву сугестију за извођење државног удара који је организован тајно и за њега је знао врло мали број људи. Фејн је сумњао да је бивши српски краљ Милан био упућен у акцију удара. Сасвим другачије мишљење су имали Јован Авакумовић и *Андре Бар* (André Barre). Авакумовић је у Дневнику записао да је „краљ Александар употребио грубу силу за извођење своје самовоље“, као и да је преврат извео у споразуму са краљем Миланом.¹⁰ Андре Бар је изричито тврдио да је краљ Милан „наредио свом сину да изврши државни удар“.¹¹

Фејнов закључак је био да је удар представљао прилику за краља да створи илузију да је постао спасилац државе.¹² Британски посланик је био одушевљен да је „Српска револуција“ како је назвао „Првопарилски“ државни удар прошла без крви и жртава, и снажно веровао да је српски владар способан да измени карактер свог народа како би постао сличан Бугарима.¹³ Форин офис је 14. априла 1893. године обавештен од српске владе да је нови српски краљ преузео власт, а већ 18. априла је лорд *Арчибалд Росберу* (Archibald Philip Primrose, 5th Earl of Rosebery), британски министар спољних послова, предао ноту Александру Јовичићу да „Велика Британија ступа у званичне односе са новом владом“ то јест да признаје новонастало стање и власт краља Александра.¹⁴ Британска влада је изражавала и уверење да ће нови монарх и његова влада радити у интересу Србије и Велике Британије.¹⁵

Занимљиво је да је и знатан део британске штампе позитивно и са симпатијама примио вест из Београда о државном удару. Угледни ли-

се приликом краљевог проласка преко Такова-Милановца-Рудника пуца на њега. На крају се испоставио да је и ова дојава била лажна, и да се радило о обичној пашквили. *Тасин дневник (1870-1906)*, приредио Ж. Алексић, Београд 1991, 134-138.

⁹ Љ. Ристић, *Србија у британској политици (1889-1903)*, Београд 2014, 136.

¹⁰ Ј. Авакумовић, *Мемоари*, приредио: С. Турлаков, Ср. Карловци-Нови Сад 2008, 316.

¹¹ А. Бар, *Мајска револуција у Србији*, Београд 1906, 16.

¹² Љ. Ристић, *Србија у британској политици*, 136.

¹³ Исто, 136-137.

¹⁴ АС, МИДС, ПО 1903, Ф-IV, П/16, Д-IX, А. Јовичић министру иностраних дела, 8/20. април 1893, у: *Посланство Краљевине Србије у Лондону, том II 1891-1895*, приредили: М. Перишић, С. Рајак, Д. Ристић, бр. 121, Београд 2017, стр. 221-222.

¹⁵ Љ. Ристић, *Србија у британској политици*, 137.

стови као што су *Тајмс* (The Times), *Стандард* (Standard) и *Дејли график* (The Daily Graphic) подржали новог владара примећујући да је иза уклањања намесништва и избора новог краља стајао бивши српски краљ Милан. Иако су оцењивали да је чин преврата био неуставан, ипак су сматрали да је то било мање неуставно стање од неуставне владе либерала.¹⁶ Међутим, било је и оних листова који нису прихватили нову ситуацију, као што су *Дејли њуз* и *Кроникл*. Негативни коментари у *Дејли њузу* (Daily News) о новом српском краљу бринули су српску владу, јер се сматрало да је управо овај лист, незванично, био гласило британске владе. Коначно, угледни листови *Морнинг пост* (Morning Post) и *Дејли телеграф* (Daily Telegraph) су заузели позицију неутралности у вези са догађањима у Београду.¹⁷

Вести о припреми наводне иностране завере против краља Александра су се појавиле само неколико дана након што је он преузео власт од Намесништва, и зато им је српски дипломата у Лондону Јовичић придавао посебну пажњу и са забринутошћу гледао на даљи ток догађаја. Информације су се појавиле у тренутку када је власт новог краља била још крхка и нестабилна, ма колико то на први поглед није тако изгледало. Први у низу извештаја које је о уроти против српског владара Јовичић упутио Андри Николићу, српском министру иностраних дела, датирани је 22. априла 1893. године.

Јовичић је известио Николића да је од извесног Ричарда Мејна (Richard H. Maune) добио податке да су тројица странаца, и то два Црногорца која су имала бугарске пасоше са лажним именима: Алекса Петков и Паул Маринов, заједно са Италијаном Ђованијем Ричијем отпутовали из Париза за Београд. Јовичић се лично сусрео са Мејном који га је детаљно упознао о плану завере, а који је имао елементе криминалне приче. Иначе, Мејн се представио као главни инжењер код *Француског друштва за експлоатацију српске железнице*, а обављао је дужност главног инжењера при машинском друштву - компанији Кокерил (Cocerill) у Кардифу – Велс, са седиштем у Серенгу – Белгија. Ова компанија се бавила израдом железничких локомотива, запошљавала је неколико хиљада радника и била је једно од највећих предузећа те врсте у Европи.¹⁸

Мејн је известио Јовичића да је као инжењер дуже боравио у Србији, где је стекао велико поверење и поштовање. У истој компанији радио је инжењер Свилокосић, из Париза, који је испросио рођаку Ди-

¹⁶ Исто, 138-139.

¹⁷ Исто, 139.

¹⁸ АС, МИДС, ПО 1903, Ф-1, 3/9, Д-VIII, А. Јовичић министру иностраних дела, 10/22. април 1893, у: Посланство Краљевине Србије у Лондону, том II, бр. 122, стр. 222-223.

вала (Duval), имућног човека и Мејновог секретара. Мејн је упознао Јовичића да је Свилокосић склон анархистичким начелима и да заступа социјалистичке идеје, као и да је напустио компанију. Мејн је из „моралних разлога“ сматрао за потребним да упозна српског дипломату о разлозима Свилокосићевог одласка из компаније. Према његовој интерпретацији, Свилокосић је пренео Дивалу и Мејну информацију да су агенти кнеза Петра Карађорђевића, а међу њима и гроф *Манерхајм* (Comte Mannerheim), који је практично био њихов вођа припремили заверу против новог краља. Ови агенти су ангажовали већ поменута два Црногорца и Италијана који су возом из Париза отишли за Београд где би требало да баце бомбе на краља и ликвидирају га. Мејн је навео и име човека који је бомбе направио. Радило се о Холанђанину *Јан тен Бринку* (Jan ten Brink), хемичару који је живео у Цириху. Такође, упозорио је Јовичића и да гроф Манерхајм намерава да отпутује у Београд, где би се сусрео са краљицом Наталијом када она стигне у Београд. Препоруку у виду специјалног писма прибавио је од редакције париског листа *Леклер* (L'Éclair), с обзиром на то да је српска краљица имала велико поверење у *Алфонса Казета* (Alphonse Cezet) директора тог листа.¹⁹

На Јовичићево питање о гаранцијама за ове озбиљне оптужбе, Мејн је одговорио да њих поседују Дивал и Свилокосић и да су они лично спремни да саопште све детаље око завере представницима српске владе у Београду, ако буду позвани да дођу. Такође је истакао и да Свилокосић лично зна сву тројицу атентатора и да би могао да их идентификује. У прилог веродостојности својих тврдњи, Мејн је Јовичићу приложио две карте грофа Манерхајма и др Бринка са белешком у којој су се налазила имена потенцијалних завереника. Из белешке се наводно могло видети да је у заверу био укључен велики број личности из Србије и изван ње. Мејн је чак Јовичића уверавао да сноси моралну одговорност за све изнете податке, и изричито тврдио да он у читавој ствари нема нема никаквог материјалног интереса, сем да завера буде на време откривена, а атентатори похапшени.²⁰

¹⁹ Исто. У својим дневничким белешкама Милан Пироћанац је 16. маја 1893. године забележио да се сусрео са архимандритом Нићифором Дучићем који је одржавао блиску преписку са краљицом Наталијом. Краљица му се поверила да не намерава да се враћа у земљу после преврата њеног сина, и да му пренесе да је разлог те њене одлуке, што су на власти исти они људи који су њу протерали из Србије. *М. Пироћанац, Белешке*, приредила С. Рајић, Београд 2004, 490. И Албер Мале је у свом *Дневнику* потврдио Гарашанинова сазнања да краљица Наталија неће да дође у Србију. А. Мале, *Дневник са српског двора*, приредила: Љ. Мирковић, Београд 1999, 172.

²⁰ АС, МИДС, ПО 1903, Ф-1, 3/9, Д-VIII, А. Јовичић-министру иностраних дела, 10/22. април 1893, у: Посланство Краљевине Србије у Лондону, том II, бр. 122, стр. 222-223.

Колико је Јовичић озбиљно схватио ове информације о плану и размерама завере показује и следеће писмо које је упутио српском министру иностраних дела, 26. априла, у коме га је обавестио да према његовим подацима Мејн заиста ради као главни инжењер поменутог машинског друштва, да има добру репутацију у Србији, као и да моли министарство да озбиљно приме к знању могућност атентата на српског краља.²¹

Реакција српског министра иностраних дела уследила је након десетак дана. Николић је 6. маја 1893. године информисао Јовичића о предузетим корацима српске владе у погледу могуће завере против Александра Обреновића. Резултати истраге су показали да у Београду у поменутом времену нико од тројице поменутих потенцијалних завереника није био, а да Мејна у Дирекцији за железницу у главном граду нико не познаје. Николићева је оцена била да је Мејн обичан шарлатан који је желео да своје информације добро уновчи. Ипак, због круцијалне важности могуће завере дао је Јовичићу инструкције да настави комуникацију са Мејном, чак и да му понуди и новчану надокнаду за информације о евентуалним завереницима, али и да преко лондонске полиције истражи ко је заиста Мејн и какве су његове намере. Јовичићу је наложено и да читаву ствар држи у најстрожој тајности.²²

У складу са смерницама које је добио, Јовичић се опет сусрео са Мејном који му је поновио да завереници наизменично прелазе из Београда у Земун, као и да српске власти треба да приме Свеликосића и Дивала на хитан разговор како би се што пре осујетила завера против краља. Изнео је и податак да га лично зна Никола Ристић, бивши секретар српског посланства у Паризу, син Јована Ристића.

У међувремену Јовичића је посетио и поменути Никола Ристић који га је известио да је за време његове дипломатске службе у Паризу на име посланика Михаила Кр. Ђорђевића²³ стигло неколико писама са иницијалаима С. К., што се Ристићу учинило сумњивим. Његова процена је била да је иза тих писама стајала Сарка Карађорђевић²⁴ која је

²¹ АС, МИДС, ПО 1903, Ф-1, 3/9, Д-VIII, А. Јовичић-министру иностраних дела, 14/26. април 1893, у: Посланство Краљевине Србије у Лондону, том II, бр. 123, стр. 225.

²² АС, МИДС, ПО 1903, Ф-1, 3/9, Д-VIII, министарство иностраних дела А. Јовичићу, 24. април/6. мај 1893, у: Посланство Краљевине Србије у Лондону, том II, бр. 124, стр. 225-226.

²³ Михаило Кр. Ђорђевић (1850-1901) је био српски правник, политичар и дипломата. Обављао је функције министра иностраних послова, министра правде, министра унутрашњих послова, а био је и заступник министра просвете. Обављао је дужност опуномоћеног министра у Паризу и Букурешту. Био је и државни саветник.

²⁴ Сарка (Сара) Карађорђевић, рођена Анастасијевић (1836-1931), је била супруга Ђорђа Карађорђевића, Карађорђевог унука, и кћи капетана Мише Анастасијевића. Школовала се у Паризу. Говорила је француски и немачки језик. У жељи да му кћи

била позната противница династије Обреновић, а нарочито краља Милана. Ристић је сумњива писма послао краљу Милану, који их прочитао и из њих сазнао да су Ристићеве сумње о спремању завере против његове династије оправдане. Такође је сазнао да су у уроту умешани и познати политичари Ранко Тајсић и Димитрије Тасић, и многи други угледни српски политичари.²⁵ И Авакумовић је у *Дневнику* записао да је Ристић тражио да се види с њим како би му пренео да постоје индиције о ковању завере, али за обарање Намесништва.²⁶ Постојање завере уверило је Јовичића да би оно што му је пренео Ричард Мејн ипак могло да буде тачно. Коначно, тих дана Јовичић је на разговор примио и доктора Велимировића из Париза, рођака Пере Велимировића који му је такође испричао детаље о постојању завере против династије Обреновић.²⁷

Јовичић се трећи пут сусрео са Ричардом Мејном 4. маја 1893. године. Том приликом Мејн је замерио српској влади што није ништа учинила да спречи вршљање завереника по Србији, и припрему атентата против краља Александра. Јовичић је узалудно инсистирао да Мејн пружи додатне информације о завереницима и њиховим кретањима у Београду и Земуну, али је он то упорно одбијао да учини. На крају разговора се испоставило да његови извори информација Свиликосић и Дивал нису имали директан контакт са завереницима, већ да су то чинили преко треће особе. Једине додатне информације које је изнео је да су завереници Маринов и Ричи два пута били у Београду, да су три српска официра умешана у заверу, као и да би их требало сматрати као активне саучеснике завере. Имена српских официра завереника знали су Дивал и Свиликосић. Мејн је и овом приликом поновио да Свиликосића и Дивала треба позвати у Београд на разговор.

На Јовичићеву сугестију да би они можда своје исказе могли да дају у српском посланству у Паризу, Мејн је ту могућност одбацио, пра-

постане кнегиња, капетан Миша Анастасијевић је 1856. удаје за Ђорђа Карађорђевића, руског официра и Карађорђевог унука, а палата коју је подигао да буде њихова резиденција, после неуспеха да Ђорђа доведе на чело Србије постаје Капетан Мишино здање. После удаје, страствено се мешала у политику и династичке борбе за престо. Умрла је 1931. године у Паризу.

²⁵ АС, МИДС, ПО 1903, Ф-1, 3/9, Д-VIII, А. Јовичић министру иностраних дела, 26. април/8. мај 1893, у: Посланство Краљевине Србије у Лондону, том II, бр. 125, стр. 227.

²⁶ Ристић је још пре априлског државног удара тражио да се види са Авакумовићем како би му пренео сумње да се нешто крупно спрема у Србији, јер је као секретар српског посланства у Паризу видео да се бивши краљ Милан виђао са послаником Ђорђевићем. Приликом једног од тих сусрета чуо је да су њих двојица причали о припремама за априлски удар. Међутим, Авакумовић тада није примио Ристића, већ је накнадно сазнао шта је он желео да му поручи. Ј. Авакумовић, *Мемоари*, 329-330.

²⁷ АС, МИДС, ПО 1903, Ф-1, 3/9, Д-VIII, А. Јовичић министру иностраних дела, 26. април/8. мај 1893, у: Посланство Краљевине Србије у Лондону, том II, бр. 125, стр. 227.

вдајући се да би то читаву ствар вратило на почетак. Мејн је затим предложио две солуције, или да Дивал и Свиликосић дођу у Лондон и пружи потребне информације, или да неопходне чињенице о завери саопште свом пријатељу Виконту де Бретању који би затим све то пренео свом добром познанику краљу Милану у Паризу, не би ли он предузео енергичне мере да се завереници ухапсе. Мејн је и наговестио да би читаву ствар могао да саопшти пријатељу Николи Ристићу у Паризу.

Јовичић је о овом разговору обавестио министра Николића, уз напомену да му се профил Ричарда Мејна не свиђа, нарочито од тренутка када га је министар упозорио да према резултатима истраге у Београду Мејн уопште није познат у Србији и да даје контрадикторне податке. Јовичићев закључак, који можда најбоље осликава читаву позадину овог наводног комплота против српског краља, био је да Мејн пласирањем лажних информација можда скреће пажњу са праве завере која се спрема против династије Обреновић и младог краља.²⁸

Тачку на случај наводне завере тројице страних атентатора против краља Александра ставио је сам Јовичић 12. маја 1893. године, када је у опширном извештају обавестио министра Николића да је Ричард Мејн, главни достављач информација о такозваној завери варалица и да припреме атентата није било. Јовичић је известио прво да Мејн није члан Империјалног и Колонијалног института у Лондону, као што је упорно тврдио, што му је потврдио лично и сер Џон Ричард Сомерс Вајн (John Richard Somers Vine),²⁹ секретар Института. Јовичић га је у извештају погрешно насловио као Вајт (нап. аутора). Такође, информацију да ће завереници отићи у Јагодину и тамо извршити атентат на краља Александра, Мејн је исфабриковао на основу најаве вести који је могао да прочита у листу *Стандард* да српски краљ 13. маја одлази у посету Јагодини, Ћуприји и Свилајнцу, градовима који су највише пострадали у земљотресу који је задесио тај део Србије.

Конечно, Јовичић је затражио потребне информације о Мејну и од Френсиса Кембела (Francis A. Campbell), личног секретара сер Филипа Кареа (Philip Currie)³⁰, перманентног државног подсекретара у Фо-

²⁸ Исто

²⁹ Џон Ричард Сомерс Вајн (John Richard Somers Vine), 1847-1929. По занимању је био новинар. У струци је радио до 1871. када је постао приватни секретар Лорд Мера Лондона. Од 1876. се поново бавио новинарством. Био је уредник листова: Cambridge Chronicle и University Intelligence. Од 1886. је био секретар Имепријалног института у Лондону.

³⁰ Филип Каре (Philip Currie) 1834-1906, каријерни дипломата. У дипломатску службу је ушао 1854. године. Био је аташе у британској амбасади у Санкт Петербургу 1856-57. Од 1857. до 1858. је радио у кабинету лорда Кларендона, шефа Форин офиса, а био је приватни секретар лорда Солзберија од 1878. до 1880. Перманентни подсекретар у

рин офису. Његова истраживања су потврдиле сумње да је Мејн преварант, и да му је специјалност фабриковање лажних завера против страних влада и владара. Сличну заверу је покушао да протури и бугарској влади, а 1891. године је покушао да обмане и турску амбасаду у Лондону. Јовичић је обавестио српску владу да се Мејн и 1891. године обраћао српском посланству у Лондону и да се тада представљао као барон Де Билон. Српски дипломата се за помоћ обратио и Главној полицији у Лондону и шефу Криминалистичког одељења сер Роберту Андерсону³¹ који му је потврдио све наводе Форин офиса.³²

Дипломатска белешка Александра Јовичића коначно је развејала сумње у постојање организовање међународне завере против краља Александра Обреновића, и то само неколико дана након што је лично преузео краљевска овлашћења и власт у своје руке. Истраживања српског дипломате Јовичића, поткрепљена информацијама из Београда, потврдила су да никакве завере није било, а да је иза ове лажне уроте стајао обични варалица, преварант са подебљим досјеом у Форин офису и Скотланд јарду. Ипак, и српска влада и посланство у Лондону исправно су поступили када су озбиљно узели у разматрање могућност постојање завере, коју су исцрпним испитивањем на крају одбацили као лажни покушај проблематичног британског држављанина да искористи скори долазак српског владара на престо као могућност да своје лажне информације преточи у новчану добит, или да стекне славу односно јавни публицитет. Овде не треба искључити ни могућност да је Мејн ширећи лажне информације о могућој завери против српског краља можда желео да скрене пажњу са неке друге, много веће завере против српског владара, баш онако како је и Јовичић у свом последњем писму српском министарству иностраних дела изнео као претпоставку, јер је Јовичић паралелно са Мејновим информацијама, из других извора сазнавао да се спрема завера против династије Обреновић.

Ова лажна афера (случај) која је обележила на изванредан начин почетак владавине краља Александра Обреновића показује да су и током деветнаестог века постојале особе које су озбиљне ствари као што су атентати и завере против влада и владара суверених држава покушавали да искористе за своје личне и приземне интересе, односно својевр-

Форин офису је био од 1889. до 1893. Обављао је дужност амбасадора у Османском царству од 1893. до 1898. и у Риму од 1898. до 1902.

³¹ Роберт Андерсон (1841-1918). Андерсон је био теолог и писац. Од 1868. године је радио у британском министарству унутрашњих послова, као саветник за политички криминал. Од 1888. до 1901. је био помоћни комесар у Лондонској полицији.

³² АС, МИДС, ПО 1903, Ф-1, 3/9, Д-VIII, А. Јовичић министру иностраних дела, 30. април/12. мај 1893, у: Посланство Краљевине Србије у Лондону, том II, бр. 127, стр. 236-238.

сну личну промоцију. Ова епизода је представљала и занимљив прилог историји менталитета појединца, балканских и европских друштава у деветанестом веку, јер показује да су појединци спремни због личних интереса да покваре чак и односе међу државама, што показује несумњиво и случај Ричарда Мејна.

Aleksandar RASTOVIĆ

THE CASE OF FALSE *COUP D'ETAT* ON KING
ALEKSANDAR OBRENOVIĆ IN 1893

Summary

Coup d'etat which was accomplished by Serbian prince Aleksandar Obrenović on April the 1st, in 1893. when he declared himself as full age and took power in his hand produced large surprise and shock in relevant political circles in Serbia but as well as in abroad. A few weeks after coup, Aleksandar Jovičić, secretary of the Serbian legation in London sent to Andra Nikolić, Serbian ministry of foreign affairs five large reports about preparation so called foreign assassination against new King of Serbia. Denunciator of those informations was Richard Mayne, who was the main engineer in Cocerill Company from Cardiff. Mayne in short time period sent a few precise and extensive report where he described with a lot of details all goals and activities of three conspirators. Among them two were from Montenegro with false Bulgarian passports and one of them was from Italy. He sent also names of them. This British citizen demanded from the Serbian authorities to accomplish efficient steps in order to prevent assassins to commit crime against Serbian sovereign. Serbian government carried on investigation about alleged assassination against king Alexandar Obrenović. Finally it was determined that all Mayne informations were false and that he was fraud with large criminal dossier in London Police. His basic intention was to abuse case with so called assassination against king Aleksandar in order to provide material benefit.

Дарко БАКИЋ*

ПОГРАНИЧНИ ЦРНОГОРСКО-ОСМАНСКИ СУКОБИ У ЗЕТИ И КОД МОЈКОВЦА 1912. ГОДИНЕ

ABSTRACT: The border incident in Zeta began in the early morning hours of July 17, 1912, when the Turks, for no reason, wounded two Montenegrin subjects. This resulted in six-hour conflicts that killed nine and injured five Montenegrins. Turkish losses amounted to three dead and four wounded soldiers.

Soon after the events in Zeta, a Montenegrin-Ottoman border conflict in Mojkovac occurred. After Turkish soldiers, by firing from the Pržište tower, had killed one and wounded several peasants, the Montenegrin army intervened. In the conflicts that took place on August 2 and 3, Montenegrins set fire to the tower in Prziste, but also some other towers in its vicinity. In these struggles, 33 Ottoman soldiers were killed. On the Montenegrin side, 15 soldiers were killed and 19 soldiers were wounded.

KEY WORDS: *Montenegro, Osman Empire, conflict, Zeta, Mojkovac, commission, Big Forces, First Balkans War*

УВОД

Период мира између Црне Горе и Османског царства, који је наступио после Берлинског конгреса, без обзира на искушења кроз која су двије земље пролазиле у вријеме плавско-гусињске кризе (1878-1880)¹,

* Аутор је доктор историјских наука, запослен у Министарству економије Црне Горе.

¹ Ова криза, која је отворена услед Портиних опструкција у погледу извршавања Берлинског уговора и њене обавезе да Плав и Гусиње преда Црној Гори, окончана је тако што је умјесто ових градова Црној Гори додијељен Улцињ. У току кризе Цариград се користио Албанском лигом, организацијом насталом са циљем стварања албанске територијалне аутономије у оквиру Османског царства, која је имала да обухвати и плавско-гусињску област, на начин што је подстицала на пружање отпора Црној

побуна православног становништва у Доњим Васојевићима (1898)² и Затарју (1905. и 1906)³, као и устанка Албанаца у Малесији (1911)⁴, трајао је све до Првог балканског рата.⁵

За разлику од Малисорског устанка према коме јекраљ Никола имао активан однос, у смислу да је подстрекивао Албанце на побуну против Турака, то није био случај поводом буне у Доњим Васојевићима и Затарју, што је било у складу са генералним политичким курсом, којег је Црна Гора заузела у односу на Османско царство од Берлинског конгреса до Првог балканског рата.⁶ Наиме, период мира, који је наступио после Берлинског конгреса, црногорски владар желио је да искористи за развитак сопствене државе и њену припрему за коначно разрачунавање са Отоманском империјом, до којег је требало да дође у оквиру заједничке акције балканских држава. Зато је Цетиње, чекајући моменат да државе Балкана (Србија,

Гори да успостави власт на тој територији. (Ј. Вукић, *Плавско–гусињска афера и ослобођење Улицња 1880. год.*, Сарајево, 1929; Б. Храбак, *Призренска арбанашка лига: 1878–1881*, Београд, 1998, с. 15, 65; Ђ. Борозан, *Велика Албанија– поријекло, идеје, пракса*, с. 24; П. Бартл, *Албанци: од средњег века до данас*, Београд, 2001, с. 94–97; А. Buda, K. Frasheri, S. Pollo, J. Alibali, N. Plasari, *Historia e popullit Shqiptar (II)*, Tiranë, 1969, s.153–166)

² Више о томе: Р.П. Губеринић, *Буне у Васојевићима: (Васојевићи-живот, обичаји, буне и ратови, документа и коментари)*, Београд, 1996; Ђ. Пејовић, *Политика Црне Горе у Затарју и Горњем Полимљу 1878-1912*, Титоград, с., 103–114.

³ Више о томе: Ђ. Пејовић, *н.д.*, с. 88–99; В. Кнежевић, *Племя Шаранци*, Подгорица, 2010, с. 131–134.

⁴ Више о томе: Ђ. Nikprelević, *Ustanak u Malesiji 1911. godine*, Podgorica, 2001; Р. Драгићевић, *Малисорске буне 1910 и 1911 године*, Записи, књ XXIV, св 1-6, Цетиње, 1940, 144–159, 202–222, 274–289; М.Б. Рашовић, *Племя Кучи*, Београд, 1963, с. 242–258)

⁵ Доњи Васојевићи, Затарје и Сјеверна Албанија били су погранични дјелови Османског царства, које је Црна Гора сматрала својим интересним сферама.

⁶ Разлог за одступање од уобичајене политике коју је црногорски владар водио према свом великом сусједу у погледу Малисорског устанка био је уњеговој жељи да већ увелико припремани устанак Малисора не добије општеалбански национални карактер, што би у случају повољног развоја ситуације за устанике дало реалну могућност да се цијела ствар заврши успостављањем албанске аутономије у оквиру Османског царства. У том случају шансе краља Николе да загосподари Сјеверном Албанијом и Скадром као њеним средиштем биле би значајно умањене, јер би се насупрот тој његовој тежњи нашао уједињени и ојачани албански етнички корпус, који би свакако тежио успостављању своје националне државе. Осим тога, аутономна Албанија омогућила би Аустро-Угарској и Италији да тамо учврсте свој утицај, што би свакако била велика сметња црногорским претензијама на ту територију. Зато је црногорски суверен иницирао да устаници започну борбе раније него што је то било планирано, надајући се да у условима ратног стања ствари могу попримити такав ток, који би му омогућио да овлада жељеном територијом. Међутим, након што су силом оружја Турци угушили устанак, постало је сасвим јасно да циљеви краља Николе неће бити остварени.

Грчка, Бугарска и Црна Гора) постигну коначан договор о офанзивном дјеловању против османске државе, настојало да избјегне компликације у односима са Цариградом.

На исти начин Цетиње је поступало и у случајевима непосредних црногорско-османских пограничних сукоба, који су се десили у Зети и код Мојковца 1912. године. Ови сукоби наговјештавали су скоро започињање великог балканског окршаја, који је започео управо објавом рата Црне Горе Османском царству, октобра исте године:

Инцидент у Зети

Погранични сукоб у Зети догодио се 4/17. јула 1912. године. Борбе, које су се водиле потезу од Ничевице до карауле на Ђуриоцу, почеле су око седам сати ујутру и трајале су до један сат послјеподне.⁷

Сукоб су изазвали османски кордони (њих 4-5), заједно са мухаџеримом Уском Ахметовим из Рогама. Они су поменутог дана ранили црногорске поданике из Балабана, Велишу Митровог Пеличића и Јова Ђуковог Мирановића, „на ливади Рама Команина, на путу у близини границе“, када су ови (негдје између шест и седам сати изјутра), пошли у луг, са намјером да на Поповом Ублу, намјестима званим „Мурвице“ и „Ћукачу“, беру штуре“.⁸

Иако рањени, Пеличић и Мирановић пуцали су у нападаче, али је „кордон утолико умакао пут куле на Ђурић“.⁹

Чувши пуцњаву, неколико Зећана, који су у близини косили, потрчали су рањенима у помоћ.¹⁰ Остали Црногорци углавном су се упутилипут Ђурића и Трапезуље, гдје је дошло до препуцавања са Турцима, док су они који су касније кренули (њих 10-12) ишли од Гошића, поред куће Марића, да би се зауставилина Старом Вигњу, у рупи Булића, на удаљености 100-200 метараод границе.¹¹ На њих су одмах отворили ватру османски војници, који су се налазили „у кући и око куће Ма-

⁷ ДАЦГ, МИД, 1912, ф. 204, док. 1502/2, МИД (Посланство Цариград-ПЦ), 1912, ф. 24, док. 134/3; *Глас Црногорца*, бр. 29, Цетиње, 7/20. јул 1912.

⁸ Мирановић је био рањен у ногу, а Пеличић у руку. (ДАЦГ, МИД, 1912, ф. 204, док. 1502/2; МИД (ПЦ), 1912, ф. 24, док. 134/3); *Глас Црногорца*, бр. 29, Цетиње, 7/20. јул 1912; М. Шћекић, *Инциденти на црногорско-османској граници (1908-1912)*, Архивски записи, бр. 1, Цетиње, 2001, с. 163.

⁹ ДАЦГ, МИД, 1912, ф. 204, док. 1502/2, МИД (ПЦ), 1912, ф. 24, док. 134/3.

¹⁰ ДАЦГ, МИД, 1912, ф. 204, док. 1513/1, МИД (ПЦ), 1912, ф. 24, док. 134/5; М. Шћекић, *н.р.*, с. 163; *Глас Црногорца*, бр. 29, 7/20. јул 1912.

¹¹ ДАЦГ, МИД, 1912, ф. 204, док. 1502/2, МИД (ПЦ), 1912, ф. 24, док. 134/3.

рића“, опасане авлијом.¹² Један дио Турака заузео је положаје од Старога Вигња до Ђурића. Османске снаге имале су 300-400 војника (низама и башибозука).¹³

Зећани су углавном били без оружја и муниције, а они Црногорци који су се налазили на потезу од Ђурића до Трапезуље задуго нијесу знали за своје другове који су били на Старом Вигњу, удаљени од њих око 1.000 метара. Како су били изложени јакој пушчаној ватри, ових 10-12 Зећана са Старог Вигња нијесу се могли повући, те су „са малим бројем фишека“ прихватили борбу прса у прса са далеко бројнијим турским снагама.¹⁴

Вршилац дужности капетана, потпоручник Мараш, стигао је у 9 часова и 30 минута на Трапезуљу, гдје је затекао „заступника команданта Баталеона п-поручника В. Драгишића и п-поручника Неша Поповића, и Калуђеровића и код њих неколико војника“. ¹⁵ Мараш је наредио да Црногорци прекину са пуцањем, „те да се одмах враћу натраг“. ¹⁶ Налазећи се „под турском ватром“ црногорски војници завршили су повлачење око један сат послијеподне, чиме је сукоб у Зети окончан.¹⁷

Наредног дана, бригадир Блажо Бошковић¹⁸ и османски вицеkonzул у Подгорици Нафилијан ефендија, изашли су на мјесто сукоба како би утврдили чињенично стање.¹⁹ Пишући о томе Цетињу, у извјештају од 6/19. јула, бригадир Бошковић каже: „Овдашњи вицеkonzул био је јуче 5. т. м. са мном у Зету, ђе је лично видио неке од погинулих 3 како су посјечени по лицу. Даље смо пошли према турској караули Ничевици, која се налази сјеверно од Матагужа, а сакоје су низами убили нашег пограничног стражара, Николу Рашова Марковића, из Пипера, далеко у нашу границу преко 500 метара. Одакле смо пошли на звано мјесто Стари Вигањ, јужно од куће Марића и села Матагужа, ђе су турци у нашој граници убили 4 војника далеко од границе 300 ако не и више корака, и исте испресијецали по лицу, а друга 4 војника погинула налазили су се још на даљем растојању од границе у простору између Старог Вигња и

¹² ДАЦГ, МИД, 1912, ф. 204, док. 1513/1, МИД (ПЦ), 1912, ф. 24, док. 134/5.

¹³ ДАЦГ, МИД, 1912, ф. 204, док. 1502/2, МИД (ПЦ), 1912, ф. 24, док. 134/3; *Глас Црногорца*, бр. 29, 7/20. јул 1912.

¹⁴ Исто.

¹⁵ ДАЦГ, МИД, 1912, ф. 204, док. 1502/2, МИД (ПЦ), 1912, ф. 24, док. 134/3.

¹⁶ Исто.

¹⁷ Исто.

¹⁸ Бошковић је у то вријеме обављао дужност управитеља Зетске области са сједиштем у Подгорици. (ДАЦГ, МИД, 1912, ф. 204, док. 1502/2, МИД (ПЦ), 1912, ф. 24, док. 134/3)

¹⁹ ДАЦГ, МИД, 1912, ф. 204, док. 1513/1, МИД (ПЦ), 1912, ф. 24, док. 134/5; *Глас Црногорца*, бр. 29, 7/20. јул 1912; I. Radosavović, *Međunarodnipoložaj Crne Gore u XIX vijeku*, Beograd, 1960, s. 121.

куће Марића. Турски конзул, а тако и погранични турски старјешина, официр Алил ефендија, који је код нас дошаона Стари Вигањ, признали су горње наводе²⁰.

Даље Бошковић пише да османски вицеконзул није хтио да иде до Поповог Убла, гдје је сукоб започео, говорећи да није добио такво наређење. При томе, оннаглашава да је Алил ефендија рекао да је немиле догађаје изазвао Уско Аметов, који је турским кордонима рекао: „Виђите, она два Црногорца оће да нас гађу“, након чега је услиједила пуцњава на Пеличића и Мирановића.²¹

У Бошковићевомизвјештају, написаном поводом његовог изласка на терен, заједно са вицеконзулом Нафилијаном ефендијом, није било ријечи о броју погинулих Турака у боју, као ни о рањенима са обје стране. Подаци о томе дати су у телеграмукојег је потпоручник Мараш упутио Бошковићу на дан сукоба. У њему Мараш пише да му је командир Лазовић рекао да је на Старом Вигњу погинуло 9, а рањено 5 Црногораца, те да је чуо да суна османској страни „погинула тројица од којих је један чауш а четворица се ранили“.²² Наравно, бригадир Бошковић је о овоме обавијестио Цетиње.²³

Опажа се да тврђење о деветоро погинулих Зећана на Старом Вигњуније у потпуној сагласности са чињеницама до којих су дошли Блажо Бошковић и османски вицеконзул. Они су, као што је већ речено, установили да је тамо страдало осамЦрногораца, а да је сјеверно од Магагужа погинуо црногорски погранични стражар Марковић, што би свакако требало да одговара чињеничном стању ствари.²⁴

Из досада наведеног произилази и то да је, уколико је податак о пет рањених Црногорацакоји је изнио командир Лазовић тачан, на Старом Вигњу морало бити најмање 13 Зећана, а не 10-12, како је то наведено у телеграму потпоручника Мараша.

Догађајиу Зети изазвали су у Црној Гори „тешко узрујано и огорчено стање, а кад Владе одлучне кораке, који хтједоше довести до судбоносних догађаја, да краљ Никола не посредова својим урођеним дипломатским тактом и жељом за одржавањем мира са Турцима“, пише тадашњи предсједник црногорске владеМитар Мартиновић у свом дјелу *Ратне године 1912-1916*.²⁵

²⁰ ДАЦГ, МИД, 1912, ф. 204, док. 1513/1, МИД (ПЦ), 1912, ф. док. 134/5.

²¹ Исто.

²² ДАЦГ, МИД, 1912, ф. 204, док. 1502/2, МИД (ПЦ), 1912, ф. 24, док. 134/3.

²³ ДАЦГ, МИД, 1912, ф. 204, док. 1502/2, МИД (ПЦ), 1912, ф. 24, док. 134/3.

²⁴ Ваља рећи да је у првом телеграму којег је бригадир Бошковић добио поводом окршаја у Зети, писало да је са црногорске стране погинуло 8, а рањено 5 људи, при чему није прецизирано на ком су мјесту Црногорци страдали. (Исто)

²⁵ Упоредо са функцијом предсједника владе, Мартиновић је обављао и дужности ми-

Цијела ствар завршила се оштрим протестовањем Цетиња код османске владе преко дипломатског представника у Цариграду Петра Пламенца. Племенац је добио инструкције да захтијева од Порте да казни кривце за сукоб у Зети и да предузме мјере како би престали инциденти на црногорско-османској граници.²⁶

Пишући о расположењу чланова владе поводом оваквог окончања афере у Зети, Мартиновић каже: „Моји другови у влади били су толико огорчени за овај крвави догађај, да су ми правили прекорне промједбе и захтијевали од мене енергичније држање и снажнији отпор према помирљивости и опрезности краља Николе. Кад сам својим друговима у кабинету дао довољно увјерења, да овај сукоб у Зети неће бити потоњи, него ће се, колико је било предвиђати на поступке младотурака око црногорских граница, низати један за другим, и то тежи од тежега, те да ће тактичнога и опрезног краља Николу стегнути таквим обручем, из којег се неће моћи другачије ослободити, већ ратом са Турском, моји су се другови умирили“.²⁷

С обзиром на то да Црна Гора у вријеме зетске афере није имала склопљен споразум о заједничком наступу против Османског царства ни са једном од балканских држава, опрезност црногорског владара била је потпуно оправдана.²⁸ У таквим околностима инцидент у Зети није се могао искористити за предузимање било каквих мјера које би могле довести до преурањеног избијања ратних сукоба на Балкану. Тим прије што су се предвиђања Мартиновића о извјесности нових пограничних сукоба са Турцима, који ће послужити Црној Гори као повод за отпочињање рата са Османским царством, показала сасвим исправним.

нистра војног и заступника министра иностраних дјела. (М. Мартиновић, *Ратне године: 1912-1916*, Београд, 1996, с. 15; *Глас Црногорца*, бр. 24, 6/19. Јун 1912, бр 18, 25. април/7. јун 1913)

²⁶ МИД (ПЦ), 1912, ф. 24, док. 140/1.

²⁷ М. Мартиновић, *н.д.*, с. 15.

²⁸ Балкански савез склопљен је на основу међусобних уговора балканских држава. Најприје је 13. марта 1912 године постигнут споразум између Србије и Бугарске, који се састојао од Уговора о пријатељству и савезу и Тајног додатка. Двије државе склопиле су и Војну конвенцију, коју је српска страна потписала 12. маја у Београду, а бугарска почетком јуна у Софији. До постизања грчко-бугарског споразума дошло је 29. маја, а Војна конвенција ових држава закључена је 5. октобра. Црна Гора и Бугарска су у септембру постигле усмени споразум о заједничкој војној акцији против Османског царства. Напосљетку, 6. октобра, Политичку и Војну конвенцију потписале су Србија и Црна Гора (ратификовани примјерци конвенција размијењени су почетком новембра), чиме је окончано склапање Балканског савеза. (Б. Перовић, М. Лах, А. Ђонлагић, Б. Гледовић, М. Ђуришић, Б. Ратковић, Б. Давидовић, С. Кагић, *Први балкански рат 1912–1913: Операције српске војске*, књ.1, Београд, 1959, с. 106, 113 122, 123, 125, 126 128)

Погранични сукоб код Мојковца

Убрзо након сукоба у Зети дошло је до много јачег црногорско-османског пограничног окршаја. Разлог томе био је тај што су Турци ометали црногорске поданике да раде на својим имањима, тако што су на њих отварали пушчану ватру. О томе је средином јула црногорском министру војном стигао телеграм, у коме секаже: „Команда Колашинске бригаде изјешћује ову команду према извјешћу заступника команданта Пољског баталионапоручника Савића Мишњића да су турски кордони и бијели Турци посјели са јаком снагом од Таре па до Бјелогривца, и да што им је у домету не даду радити, а наше су ливаде под откосима, Тврди поток, Пржишта и неки дио лазова има већ пет дана.“²⁹

Црногорска влада је у писму од 17/30. јула обавијестила отправника послова Црне Горе у Османском царству Петра Пламенца о цијелој ствари. Притом му је саопштила да су „назад десетак дана“ учињени кораци код османског посланика на Цетињу Алфреда Рустена, како би овај „дао предузети мјере“ да црногорски поданици „могу мирно и без узнемиравања уживати своја права“.³⁰ Након тога се у писму каже: „Наши су хтјели пошто пото да данас још отпочну кошење својих ливада близу границе, али смо то забранили и оставили до сјутра, како бисмо дали времена турским властима, на основу новог посредовања код легације, да предузму мјере за миран рад наших“.³¹ Потом се Мартиновићуупућују инструкције да му „и ово послужи“ да каже на Порти колико се црногорска влада труди да се „и поред изазивања“ избјегну непријатности на граници.³²

Иако су са османске стране стизала увјеравања да црногорски држављани могу сасвим слободнокористити своја имања у близини границе, њихови животи су и даље били угрожени.³³

Након што суједном приликом турски војници, пуцајући са карауле Пржиште, убили једног, а ранили неколико сељака, који су купили покошено сијено, интервенисала је црногорска војска. Црногорци су 20. јула/2. августа запалили караулу и ликвидирали 33 граничара који су се тамо налазили.³⁴ Сјутрадан је башибозук из околних села, снаге до 2000

²⁹ ДАЦГ, МИД, 1912, ф. 204, док. 1560/3; МИД (ПЦ), 1912, ф. 24 док. 145/1.

³⁰ МИД (ПЦ), 1912, ф. 24, док. 145/1; И. Радосавовић, *н.д.*, с. 121.

³¹ МИД (ПЦ), 1912, ф. 24, док. 145/1.

³² Исто.

³³ М. Мартиновић, *н.*, с. 15.

³⁴ Напад на караулу извршиле су чете пољског батаљона Колашинске бригаде. (Н. Ракочевић, *Стање на црногорско-турској граници уочи балканског рата (1908-1912)*, Историјски записи, књ. XIX, св. 3-4, Титоград, 1962, с. 509)

бораца, напао црногорске положаје код села Бјелојевића, али је био разбијен од јединица Колашинске бригаде. Осим куле на Пржиштима, црногорска војска је запалила и друге куле које су се налазиле у близини. Црногорски губици у овим окршајима износили су 15 мртвих и 19 рањених војника.³⁵

На вијест о избијању сукоба црногорска влада ангажовала је бригадира Јанка Вукотића да успостави ред на граници. Он је такође добио задатак да преговара са османским властима, као и да спречи евентуални продор Турака на територију Црне Горе.

Вукотиће је 21. јула/3. августа стигао у Колашин, апотом је дошао на граничну линију у село Подбишће. Истог дана, по Вукотићевој наредби, јединице Колашинске бригаде, које су биле прешле на турско земљиште, вратиле су се на црногорску територију.³⁶

Како би се испитали сви аспекти везани за овај сукоб, формирана је мјешовита црногорско-турска комисија. Црногорски чланови комисије били су бригадир Јанко Вукотић, обласни управитељ у Колашину Јоко Јовићевић и погранични комесар у Андријевици Гавро Протић. Са османске стране у комисији су били берански кајмакан Илија Поповић и погранични комесар Рашид Акиб-паша.³⁷

Комисија је 31. јула/13. августа 1912. године саставила записник, којим је установљено „да се крш природни на косу Божића и шанац на Пржишта налазе на црногорско земљиште, да су куле Амбарина, Пржиште и Побрђе запаљене од црногорске војске“, те да је „ван овог правца запаљена и кула на мосту“.³⁸

У записник је такође унесено да су повод овим дешавањима били „узрок под кулу пржишта и кршу у косу Божинића“.³⁹

Поред овога, записником је потврђен црногорско-османски споразум од 12/25. јуна 1911. године,⁴⁰ на основу којег је формирана неутрална зона и према којем су турски војници имали право да се слободно крећу по земљишту иза куле на Пржиштима, иако је оно припадало Црној Гори.⁴¹ При томе ни једној страни није било

³⁵ Исто, с. 509, 510.

³⁶ Н. Ракочевић, *н.д.*, с. 509, 510.

³⁷ Илија Поповић, који је завршио правни факултет у Солуну и активно учествовао у Младотурској револуцији, био је једини Србин кога су османске власти поставиле за кајмакана у Новопазарском санџаку. (Н. Ракочевић, *н.д.*, с. 510)

³⁸ ДАЦГ, МИД, ф. 204/а, 1912, док. 1693/5; МИД (ПЦ), 1912, ф. 24, док. 152/1.

³⁹ Исто.

⁴⁰ У записнику комисије погрешно је стајало да је овај споразум постигнут 12/25. јула 1911. године, што се уочава из оригиналног текста документа. (ДАЦГ, МИД, 1911, ф. 194, док. 1814/3)

⁴¹ Неутрална зона формирана је због тога што се између црногорске и османске стране није могло доћи до договора око граничне линије југоисточно од куле на Пржишти-

дозвољено да на односном земљишту прави шанчеве.⁴²

Када су црногорски чланови комисије мислили да је постигнут договор, те да је још само преостало да се записник потпише, Турци су наједном парафирање споразума условили тиме да црногорска страна призна да секараула на Пржиштима налази на турској територији. Како црногорски представници у комисији нијесу имали овлашћење да тако нешто учине, затражили су од своје владе инструкције за даље поступање. Са Цетиња им је стигао одговор „да учине све могуће да дођу до чистине како ће се тачно све околности утврдити“.⁴³

Након ових инструкција, на Цетиње је са границе стигла депеша слједеће садржине: „Као што Вам је јављено јучер телеграфично и преко телефона, турска Комисија не оће да потише, да су шанчеви под кулу на Пржишта и у косу Божића на црногорско земљиште, све дотле док ми не потпишемо да је кула на Пржишта на турско земљиште. Турска комисија оће овако да речемо: да су два поменута шанца узрок свим садањим догађајима и да се стави у дужност другој комисији пограничној тј. која ће граничну линију уређивати на чије су земљишту и ако буду на земљишту црногорском да буду за овај догађај крива Турска, а ако не но на турско, да буде крив за садањи догађај Црна Гора. Ми нијесмо могли горње потписати без Ваше дозволе уосталом не можемо се добро сложити ни за то ко је при почео пуцати. Што се тиче неутралне зоне, бар како говоре, готови су то учинити само ћемо им и то предложити, да у ту неутралну зону не може нико оружан уљећи нити икаква утврђења градити. Данас смо цио дан били у заједници радећи и испитујући и надамо се, да ћемо сјутра до подне бити готови, ако дозволите дасе потпишемо на њихов горе наведени предлог“.⁴⁴

У тексту депеше уочавају се одређене нејасноће. Најприје се износи ултимативан став османских чланова комисије, који не пристају да потпишу да се поменути шанчеви налазе на црногорском земљишту, уколико се црногорска страна не сагласи са тим да се караула на Пр-

ма. Стога је одлучено дасе између спорних дјелова граничне трасе одреди територија, „коју не смије нико уживати док не дође комисија мјеродавна да то ријешити“ (ДАЦГ, МИД, 1911, ф. 194, док. 1814/3, МИД, ф. 204/а, 1912, док. 1693/5, МИД (ПЦ), 1912, ф. 24, док. 152/1)

⁴² ДАЦГ, МИД, ф. 204/а, 1912, док. 1693/5; МИД (ПЦ), 1912, ф. 24, док. 152/1.

Након што је поменути споразум склопљен, Турци су срушили шанац који се налазио испод куле на Пржиштима, а који је од ње био удаљен око 150 метара у правцу југозапада, али су га у априлу 1912. године поново направили. У последњим дешавањима шанац су уништили црногорски војници. (ДАЦГ, МИД, 1911, ф. 194, док. 1814/3, МИД (Повјерљива акта), ф. 207/а, 1912, док. 29/1, МИД, ф. 204/а, 1912, док. 1693/5; МИД (ПЦ), 1912, ф. 24, док. 152/1.)

⁴³ ДАЦГ, МИД, ф. 204/а, 1912, док. 1693/5; МИД (ПЦ), 1912, ф. 24, док. 152/1.

⁴⁴ ДАЦГ, МИД, ф. 204/а, 1912, док. 1693/5; МИД (ПЦ), 1912, ф. 24, док. 152/1.

жишту налази на турској територији. Одмах након тога се, без икакве ултимативне форме, говори о турском предлогу о формирању комисије која би имала задатак да утврди на чијој се територији шанчеви налазе, при чему се караула на Пржиштима уопште не помиње. Из овога би се дало закључити да су Турци изашли са поменутиим предлогом у смислу компромисног рјешења, пошто су у преговорима увидјели да црногорски дио комисије не пристаје да се сагласи са тим да се кула на Пржиштима налази на османском земљишту, о чему у депеши ништа није записано.

Са Цетиња су црногорским представницима у комисији стигла упутства да нипошто не пристану ни нашта друго осим на то да се „шанац и крш“ налазе на црногорској територији. Ово због тога што би се дозвољењем те чињенице у сумњу, пред европским силама довела у питање оправданост црногорске интервенције, односно на тај начин би се Црногорци од браниоца своје територије претворили у изазиваче нереди.⁴⁵

У вези с караулама на Пржишту и Побрђу, каже им се да могу да пристану на текстуалну формулацију у којој би стајало да постоји могућност да се оне цијелим дијелом налазе на турском земљишту, али и да је могуће да куле једним дијелом захватају црногорску територију, што тек имада се утврди.⁴⁶

Како су турски представници у комисији „инсистирали на свој начин да уреде ово питање, то се наши са њима сагласити нијесу могли, - те се комисија разишла“, написао је Митар Мартиновић у писму од 2/15. августа 1912. године, у којем је детаљно обавијестио Петра Пламенца о пограничном инциденту код Мојковца. На крају писма се каже: „Даље не сматрамо потребити да се о овоме питању бавимо, а немамо ни рашта са Турском радити. Валесиле ће имати да и ово питање уреде између нас и Турске“.⁴⁷

Ипак, црногорско-османски преговори су и даље настављени, да би 9/22. августачланови комисије успјели да постигну споразум и потпишу одговарајући протокол. Договорено је да сеу ширини од 300 метара, с обје стране границе од Мојковца до изнадизгорјеле карауле на Побрђу, успостави неутрална зона. Колашинска бригада је демобилисана, „изузев пољског батаљона, једне чете из колашинског и једног вода топова, који су остали на стражи“.⁴⁸ Што се тиче одговорности за настали сукоб, комисија је утврдила да се кривица налази на турској страни.⁴⁹

⁴⁵ ДАЦГ,МИД, Ф. 204/а, 1912, док. 1693/5, 6; МИД (ПЦ), 1912, ф. 24, док. 152/1,2.

⁴⁶ ДАЦГ,МИД, Ф. 204/а, 1912, док. 1693/ 6; МИД (ПЦ), 1912, ф. 24, док. 152/2.

⁴⁷ ДАЦГ,МИД, Ф. 204/а, 1912, док. 1693/ 6; МИД (ПЦ), 1912, ф. 24, док. 152/2.

⁴⁸ Н. Ракочевић, *н.р.*, с. 510.

⁴⁹ Исто.

Неколико дана након црногорско-турског пограничног сукоба, османски посланик при црногорском двору Алфред Рустен захтијевао је од Митра Мартиновића да се у име црногорске владе, у року од 48 часова, извини за дешавања код Мојковца, истичући да ће у противном напустити Цетиње.⁵⁰ Мартиновић то никако није хтио да учини, иако га је краљ Никола убјеђивао да пристане на захтјев турског дипломате.⁵¹

Алфред Рустен је 26. јула/8. августа отишао из Црне Горе. Међутим, из Цариграда је убрзојављено да он такве инструкције није добио, односно да се самоиницијативно одлучио на овај корак.⁵² Турски посланик је, према писању Потапова, у поменутом извјештају од 28. јула/10. августа, пред сам одлазак добио наредбу од своје владе да остане у црногорској престоници. Но, Алфреду Рустену је, каже даље Потапов, послје ултимитума којег је упутио црногорској влади, практично било немогуће да настави са обављањем своје дужности, тако да је он више волио да поднесе оставку, него да и даље остане на Цетињу.⁵³

Црногорски напад на турске карауле био је разлог да њемачки и аустроугарски дипломатски представници у Црној Гори посјете Митра Мартиновића. Том приликом њемачки дипломата је, „као претећим тоном иако учтиво“, рекао Мартиновићу да Црна Гора добро пази на то „да не прими одговорност за повреду постојећег стања на Балканском полуострву“, јер би у том случају могла да изгуби симпатије великих сила.⁵⁴

Русија такође није била равнодушна према цијелој ствари, па је преко свога посланика у Цариграду дала до знања Порти да неће толерисати повреду црногорске границе од стране турске војске, те да ће штитити „праведну ствар Црне Горе“ не само дипломатским, већ и оружаном путем.⁵⁵

⁵⁰ Н. Ракочевић, *н.р.*, с. 511; Н.М. Потапов: руски војни агент у Црној Гори, Т. 1, Извјештаји, рапорти, телеграми, писма: 1912-1915.г., Подгорица-Москва, 2003, с. 581.

⁵¹ О томе у својој књизи Мартиновић пише: „Услед тога што сам ја код њега (Алфред Рустена-н.а) трипута интервенисао, да издејствујем у Цариграду, да се по изгледу свих прилика постојећи сукоб услед самовољности турске посаде у кули на Пржиштима спријечи сходним мјерама, сматрајући кривцима за сукобе и њихове последице истог посланика и турску власт, која сам толико пута молио да успоставе ред на граници и обуздају самовољу посада на пограничним кулама, и за то добио сва празна обећања, не хтједох дати сатисфакцију. Краљ Никола, помирљив и опрезан, посредова да ја изађем у сусрет захтјеву турског посланика, али ја радије ставих на расположење мој даљи опстанак у влади, него учинити један акт са којим бих признао за своју кривицу, која је највише турском посланику припадала. Краљ Никола не хтједе мене уклонити из владе, а ја не хтједох посланику дати сатисфакцију(...).“ (М. Мартиновић, *н.д.*, 1996, с. 18)

⁵² *Глас Црногорца*, бр. 32, 28. јул/10. август 1912, бр. 35, 18/31. август 1912.

⁵³ Н.М. Потапов, *н.д.*, с. 584.

⁵⁴ Слободна мисао, бр. 32, Никшић, 2. септембар 1934; Н. Ракочевић, *н.р.*, с. 510.

⁵⁵ Слободна мисао, бр. 32, Никшић, 2. септембар 1934; Н. Ракочевић, *н.р.*, с. 511.

Погранични сукоби у Зети и код Мојковца били су повод црногорској влади да се 28. јула/10. августа обрати великим силама тражећи од њих да предузму мјере како би се избјегле „жалосне посљедице између Црне Горе и Турске“.⁵⁶

Велике силе се нијесу одлучиле да на себе узму улогу посредника ради рјешавања црногорско-турских пограничних проблема, већ су у одговору на црногорски захтјев само изјавиле да је њихова жеља да Црна Гора са своје стране не да повода за нарушавање мира.⁵⁷

Међутим, у атмосфери ишчекивања одлучујућег ратног сукоба на Балканском полуострву, који је имао да ријешити судбину Османског царства у Европи, мир није могао бити опција на Балкану. Сукоби на граници уствари су били увод у Први балкански рат, у којем су балканске државе извојевале велику побједу и присиле Отоманску империју да се повуче из Европе.⁵⁸

Darko BAKIĆ

BORDER MONTENEGRIN – OSMAN CONFLICTS IN ZETA AND NEARBY MOJKOVAC IN 1912

Summary

Border incident in Zeta started in morning hours, on July 18, 1912, when Turks with no reason, wounded two Montenegrin inhabitants. This resulted in six hour arm clash, in the territory from Ničevica to watch tower in Ćurioc. There were nine dead and five wounded Montenegrin in this clash. Turkish loss, obviously, were in three dead and four wounded soldiers.

Soon after the conflict in Zeta, in the vicinity of Mojkovac, a much more severe Montenegrin – Turkish border incident took place. The Osman side was again to be blamed for those unrests. Turks were preventing the Montenegrin inhabitants to work on their estates by shooting on them. Therefore, Montenegrin Government

⁵⁶ *Глас Црногорца*, бр. 39, 15/28. септембар 1912; МИД (ПЦ), 1912, ф. 24, док. 180/3.

⁵⁷ *Глас Црногорца*, бр. 35, 18/31. август 1912.

⁵⁸ Од својих европских посједа Османско царство задржало је само Цариград и обалу мореуза са невеликим залеђем дуж линије Енос-Мидија. (В.М.Хвостов; И.И.Минц, *Историја дипломатије, св. 2, Дипломатија новог доба: 1872–1919*, Београд, 1949, с. 200; Ч. Попов, *Грађанска Европа: (1770–1914). Друштвена и политичка историја Европе: (1871–1914)*, с. 296; В. Поповић, *Источно питање*, Београд, 1928, с. 169)

intervened at Porta several times. Although Turkish side keep convincing that Montenegrins are free to use their fields in the vicinity of border, their lives were still endangered. After Osman soldiers had killed one, shooting from the watch tower in Pržište, and wounded several peasants, Montenegrin army made an intervention. In those clashes, which took place on 2nd and 3rd August, Montenegrins lit the tower in Pržište on fire, but also some other watch towers in its vicinity. Those fights resulted in 33 killed Turks, whereas on Montenegrin side the loss was in 15 dead and 16 wounded soldiers.

In regard to the conflicts in Zeta and Mojkovac, Montenegrin Government approached to Forces, asking from them to undertake appropriate actions in order not to allow any more incidents on the border. Big Forces have not decided to make any intervention of such kind, but only expressed their hope that Montenegro, from its side, will not give any cause for threatening the existing situation in the Balkans peninsula.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Државни архив Црне Горе (ДАЦГ), фондови: Министарство иностраних дјела (МИД);

^Министарство иностраних дјела (МИД), Посланство Цариград (ПЦ); Министарство иностраних дјела (МИД), Повјерљива акта

Глас Црногорца

^Слободна мисао

Бартл, П., *Албанци: од средњег века до данас*, Београд, 2001.

Борозан, Ђ., *Велика Албанија – поријекло, идеје, пракса*, Београд, 1995.

Вукић, Ј., *Плавско–гусињска афера и ослобођење Улциња 1880. год.*, Сарајево, 1929.

Губеринић, Р. П., *Буне у Васојевићима: (Васојевићи-живот, обичаји, буне и ратови, документа и коментари)*, Београд, 1996.

Драгићевић, Р., „Малисорске буне 1910 и 1911 године“, *Записи*, књ XXIV, св 1–6, Цетиње, 1940, 144–159, 202–222, 274–289.

Историја дипломатије, св. 2, Дипломатија новог доба: 1872–1919, написали Хвостов, В.М., Минц, И.И., Београд, 1949.

Кнежевић, В., *Племи Шаранци*, Подгорица, 2010.

Мартиновић, М., *Ратне године: 1912–1916*, Београд, 1996.

Н.М. Потапов: Руски војни агент у Црној Гори, Т. 1, Извјештаји, рапорти, телеграми, писма: 1902–1915. г., редакцијски одбор; А.Н. Сахаров, Р. Распоповић, Подгорица–Москва, 2003.

Никрељевић, Ђ., *Ustanak u Malesiji 1911. godine*, Podgorica, 2001.

Пејовић, Ђ., *Политика Црне Горе у Затарју и Горњем Полињу 1878–1912*, Титоград, 1973.

Попов, Ч., *Грађанска Европа: (1770–1914). Друштвена и политичка историја Европе: (1871–1914)*

Поповић, В., *Источно питање*, Београд, 1928.

Ракочевић, Н., „Стање на црногорско-турској граници уочи балканског рата (1908–1912)“, *Историјски записи*, књ. XIX, св. 3–4, Титоград, 1962, 485–515.

Рашовић, М.Б., *Племи Кучи*, Београд, 1963.

Први балкански рат 1912–1913: Операције српске војске, књ. I, написали Перовић, М. Лах, А. Ђонлагић, Б. Гледовић, М. Ђуришић, Б. Ратковић, Б. Давидовић, С. Катих, Београд, 1959

Radosavović, I., *Međunarodni položaj Crne Gore u XIX vijeku*, Beograd, 1960.

Historia e popullit Shqiptar (II), napisali A. Buda, K. Frasher, S. Pollo, J. Alibali, N. Plasari, Priština, 1969.

Храбак, Б., *Призренска арбанашка лига: 1878–1881*, Београд, 1998.

Шћекић, М., „Инциденти на црногорско-османској граници (1908–1912)“, *Војноисторијски гласник*, бр. 2, Београд, 2014, 137–165.

Christian PROMITZER*

HABZBURŠKI VOJNI IMPERIJALIZAM NA ZAPADNOM BALKANU: OPASKE AUSTRIJSKOG ISTORIČARA O AUSTROUGARSKOJ OKUPACIJI CRNE GORE (1916-1918)

ABSTRACT: *The role of the Austrian-Hungarian Joint Army as an occupying power in the First World War is a neglected historical theme in Austria, probably because it does not correspond to the nostalgic image of a multi-ethnic empire peacefully ruled by a paternal emperor. This paper deals with the Austro-Hungarian occupation of the Kingdom of Montenegro in the years of 1916-1918, for which the Austrian half of the Dual Monarchy was primarily responsible.*

KEY WORDS: *Austro-Hungarian monarchy, Montenegro, First World War, occupation, repression*

Uvod

Istorija vojnih uprava za vrijeme Prvog svjetskog rata još je relativno novo polje istraživanja, iako postoji nekoliko detaljnih studija.¹ U novije vrijeme tom temom se u jednoj uporednoj raspravi o austrougarskim vojnim upravama u periodu od 1914. do 1918. godine bavila bečka istoričarka Tamara Šer (Tamara Scheer).² Što se tiče okupacije Crne Gore od Austro-

* Autor je naučni saradnik Instituta za istoriju i antropologiju jugoistočne Evrope Univerziteta u Gracu.

¹ H. Brendel, E. Debruyne, „Resistance and repression in occupied territories behind the Western and Balkan Fronts, 1914–1918: A comparative perspective,“ in: *Frontwechsel : Österreich-Ungarns „Großer Krieg“ im Vergleich*, hg. Wolfram Dornik, Julia Walleczek-Fritz und Stefan Wedrac (Wien: Böhlau, 2013), 235-258, hier 235.

² Upor. T. Scheer, *Zwischen Front und Heimat. Österreich-Ungarns Militärverwaltungen im Ersten Weltkrieg* (= Neue Forschungen zur ostmittel- und südosteuropäischen Geschichte 2) (Frankfurt/Main: Peter Lang, 2009), 35-38 i mnoge druge pojedinosti vezane za Crnu Goru rasute po čitavoj knjizi; upor. takode W. Dornik, „Besatzungswirklichkeiten,“ u: *Habsburgs schmutziger Krieg: Ermittlungen zur österreichisch-ungarischen Kriegs-*

Ugarske, koja je trajala od januara 1916. do oktobra 1918. godine, nailazimo u starijoj stručnoj literaturi na njemačkom jeziku na ime Huga Kerhnaeva (Hugo Kerchnawe), koji je za vrijeme Prvog svjetskog rata bio šef generalštaba carske i kraljevske Vojne generalne uprave u susjednoj Srbiji. Kerhnaev je poslije rata napisao rad o tadašnjim austrougarskim vojnim upravama, koje je stavio u kontekst tradicije nekadašnje habzburške vojne granice.³ Nedavno je njemački historičar Hajko Brendel (Heiko Brendel) u više radova tretirao austrougarsku okupaciju Crne Gore.⁴ U kontekstu crnogorske historiografije je do sada izašla samo jedna monografija koju je napisao Novica Rakočević; u njoj je tema detaljno obrađena, a objavljena je još 1969. godine.⁵ Originalna dokumentacija vezana za austrougarsku vojnu upravu, na koju se naslanja Rakočević, samo je površno sređena i u sastavu je „Novih feld akata“, dijelom u austrijskom Ratnom arhivu u Beču, dok se drugi dio nalazi u još nesređenom stanju u Državnom arhivu Crne Gore na Cetinju.

U ovom prilogu želimo da na osnovu pomenute literature, kao i na osnovu nekoliko malobrojnih naših proučavanja izvorne građe u Ratnom arhivu Austrije damo kratak pregled ovog dijela one *druge i drugačije istorije Habzburškog carstva u Prvom svjetskom ratu* kojemu do sada još uvijek nije dovoljno posvećivana pažnja. Cilj rada nije revizija Rakočevićevih dosadaš-

führung 1914-1918, hg. Hannes Leidinger, Verena Moritz, Karin Moster und Wolfram Dornik (Salzburg: Residenz, 2014), 171-190

³ H. Kerchnawe, „Die Militärverwaltung in Montenegro und Albanien,“ i: *Die Militärverwaltung in den von den österreichisch-ungarischen Truppen besetzten Gebieten* (Wien [u.a.] : Hölder-Pichler-Tempsky [u.a.], 1928), 270-304; ders. „Einleitung,“ u: *ibid.*, 1-7, ovdje 2.

⁴ Upor. H. Brendel, „Der geostrategische Rahmen der österreichisch-ungarischen Besetzung Montenegros im Ersten Weltkrieg,“ u: *Der Erste Weltkrieg auf dem Balkan: Perspektiven der Forschung*, hg. J. Angelow (Berlin-Brandenburg: bre.bra wissenschaft, 2011), 159-177; „Austro-Hungarian Policies towards Muslims in Occupied Montenegro,“ u: *Balkans and Islam: Encounter, Transformation, Discontinuity, Continuity*, hg. Ayşe Zişan Furat i Hamit Er (Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2012), 85-106; „Better to Die as an Insurgent than to Starve to Death: Guerrilla Warfare and Counter-Insurgency in Austro-Hungarian Occupied Montenegro, 1916-1918,“ u: *I Wojna Światowa na Bałkanach: Działanie militarne i polityczne w latach 1914-1918*, hg. Andrzej Krzak, (Szczecin: Wydawnictwo Minerva Wydziału Humanistycznego, 2014), 157-193; ders., „Die österreichisch-ungarische Besetzung Montenegros im Ersten Weltkrieg als habsburgischer Imperialkrieg,“ u: *Imperialkriege von 1500 bis heute: Strukturen - Akteure - Lernprozesse*, hg. Tanja Bühner, Christian Stachelbeck, Dierk Walter (Paderborn u.a.: Ferdinand Schöningh, 2011), 129-147.

⁵ N. Rakočević, *Crna Gora u Prvom svjetskom ratu 1914-1918* (Cetinje: Istorijski institut Titograd, 1969); upor. takođe D. Živojinović, „Serbia and Montenegro: The home front, 1914-1918,“ u: *East Central European Society in World War I*, hg. Bela K. Kiraly and Nándor F. Dreisziger (New York – Boulder, Colorado: Columbia University Press – Social Science Monographs, 1985), 239-259.

njih istraživanja, već nam je želja da ih obogatimo saznanjima Tamare Šer, Hajka Brendela i drugih autora, tako da već klasična Rakočevićeva naracija o ovoj tematici dobije bistrije konture.

Razlog koncentrisanja na Crnu Goru napokon treba tražiti i u tome što je ova zemlja tokom Prvog svjetskog rata bila jedina neprijateljska država koju su pobijedile kopnene snage Habzburške monarhije vlastitim snagama, pri čemu se šef generalštaba Hecendorf (Hötzenndorf) za napad na Crnu Goru najprije morao izboriti sa tadašnjim komandantom vrhovnog štaba Erihom fon Falkenhajnom (Erich von Falkenhayn).⁶ Na drugim ratnim poprištima vojni uspjesi *zajedničke vojske* Austro-Ugarske bili su daleko skromniji: u prvoj godini rata ona nije uspjela da vlastitim snagama pobijedi Srbiju, iako je ta zemlja bila daleko manja od Habzburške monarhije i u vrijeme izbijanja rata 28. jula 1914. je pored toga trpjela teške posljedice dva balkanska rata (1912-13). Pobjeda nad Srbijom ostvarena je stoga tek na jesen 1915. godine i to kombinovanim napadom *zajedničke vojske* i *njemačke vojske* sa sjevera pod vrhovnom komandom njemačkog generala Augusta fon Makenzena (August von Mackensen). Vojska Bugarske, koja se priključila Centralnim silama, napala je u međuvremenu Srbiju sa istoka, tako da se do tada nepobijedena srpska vojska morala pred ovim udruženim snagama povlačiti na Jadran i to preko albanskih i crnogorskih planina.⁷

Shodno učešću Centralnih sila u napadu, okupiranu Srbiju podijelili su međusobno Austro-Ugarska, Bugarska i carska Njemačka. U Crnoj Gori je, međutim, samo *zajednička vojska* bila odgovorna za okupaciju. Zato je odgovornost Dvojne monarhije i posebno njenog austrijskog dijela za posljedice okupacije Crne Gore veća nego npr. u slučaju Srbije.

Crna Gora od početka Prvog svjetskog rata sve do bjekstva kralja Nikole

U ljeto 1916. godine novouspostavljena austrougarska Vojna uprava u Crnoj Gori naredila je hapšenje oficira raspuštene crnogorske vojske, te bivših političara, među njima ministara i poslanika, kao i državnih činovnika i duhovnih lica. Ovim prvim talasom hapšenja bilo je pogođeno više stotina ljudi i oni su odvedeni u logore na teritoriji Dunavske monarhije. Pored toga, austrougarska Vojna uprava bila je zainteresovana i za to da radnu snagu preostalog stanovništva – takođe i žena, starijih ljudi i djece, upotrijebi za vojno važne poslove i to u formi samo površno prikrivenog prisilnog rada.

⁶ Upor. Rauchensteiner, *Der Erste Weltkrieg und das Ende der Habsburgermonarchie 1914-1918* (Wien – Köln – Weimar: Böhlau, 2013), 489.

⁷ M. Christian Ortner, „Die Feldzüge gegen Serbien in den Jahren 1914 und 1915,“ u: *Der Erste Weltkrieg auf dem Balkan*, 123-142, hier 137-140.

No dok nije došlo do ovih događaja, trebalo je da prođu jedna mirnodopska godina poslije drugog balkanskog rata i prve dvije i pola godine Prvog svetskog rata. Naime, poslije balkanskih ratova Kraljevina Crna Gora se povećala za skoro polovinu, što se tiče površine, a za trećinu što se tiče stanovništva. Ali crnogorska vlada je samo u maloj mjeri mogla da kratki period mira iskoristi da nove oblasti, koje su predstavljale veliki ekonomski teret, i dodatno stanovništvo integriše u postojeću državu. Među njima je bilo mnogo Bošnjaka koji su živjeli na području Novopazarskog sandžaka i Albanaca na teritoriji oko grada Peć (alb. Peja) koji danas pripada Kosovu. I Bošnjaci i Albanci važili su za austrofile.⁸ Važno je osim toga da napomenemo da je tokom balkanskog rata 1912-1913. Crnoj Gori uspjelo doduše da osvoji još neke oblasti Osmanskog carstva, između ostalog djelove Kosova i jugozapadnu polovinu Sandžaka. Ali, Austro-Ugarska je povukla crvenu liniju – grad Skadar koji je osvojila crnogorska vojska, kralj Nikola morao je da vrati zbog ogromnog austrougarskog pritiska, koji je bio povezan i sa stacioniranjem vojnih trupa na granici i sa slučajem „M“, koji je predviđao rat sa Crnom Gorom.⁹ Ovo nije dovelo samo do široko rasprostranjenog antiaustrijskog raspoloženja među crnogorskim stanovništvom, već i do daljeg unutrašnjopolitičkog slabljenja kralja Nikole.

Nakon ubistva austrougarskog prijestolonasljednika 28. juna 1914. godine, Nikola je doduše pokušao da balansira između Austro-Ugarske i Srbije; ali kada je Austro-Ugarska postavila Srbiji ultimatum, Crna Goraje jasno stala na stranu Srbije i Rusije. Austro-Ugarskoj bi bilo milije da je njeno desno krilo ostalo slobodno i da se Crna Gora u vojnom sukobu sa Srbijom ponašala neutralno, ali mala kraljevina je, s malim zakašnjenjem, Austro-Ugarskoj 6. avgusta 1914. godine objavila rat.¹⁰

U ratnim dešavanjima u narednih godinu i po Crna Gora je igrala samo sekundarnu ulogu. Njena vojska je u rat ušla potpuno nepripremljena. Zemlja je nakon dva balkanska rata u periodu 1912-1913. ekonomski bila na dnu, a državna kasa bila je prazna. Bilo je nedovoljno oružja, municije i zaliha. Nešto ratne opreme moglo je biti dopremljeno preko Srbije, ali put za

⁸ K. Boeckh, *Von den Balkankriegen zum Ersten Weltkrieg: Kleinstaatenpolitik und ethnische Selbstbestimmung auf dem Balkan* (= Südosteuropäische Arbeiten 97) (München: R. Oldenbourg, 1996), 245-248; upor. takode Tamara Scheer, „*Minimale Kosten, absolut kein Blut*“: Österreich-Ungarns Präsenz im Sandžak von Novipazar (1879-1908) (= Neue Forschungen zur ostmittel- und südosteuropäischen Geschichte 5) (Frankfurt/Main: Peter Lang, 2013).

⁹ Boeckh, *Von den Balkankriegen*, 42-48; Rüdiger Schiel, „Skutari 1913-/14 – eine frühe ‚Joint‘ oder eine ‚Combined Operation‘?“, in: *Am Rande Europas? Der Balkan – Raum und Bevölkerung als Wirkungsfelder militärischer Gewalt*, hg. Bernhard Chiari, Gerhard P. Groß und Magnus Pahl (= Beiträge zur Militärgeschichte 68) (München: R. Oldenbourg, 2009), 89-104; Rauchensteiner, *Der Erste Weltkrieg*, 27f.

¹⁰ Rakočević, *Crna Gora*, 23-47; Rauchensteiner, *Der Erste Weltkrieg*, 105, 135 i 137.

snabdijevanje preko Jadranskog mora ubrzo je zatvoren zbog operacija carske i kraljevske mornarice, koja je potopila i neke brodove Antante. Tako su crnogorske trupe na frontu morale da se služe rekvizicijom, da bi se uopšte mogle prehraniti. U jesen 1915. godine se svugdje osjećao nedostatak hrane, a za zimu je predviđana glad. Sve više regruta je dezertiralo.¹¹

Pored toga, crnogorska vojska gotovo da i nije imala prostor za samostalno djelovanje: uspjelo je osvajanje uskog austrougarskog obalnog pojasa sjeverno i južno od Budve, ali artiljerijski napad francuskih jedinica sa Lovćena prema Kotoru bio je neuspješan. Nakon toga je na ovom dijelu fronta preko godinu dana vladalo primirje koje zvanično nije objavljeno.¹² Tako su crnogorske trupe mogle biti angažovane negdje drugdje, pogotovo što su Srbija, Rusija i Francuska smatrale da bi one trebalo da čine lijevo krilo srpske odbrane. Važni djelovi trupa koje su se nalazile na Lovćenu radi zaštite crnogorskog glavnog grada, kao i jedinice koje su bile pozicionirane na granici sa Hercegovinom su stoga povučene i upotrijebljene dalje sjeveroistočno u Sandžaku, protiv austrougarskih trupa koje su djelovale iz istočne Bosne. Da bi crnogorske jedinice jače vezali za srpske, Nikola i crnogorska vlada su već na početku rata bili prisiljeni da srpske štapske oficire prime u crnogorsku Vrhovnu komandu. Božidar Janković, jedan general iz Srbije, u kasnu jesen 1914. godine postao je vrhovni komandant crnogorske vojske. Godinu kasnije zamijenio ga je srpski pukovnik Petar Pešić.¹³

Bugarska je na jesen 1915. godine ušla u rat na strani Centralnih sila. Tako su one mogle da otvore još jedan front u odnosu na Srbiju. Tek ova okolnost omogućila je pobjednički pohod njemačkih i austrougarskih trupa protiv srpske vojske koja se do tada uspješno branila. Ona je morala da se odluči između kapitulacije ili povlačenja preko Crne Gore i Albanije. Srbija je odabrala ovo drugo, u srpskom nacionalnom sjećanju poznato i kao „srpska golgota“, jer su mnogobrojni srpski vojnici stradali zbog gladi, hladnoće i albanskog otpora. Jedan dio srpskih trupa, a takođe i srpska vlada, te porodica i dvor srpskog kralja, počeli su povlačenje u sjevernu Albaniju preko crnogorske teritorije. Pri tome su im zaštitu pružale jedinice crnogorske vojske.¹⁴

Sada je Crna Gora bila prepuštena sama sebi. Nije bilo nikakve sumnje da će ta mala zemlja predstavljati sljedeći cilj austrougarske vojske. Francuska i Italija, koja je u međuvremenu stupila u rat na strani Antante, obećale su doduše da će dopremiti pomoć preko Jadranskog mora, ali to su ostala prazna obećanja, tako da je krajem 1915. godine crnogorska vojska bila pred sličnom dilemom kao i srpska: ili kapitulacija ili povlačenje za Albaniju. Tre-

¹¹ Rakočević, *Crna Gora*, 112-114.

¹² Brendel, *Der geostrategische Rahmen*, 165f.

¹³ Rakočević, *Crna Gora*, 47-59 u. 77f.

¹⁴ A. Mitrović, *Serbia's Great War, 1914-1918* (London: C. Hurst & Co., 2007), 144-154.

ća opcija bio bi separatni mir. O toj opciji razmišljali su i Konrad fon Hecendorf (Conrad von Hötzendorf) i austrougarski ministar spoljnih poslova Burić, ali time bi kralj Nikola, u slučaju da potpiše takav mir, bio kompromitovan pred vlastitim stanovništvom. Suočen sa takvom situacijom, Nikola je ostao pasivan i 9. januara 1916. došlo je do proboja crnogorskog fronta na Lovčenu.¹⁵ Dok su se kralj i crnogorska vlada povlačili u Podgoricu, došlo je do prvih pregovora o primirju, pri čemu je austrougarska strana insistirala na kapitulaciji crnogorske vojske. Nekoliko dana nakon toga su kralj i predsjednik vlade otputovali u albanski Skadar, da bi se tamo ubrzo ukrcali na brod za Italiju i više nisu brinuli za situaciju u Crnoj Gori.¹⁶

Tri ministra koja su ostala u Podgorici formirala su „krunu vladu“. Ona je prihvatila uslove kapitulacije austrougarskih pregovarača i 21. januara 1916. godine je raspuštena crnogorska vojska, tako što su vojne jedinice i oficiri koji nisu završili u ratnom zarobljeništvu poslani kući.¹⁷ Nakon toga je došlo do dužih pregovora o predaji oružja crnogorskog muškog stanovništva, dok su malobrojni srpski vojnici koji su se još nalazili u zemlji odvedeni u logore za ratne zarobljenike.¹⁸

Uvođenje i zadaci austrougarskog Vojnog generalnog guvernerstva

U to vrijeme se Hecendorf (Hötzendorf) već zalagao za aneksiju Crne Gore Austro-Ugarskoj, a austrijski predsjednik vlade Karl Štirgk (Karl Stürgkh) je u Zajedničkom ministarskom savjetu Dvojne monarhije izjavio: „Crnogorce ubuduće treba zadržati u njihovim planinama, a njihovu zemlju treba tretirati otprilike onako kako se tretira neki američki park prirode.“¹⁹

Samo se carsko i kraljevsko ministarstvo spoljnih poslova zalagalo za očuvanje crnogorske države, ali pod strogim ekonomskim i vojnim nadzorom Dunavske monarhije i uz gubitak pristupa Jadranskom moru.²⁰ Ali kada

¹⁵ Rakočević, *Crna Gora*, 68-71 i 152-161; Mitrović, *Serbia's Great War*, 154-156; Rauchensteiner, *Der Erste Weltkrieg*, 509; Heiko Brendel, „Lovćen,“ u: *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*, hg. Ute Daniel u.a. (FU Berlin: Berlin, 2014), <http://dx.doi.org/10.15463/ie1418.10224>; Peter Enne, *Die österreichisch-ungarische Offensive gegen Montenegro 1916 unter besonderer Berücksichtigung der Operation über den Lovćen und des Zusammenbruchs der montenegrinischen Armee* (Diplomarbeit: Univ. Wien, 2008), <http://othes.univie.ac.at/1798/>.

¹⁶ Rakočević, *Crna Gora*, 161-184; Mitrović, *Serbia's Great War*, 156f.

¹⁷ Rakočević, *Crna Gora*, 185-198; Mitrović, *Serbia's Great War*, 157f.

¹⁸ Rakočević, *Crna Gora*, 206f. i 225-227.

¹⁹ Zit. prema Scheer, *Zwischen Front und Heimat*, 177; Rakočević, *Crna Gora*, 199f. i 228f.; upor. Rauchensteiner, *Der Erste Weltkrieg*, 505f.

²⁰ Rakočević, *Crna Gora*, 200, 219f. i 232f.; Brendel, *Der geostrategische Rahmen*, 170; Rauchensteiner, *Der Erste Weltkrieg*, 508.

se sa državnopravnog stanovišta pokazalo da ne može „krnja vlada“, već samo kralj Nikola, koji je u međuvremenu boravio u neprijateljskoj Francuskoj potpisati kapitulaciju, odn. da samo on može opunomoćiti krnju vladu da to učini, sudbina Crne Gore kao države i njene „vlade“, koja je imala malu faktičku moć, bila je zapečaćena. Jer, čak i da je Nikola želio da potpiše nešto takvo, time bi kompromitovao zemlju u kojoj je boravio, a koja je bila na strani Antante.²¹

Stoga je 28. februara 1916. godine raspuštena crnogorska „krnja vlada“, a zamijenila ju je Komanda austrougarskih okupacionih trupa i 1. marta Vojna uprava pod rukovodstvom generala Viktora Vebera fon Vebenaua (Weber von Webenau). Veberov protivnik u Vojnoj upravi bio je predstavnik Ministarstva spoljnih poslova, diplomata Eduard Oto, koji je kao bivši austrougarski poslanik na crnogorskom dvoru važio kao stručnjak za lokalne prilike. On je istovremeno vršio ulogu obaveznog branioca crnogorskog stanovništva koji je ulagao proteste protiv najoštrijih mjera Vojnog generalnog guvernerstva – iako najčešće uzaludno.²²

Vojna uprava imala je zadatak da preuzme ne samo vojne i policijske funkcije, već i sve civilne poslove. Njoj je bilo podređeno sedam, kasnije osam okružnih komandi (Kreiskommandos), u okviru kojih je formirano 29, a kasnije 27 kotarskih komandi (Bezirkskommandos). Najniži nivo je činilo 54 kapetanija; s izuzetkom glavnih gradova okruga (Kreishauptstädte), koji su bili direktno podređeni okružnim komandantima (Kreiskommandanten), dosadašnji kapetani koji su bili na čelu kapetanija mogli su i dalje da obavljaju svoju funkciju, ukoliko su bili lojalni. Ali, kako su se kapetanije što se upravljanja tiče pokazale nepraktičnima, raspuštene su do ljeta 1917. i zamijenjene formiranjem 215 opština (Gemeinden).²³ Sudstvo se dijelilo na vojno, gdje je radio personal *Zajedničke vojske* i civilno. Postojala su dva nivoa civilnih sudova: kotarski sudovi kao niži i okružni na višem nivou. Predsjedavajući kotarskih sudova (Bezirksgerichte) bili su kotarski komandanti (Bezirkskommandanten), a okružnih sudova okružni komandanti (Kreiskommandanten). Među sudijama kotarskih sudova bilo je Crnogoraca, ali ih nije bilo među sudijama okružnih sudova, tu su radili većinom pravnici iz Dalmacije i Bosne i Hercegovine.²⁴ Sve u svemu, ista organizacija važila je za sva upravna mjesta na višem nivou: i ovdje su podobna lica iz monarhije sa znanjem lokalnog jezika – najčešće Južni Sloveni iz Dalmacije i Bo-

²¹ Rakočević, *Crna Gora*, 210-219, 224f., 227f..

²² Rakočević, *Crna Gora*, 229-232 i 235f.; Brendel, *Der geostrategische Rahmen*, 176f.

²³ Rakočević, *Crna Gora*, 238; Scheer, *Zwischen Front und Heimat*, 31, 35-37 u. 64-69; Brendel, *Der geostrategische Rahmen*, 168.

²⁴ Dr. B., „Zivilrechtspflege in Montenegro.“ *Cetinjer Zeitung* I (10) (17.9.1916): 2; Rakočević, *Crna Gora*, 244f.

sne i Hercegovine zamijenila dotadašnje domaće činovnike. Jedina poznata iznimka bio je raniji ministar finansija Filip Jergović, koji je zaposlen kao savjetnik u finansijskom odjeljenju Vojnog generalnog guvernerstva.²⁵ U oblastima sa velikim udjelom albanskog i muslimanskog stanovništva zamjenjivanje dosadašnjeg crnogorskog podređenog upravnog personala albanskim odnosno muslimanskim činovnicima ipak nije uvijek bilo moguće, jer je najčešće samo lokalno srpsko-pravoslavno stanovništvo bilo pismeno.²⁶ Ipak, uspjelo im je da među muslimanskim stanovništvom Crne Gore navrbuju 2000 dobrovoljaca za vojsku Centralnih sila.²⁷

Što se kulturnih prilika tiče, Vojna uprava je zabranila, suprotno onome što je savjetovao Oto, upotrebu ćirilicnog pisma; kao i u okupiranoj Srbiji, sva saopštenja morala su biti napisana latinicom.²⁸ Kako su u proljeće 1917. godine i na Cetinju još postojali natpisi na ćirilici, Vojna uprava je morala vršiti pritisak da se oni uklone i zamijene „hrvatskima“.²⁹

U postepeno ponovo otvaranim školama nametnuto je latinično pismo i to od šk. 1916/17. godine, navodno iz praktičnih razloga, prema nastavnom planu po hrvatskom uzoru. Ovo je uspjelo zbog toga što je svaki nastavnik, da bi i dalje ostao zaposlen, morao unaprijed svečano pred Vojnom upravom izjaviti da će biti poslušan prema Vojnoj upravi, kao i da se ni u kom slučaju neće baviti politikom. Zabranjeno je takođe izučavanje srpske istorije. Zauzvrat je nastavnicima obećano da će biti pošteđeni od internacije i prinudnog rada. Usljed takvih uslova, 13 nastavnika iz danilovgradskog okruga dalo je otkaz „jer su ćirilicno pismo i srpska istorija aorta srpskog nacionalizma; mi smo se pripremali samo za to da budemo srpski učitelji – mi ne želimo da budemo anacionalni.“ Posljedica toga je bila da su od Vojne uprave osuđeni na višemjesečne kazne zatvora, a nakon izdržavanja kazni su internirani. Paralelno sa mjerama sankcija prema crnogorskim nastavnicima, Vojna uprava je pokušavala da na drugoj strani stimuliše nastavu za katoličke, albanske i slovensko-muslimanske djelove stanovništva.³⁰ Naredbe u tom smislu davana su više radi lojalnosti tih grupa prema monarhiji, nego što se radilo o autentičnoj volji Vojne uprave i uzimanju u obzir zatečene etničke raznolikosti u obrazovanju. Shodno tome nije pogrešno sve navedene mjere Vojne uprave nazvati mjerama *politike denacionalizacije usmjerenim protiv srpstva crnogorskog stanovništva*. U toj funkciji bilo je i uklanjanje kostiju crnogor-

²⁵ Rakočević, *Crna Gora*, 237; Scheer, *Zwischen Front und Heimat*, 78f. u. 165.

²⁶ Rakočević, *Crna Gora*, 239-241; Scheer, *Zwischen Front und Heimat*, 166f.; Brendel, „Austro-Hungarian Policies towards Muslims.“

²⁷ Rauchensteiner, *Der Erste Weltkrieg*, 759.

²⁸ Rakočević, *Crna Gora*, 298; Upor. i Scheer, *Zwischen Front und Heimat*, 194f.

²⁹ Austrijski Državni arhiv, Ratni arhiv, Nova Feldakta, Militärgeneralgouvernement Montenegro (dalje skraćeno kao: KA, NF, MGG M), Karton 1704, 1917 Pol 2911.

³⁰ Rakočević, *Crna Gora*, 248-253.

skog vladike i pjesnika Petra Petrovića Njegoša iz njegovog groba na Lovćen, što je veoma uzrujalo crnogorsko stanovništvo.³¹

Od avgusta 1916. godine je, pored toga, izlazio jedan list Vojne uprave na njemačkom jeziku, koji je zamijenio dotadašnju crnogorsku štampu: Cetinjske novine (*Cetinjer Zeitung*), a koje su izlazile pod vojnom cenzurom. List je izlazio do oktobra 1918. godine. Novine su se obraćale kako crnogorskim čitaocima, tako i okupacionim trupama i bile su važan dio propagandnog rada.³² Pored toga, korišćena su i bojna kina (Feldkinos), koja se dijelom bila mobilna, kako u Crnoj Gori tako i u susjednoj Albaniji – kao moderno propagandno sredstvo.³³

Vojna uprava je sebe smatrala nosiocem „zapadnjačke kulturne misije.“ U praksi je ta slika „pomagača“ trebalo da bude potkrijepljena pomaganjem siromašnima i poboljšanjem stanja što se higijene i zdravstva tiče, posebno što se tiče borbe protiv kuge i na kraju i kopanjem bunara, gradnjom septičkih jama, mostova i puteva. Radove nisu izvodili samo vojnici okupacione sile, već i ruski, italijanski i rumunski ratni zarobljenici, kao i sami Crnogorci.³⁴ U ideološkom smislu namjera tih projekata, ukoliko nisu služili samo u vojne svrhe, bila je „da se stanovništvo uvede u modernu“, njihova „kooperacija“, te „veća produktivnost“ kroz „politički vaspitni rad.“ Posebna pažnja posvećivana je Sandžaku, gdje je živjelo muslimansko stanovništvo koje se smatralo lojalnim.³⁵

Najvažnija stvar kojom se Vojno guvernerstvo moralo pozabaviti, bilo je nedovoljno snabdijevanje stanovništva hranom, koje je postojalo već i prije kapitulacije. Okupirana teritorija konstantno je zavisila od uvoza hrane: do jula 1917. godine bilo je potrebno mjesečno uvesti 80 do 90 vagona žita iz Habzburške monarhije.³⁶ Ali stanovništvo je gladovalo čitav period austrougarske okupacije. Tadašnji italijanski propagandni izvori pominju čak brojku

³¹ Rakočević, *Crna Gora*, 292; Scheer, *Zwischen Front und Heimat*, 197.

³² Upor. Rakočević, *Crna Gora*, 291f.; Brendel, *Der geostrategische Rahmen*, 172. Pojedinačna izdanja ovog lista dostupna su na portalu sa digitalizovanom štampom „ANNO - Austrian Newspapers Online“ Austrijske Nacionalne biblioteke – Upor. http://anno.onb.ac.at/alph_list.htm.

³³ „Feldkino 16.“ *Cetinjer Zeitung* I (19) (19.10.1916): 3; KA, NF, MGG M, karton 1715, 1917 B.A. 516, 821 i. 940.

³⁴ „Arbeit und Kultur: Ein Appell an das geistige Montenegro.“ *Cetinjer Zeitung* I (19) (19.10.1916): 1; Kerchnawe, *Die Militärverwaltung in Montenegro*, 277f.; Rakočević, *Crna Gora*, 280f. i. 293; Scheer, *Zwischen Front und Heimat*, 169 i 184-188; Rauchensteiner, *Der Erste Weltkrieg*, 760-762. Zum Selbstbild der Militärverwaltung upor. P. St., „Die Ziele unserer Verwaltung in Montenegro.“ *Cetinjer Zeitung* I (1) (17.8.1916): 3f.

³⁵ Kerchnawe, „Die Militärverwaltung in Montenegro“, 274; Scheer, *Zwischen Front und Heimat*, 178-180 i. 190f.; Brendel, „Austro-Hungarian Policies towards Muslims.“

³⁶ Kerchnawe, „Die Militärverwaltung in Montenegro“, 276; upor. Rakočević, *Crna Gora*, 263f.

od 10.000 ljudi umrlih od gladi u Crnoj Gori. Prema istoričaru Hajku Brendelu, njihov bi broj u periodu okupacije mogao iznositi nekoliko hiljada.³⁷

Domaći oficiri i činovnici koji su sada bili nezaposleni, primali su nešto više od polovine svoje dotadašnje plate i to u crnogorskoj valuti, u perperima. Ali perper je vrijedio sve manje u odnosu na krunu, a ni prebiljegovanje papirnih perpera i zabrana uvoza crnogorskih valuta ništa nije promijenilo. Sve veći dio plata odlazio je za nabavku hrane, a uštedevine u srebru i zlatu bile su potrošene. Tako je tokom dvije i po godine okupacije iz privatnih zaliha u Austro-Ugarsku izvezeno zlato u vrijednosti 4,5 miliona kruna. Pored toga, van snage je stavljen moratorij na privatne dugove koji je uvela crnogorska vlada prilikom izbijanja rata. Da bi ublažila glad i probleme kojih je bilo sve više, Vojna uprava je dozvolila izdavanje namirnica iz okružnih skladišta (Kreismagazine) koja su inače bile određena za organizovanje trgovine, a u većim mjestima Vojna uprava otvarala je narodne i školske kuhinje.³⁸

Seljaci su opet trpjeli zbog rekvizicije stoke i stočnih proizvoda poput vune i rekvizicije žita; a za 1916. godinu bio je planiran suviše velik kontingent stoke - 20.000 goveda i 80.000 komada stoke za klanje. Odšteta, ukoliko je isplaćivana, bila je daleko ispod stvarne vrijednosti onog što je predato. Kontingent stoke je stoga 1917. godine morao biti smanjen, a 1918. godine nije bio dovoljan ni za snabdijevanje okupacionih trupa, tako da je iz Monarhije morala biti uvožena dodatna stoka. Godine 1916. je Vojna uprava zaplijenila čitavu žetvu, međutim, to se pokazalo kontraproaktivnim, tako da su naredne dvije godine prešli na to da od veleposjednika traže samo određene kontingente, pri čemu je u 1918. godini predaja viškova od žetve „nagrađivana“ dobijanjem šećera, soli i petroleja. S obzirom na takvu situaciju, ne začuđuje da su oni koji su radili u poljoprivredi smanjili svoj rad, jer im je ionako oduzimana većina proizvoda.³⁹ Osim toga, stanovništvo je kroz plaćanje poreza koji je svake godine povećavan, moralo da snosi sve izdatke Vojne uprave, ali mnogi jednostavno nisu mogli izvršavati svoje obaveze, tako da su morali biti spremni na prinudne mjere za njihovo izvršavanje.⁴⁰ Sve u

³⁷ Brendel, *Der geostrategische Rahmen*, 172 i 176; Scheer, *Zwischen Front und Heimat*, 37 i 133; Upor. Rakočević, *Crna Gora*, 272.

³⁸ „Aufhebung des montenegrinischen Moratoriumsgesetzes.“ *Cetinjer Zeitung* I (21) (26.10.1916): 1f.; Kerchnawe, „Die Militärverwaltung in Montenegro,“ 278-280; Rakočević, *Crna Gora*, 253, 272f. i 284-287; Scheer, *Zwischen Front und Heimat*, 140f..

³⁹ K. P. St., „Nahrungsmittelvorsorgen unserer Militärverwaltung.“ *Cetinjer Zeitung* I (5) (31.8.1916): 1; „Der Herbstanbau: Eine Warnung des Stadtkommandanten.“ *Cetinjer Zeitung* I (20) (22.10.1916): 3; „Häute-Beschlagnahme.“ *Cetinjer Zeitung* I (35) (14.12.1916): 3; Kerchnawe, „Die Militärverwaltung Montenegros,“ 276f.; Rakočević, *Crna Gora*, 267-271; Brendel i Debruyne, „Resistance and repression in occupied territories,“ 247.

⁴⁰ Rakočević, *Crna Gora*, 246f.; Scheer, *Zwischen Front und Heimat*, 73f.

svemu, jasno je da je dolazilo do „isisavanja zemlje“, na koje je na početku upozorilo finansijsko odjeljenje vojne generalne guvernature⁴¹. Ovo isisavanje bilo je posljedica namjere „da se iz zemlje koja je iovako imala problema sa vlastitim opskrbljivanjem izvuče dovoljno resursa“ (Tamara Scheer).⁴²

Mjera sprovedena za potrebe nekih dugoročnih planova bila je popis stanovništva, sproveden zimi 1916/17, a kojim je Vojna uprava željela da dobije pregled resursa koji bi joj mogli biti na raspolaganju, tako da su istovremeno popisani stoka i zalihe u zemlji.⁴³ To je u cetinjskom okrugu dovelo do masovnog klanja stoke, jer su se seljaci bojali da je popis stoke samo uvod u jednu novu rekviziciju.⁴⁴

Još jednu mjeru predstavljalo je uvođenje privrednih odbora, koji su među seljacima organizovali prisilno međusobno komšijsko pomaganje, da bi se povećali prinosi od žetve. Iz sličnog razloga stvoreno je preko tuce oglednih imanja koja su vodili vojnici okupacione vojske, a koja su stanovništvu trebalo da služe kao uzor za racionalnu i proizvodno orijentisanu poljoprivredu.⁴⁵

U aprilu i maju 1917. ministru spoljnih poslova Černinu (Czernin) i vojnom generalnom guverneru stigla su dva očajnička apela crnogorskih generala, ministara i poslanika iz logora Karlštajn u Donjoj Austriji, gdje su bili internirani. U tim dopisima opisana je bijedna situacija u kojoj se nalazilo crnogorsko stanovništvo i moli se za povećanje namirnica koje se dodjeljuju stanovništvu. Generalni guverner Veber se na to pravdao da su već preduzete obimne mjere u korist stanovništva koje pati, te je izjavio: „Moram još na kraju istaći da stanovništvo ima mnogo razumijevanja za stvari Vojne uprave i da je u znatnoj mjeri oživjela i trgovina. U zemlji takođe vlada mir, čime je značajno povećana bezbjednost saobraćaja. Samo tu i tamo ima među stanovništvom međusobnih manjih pljački. Ali, uz mjere žandarmerije i ovaj problem će ubrzo biti riješen.“⁴⁶

Ali u stvarnosti je među stanovništvom vladalo neprijateljsko raspoloženje, tako da je od uvođenja Vojne uprave jedan od njenih najvažnijih zadataka bio da prikupi što je više moguće oružja od raspuštene vojske. Tu su stalno nailazili na poteškoće, jer je nošenje oružja u patrijarhalnom crnogorskom društvu imalo veliki značaj za muško stanovništvo. Vojna uprava je morala da uvijek iznova produžava postavljene ultimatumе i pribjegavala je

⁴¹ Zit. n. Scheer, *Zwischen Front und Heimat*, 131.

⁴² Scheer, *Zwischen Front und Heimat*, 143.

⁴³ Kerchnawe, „Die Militärverwaltung in Montenegro,“ 275; Brendel, *Der geostrategische Rahmen*, 168.

⁴⁴ KA, NF, MGG M, Karton 1704, 1917 Pol 1660.

⁴⁵ Kerchnawe, „Die Militärverwaltung in Montenegro,“ 276; Rakočević, *Crna Gora*, 264; Scheer, *Zwischen Front und Heimat*, 146f.

⁴⁶ KA, NF, MGG M, Karton 1704, 1917 Pol 2806.

prijetnjama i različitim metodama zastrašivanja, poput izricanja sudskih kazni onima koji nisu predali svoje oružje.⁴⁷

Otpor, deportacije, smrtne kazne, prisilni rad

Za vrijeme austrougarske okupacije je samo u četiri od sedam okruga Crne Gore 500 lokalnih stanovnika iz najrazličitijih razloga od vojnih sudova osuđeno na smrt i strijeljano. Ovim mjerama je djelimično pokvarena austrougarska strategija kojom je pokušano da se „državni funkcioneri i članovi opštinskih službi [...] iskoriste za dalje funkcionisanje vojne uprave na crnogorskoj teritoriji.“⁴⁸

General Radomir Vešović, ministar odbrane raspuštene krnje vlade, koji je potpisao kapitulaciju, pokušao je, pogrešno procijenivši međunarodnu vojnu situaciju, da već u proljeće 1916. godine organizuje oružani ustanak, jer se nadao trupama Antante i skorašnjem oslobađanju Crne Gore. Polazište pobune bio je rodni kraj Vešovića oko grada Kolašina, gdje je živjelo pleme Vasojevića. Uz pomoć špijuna i jednog komisara, Vojno generalno guvernerstvo upozoreno je na te planove i Vešović i njegova dva brata uhapšeni su 14. juna 1916. godine. Kada su odvođeni, u automobilu, Vešović je izvadio svoj pištolj, ubio je austro-ugarskog oficira koji ga je pratio i sa braćom pobjegao u brda. Veber je poručio Vešoviću da će, ako se ne javi u određenom roku, objesiti njegovog trećeg brata i oca. Njegov brat je zaista i obješen, dok se otac zbog poznih godina spasio od smrtne kazne, tj. on je interniran.⁴⁹ Bliži saradnici Vešovića zadržani su na jednom brodu i kasnije su odvezeni na jedno ostrvo u Boki Kotorskoj. Krajem 1916. osudio ih je vojni sud. Dvojica koja su bila osuđena na smrt, streljana su početkom 1917. na Cetinju. Ostale je pomilovao car Karl, koji je naslijedio Franca Jozefa na tronu, i oni su odvedeni u logor.⁵⁰

Afera Vešović dala je Veberu povod za široku akciju internacije među crnogorskim stanovništvom i njegovom elitom, te inteligencijom, koje je on ocijenio nelojalnima. Već u junu 1916. naredio je većinskom dijelu muškog sta-

⁴⁷ Upor. „Gerichtshalle.“ *Cetinjer Zeitung* I (3) (24.8.1916): 3; Rakočević, *Crna Gora*, 298-300, 324f.; Scheer, *Zwischen Front und Heimat*, 104f.

⁴⁸ Cit. prema T. Scheer, „Österreich-Ungarns Umgang mit den besetzten Eliten des Balkans während des Ersten Weltkriegs im Vergleich mit aktuellen internationalen Friedensmissionen,“ u: *Eliten als Orientierungsgeber oder als ‚Sozialschmarotzer‘? Zur soziokulturellen Bedeutung von Elitelandeln in gesellschaftlichen Transformationsprozessen* (= Trans: Internet-Zeitschrift für Kulturwissenschaften 17) (2008), http://www.inst.at/trans/17Nr/7-12/7-12_scheer.htm#_ednref15.

⁴⁹ Rakočević, *Crna Gora*, 301-307, 309-318, 321 u. 373; upor. Mitrović, *Serbia's Great War*, 245f.; Brendel, *Der geostrategische Rahmen*, 172; ders. und Debruyne, „Resistance and repression in occupied territories,“ 253.

⁵⁰ Rakočević, *Crna Gora*, 323f.

novništva kolašinskog okruga (svi iz plemena Vasojevića), da se jave okupacionim vlastima radi njihove internacije. Ako to pozvani nisu učinili, članovima njihovih porodica prijetile su represalije. Osim toga, u čitavoj Crnoj Gori su skoro svi oficiri, čak i oni najstariji, bivši političari, pravoslavni sveštenici i brojni bivši državni činovnici uhapšeni – uprkos protestovanju Fridriha Ota – i odvedeni u logore u Bosni i Hercegovini, Mađarskoj i Donjoj Austriji.⁵¹

Internacije su trajale sve do kraja rata. U aprilu 1918. godine se tako u pet logora u Austriji i Ugarskoj nalazilo preko 9.000 Crnogoraca. Ali ukupan broj interniranih Crnogoraca vjerovatno je još veći: Crnogorci su se nalazili u Češkoj u logoru Hajnrihsgrin (Heinrichsgrün-danas Jindřichovice), u Gornjoj Austriji u Ašahu na Dunavu, u tadašnjoj Mađarskoj i današnjem Burgenlandu u mjestu Nojzidl am Ze (Neusiedl am See) i u mjestu Frauenkirhen, u mjestu Vel'ký Meder u današnjoj Slovačkoj, u Donjoj Austriji u Karlštajnu na rijeci Taji (Thaya) i u nedalekom Grosau (Großau). Drugi logori za Crnogorce nalazili su se u Bosni i Hercegovini, u Crnoj Gori, kao i u Albaniji. Novica Rakočević smatra da je tokom rata bilo internirano oko 15.000 Crnogoraca – to je predstavljalo gotovo 4% ukupnog stanovništva. Među njima nije bilo samo srpsko-pravoslavni Crnogoraca, već i muslimanskih Slovena i Albanaca, ali i mnogo žena i djece.⁵²

Ishrana u logorima bila je nedovoljna, tako da su glad i drugi problemi bili stalni pratiloci. Najčešće su na jelovniku bili voda, čaj, malo hljeba, repa i krompir. One koji su čistili često smrznutu repu i gulili sirovi krompir, morali su drugi čuvati, da tokom čišćenja ne bi nešto pojeli. Mnogi su umrli zbog neuhranjenosti, jer su ono malo hrane koju su dobijali mijenjali za duvan. Uvijek iznova su grupe logoraša slate na rad van logora. Najteže su bili pogođeni oni koji su poslani u Južni Tiroi kao ispomoć na Dolomitskom frontu, gdje je njihov broj desetkovan zbog hladnoće i gladi. Bolje su prošli oni koji su 1917. godine poslani da rade poljoprivredne poslove u različitim djelovima monarhije, jer je ishrana tamo bila bolja.⁵³

Kako su se viši oficiri kod austrougarskog ministra rata žalili na loše uslove u logoru Nojzidl (Neusiedl), poslani su u novootvoreni logor Karlštajn, gdje su uslovi bili bolji; ali tako su bili odvojeni od ostalih interniranih. U logoru Nojzidl je zbog loše ishrane u proljeće 1918. među interniranima došlo do štrajka glada, ali nam nije poznato što se dalje događalo.⁵⁴

Crnogorska vlada u egzilu u Francuskoj i njena konkurentska organizacija, Odbor za ujedinjenje sa Srbijom koji je finansirala srpska vlada u eg-

⁵¹ Rakočević, *Crna Gora*, 319-323; Scheer, *Zwischen Front und Heimat*, 37; Brendel, *Der geostrategische Rahmen*, 172f.

⁵² Rakočević, *Crna Gora*, 325-328.

⁵³ Rakočević, *Crna Gora*, 328-333.

⁵⁴ Rakočević, *Crna Gora*, 332f..

zilu, znali su za problem loše ishrane interniranih i uspjelo im je da preko međunarodnog Crvenog krsta pošalju pakete hrane u logor.⁵⁵

Internacija Crnogoraca nije prestala ni nakon ljeta 1916. godine i samo nekoliko stotina njih se počev od zime 1916/17. vratilo u Crnu Goru.⁵⁶ Razlog za neodlučnost Vojne uprave je u tome što je general Vešović još uvijek bio na slobodi i u međuvremenu mu je uspjelo da pokrene oružani pokret otpora, tzv. *komite*, koji je stvarao velike probleme okupacionom režimu. U borbi protiv ovih „bandi“, kako piše u izvještajima Vojne uprave, hapšeni su i nedužni, oni koji nisu imala nikakve veze sa komitima.⁵⁷

Pošto su ustanici i dalje djelovali protiv Vojne uprave, u okruzima iz kojih su dolazili zavedene su prisilne mjere poput ukidanja pomoći u hrani, novčane kazne, oduzimanja imovine rodbine ustanika, daljeg ograničavanja ionako ograničene slobode putovanja, kao i odvođenje na prisilni rad. Pored toga, uzimani su taoci, koji su internirani u Crnoj Gori.⁵⁸ Na crnogorskoj teritoriji, na granici sa Albanijom, nalazila su se dva zloglasna logora, u kojima su bile pristalice komita – logor Vuksana Lekića i onaj u Tuzima. Međunarodni Crveni krst imao je pristup logorima u Austro-Ugarskoj, ali ne i u ova dva logora. Tamo su se nalazili stari i bolesni muškarci, kao i prije svega žene i djeca. Muškarci sposobni za rad poslani su na obavljanje raznih poslova u logor u Tuzima. Oba logora vodila su dva lokalna Albanca. Zbog loše ishrane i loših higijenskih uslova, oba logora su bila izvor zaraznih bolesti. Kako nije bilo doktora, mnogi logoraši su se razboljeli. Oko 150 interniranih u logoru u Tuzi doživjelo je oslobođenje Crne Gore na jesen 1918, ali samo njih 20 iz logora Vuksan Lekić.⁵⁹

Kada je na jesen 1917. izbila Oktobarska revolucija i kada je Rusija prestala da bude višegodišnji zaštitnik Crnogoraca i saveznik Antante, crnogorski pokret otpora bio je privremeno demoralisan. U to vrijeme je Vešović bio spreman da sklopi dogovor sa Vojnom upravom, gdje je u međuvremenu Hajnrih Klam-Martinic zamijenio Vebera; Klam je prije toga više od sedam mjeseci bio na čelu carske austrijske vlade.⁶⁰ Vešović se predao u ruke

⁵⁵ Rakočević, *Crna Gora*, 335-349.

⁵⁶ „Gnadenakt für die montenegrinische Geistlichkeit.“ *Cetinjer Zeitung* I (34) (10.12.1916): 3; Rakočević, *Crna Gora*, 349-356.

⁵⁷ „Kundmachung.“ *Cetinjer Zeitung* I (23) (2.11.1916): 3; Rakočević, *Crna Gora*, 349 i 373-381; Mitrović, *Serbia's Great War*, 265f.; Scheer, *Zwischen Front und Heimat*, 89; Brendel, *Der geostrategische Rahmen*, 172f.

⁵⁸ Upor. Scheer, *Zwischen Front und Heimat*, 108-110; Brendel, *Der geostrategische Rahmen*, 176.

⁵⁹ A. V. Lainović, „Zarobljenički logor u Vuksan-Lekiću.“ *Godišnjak nastavnika podgoričke Gimnazije V* (1934): 41-47; Rakočević, *Crna Gora*, 348f. i 380f.

⁶⁰ Rakočević, *Crna Gora*, 403-413; Klam je stupio u svoju novu službu kao vojni guverner 8.7.1917. – Upor. Hajko Brendel, „Clam-Martinic, Heinrich, Graf,“ u: *1914-1918-online*, DOI: <http://dx.doi.org/10.15463/ie1418.10089>.

okupacionog režima tek nakon što mu je obećano da će izbjeći smrtnu kaznu. Nakon toga ga je Vojna uprava obavezala da javno nastupa protiv komita.⁶¹ Repatriacijom interniranih oficira i činovnika Vojna uprava se također nadala da bi i oni mogli da utiču na stanovništvo u duhu okupacionog režima, tako da bi komitski pokret otpora bio izolovan. Ali u stvarnosti je ova repatrijacija koja je počela u aprilu 1918. tekla vrlo sporo i vjerovatno nije obuhvatila više od 1000 ljudi.⁶²

I pored toga, pokret otpora je tokom godine jačao i ponovo je imao preko hiljadu, ako ne i nekoliko hiljada članova i dostigao je vrhunac pred kraj rata. Komiti su najčešće imali loše naoružanje, stare puške i često samo tradicionalne sablje. Njima je na ljeto 1918. bilo suprotstavljeno oko 3.000 žandarma i 45.000 vojnika okupacionog režima, što je iznosilo otprilike jednu desetinu ukupnog stanovništva Crne Gore. Osim toga, okupator je bio naoružan mašinskim puškama, artiljerijom i avionima, tako da komiti nisu predstavljali ozbiljnu prijetnju okupacionim snagama, ali privlačili su pristalice i postojala je opravdana bojazan da bi mogli podstaći južnoslovesnko stanovništvo u susjednim provincijama Habzburške monarhije, u Dalmaciji i Bosni i Hercegovini na otpor.⁶³

Još jedno poglavlje austrougarske kupacije Crne Gore predstavljao je obavezan rad. To nije važilo samo za crnogorske logoraše u Austro-Ugarskoj, već i za područje pod Vojnom upravom. Na početku je Vojna uprava vrbovala radno sposobne među domaćim stanovništvom. Vrbovani su imali nakon toga status civilnih lica vojske na ratištu (im Feld)i za njih je važilo vojno pravo.⁶⁴ Oni su angažovani na poslovima popravke puteva, da bi teritorija Habzburške monarhije mogla biti bolje povezana sa Crnom Gorom i osim toga i sa Kosovom i Albanijom. U stvarnosti je okupatorima uspjelo da na osnovu opšte gladi koja je vladala i prisile koju su vršili među stanovništvom prilično brzo zavrbuju mnogo jeftine radne snage. Radne snage na dobrovoljnoj osnovi nije bilo dovoljno, tako da su ubrzo prešli na to da prave spiskove radno sposobnih i na osnovu njih su pozivali na obavezan rad. U tom smislu je opravdano govoriti o prisilnom radu, odnosno internaciji u svrhu prisilnog rada. Od regrutovanja su bili izuzeti samo oni u javnim službama (opštinski činovnici, nastavnici, sveštena lica), veleposjednici, kao i tr-

⁶¹ Rakočević, *Crna Gora*, 357 i 413-415.

⁶² Upor. Rakočević, *Crna Gora*, 349-359, posebno str. 359. govori o 2000 repatriranih licau 1918, ali u taj broj računa i jednu grupu od 800 radnika sa crnogorske obale, koji su internirani tek u maju 1918.

⁶³ Upor. Kerchnawe, „Die Militärverwaltung in Montenegro,“ 272; Mitrović, *Serbia's Great War*, 274f.; Rakočević, *Crna Gora*, 381-401; Scheer, *Zwischen Front und Heimat*, 60; Brendel, *Der geostrategische Rahmen*, 174; ders. und Debruyne, „Resistance and repression in occupied territories,“ 254.

⁶⁴ Scheer, *Zwischen Front und Heimat*, 151 i 156f..

govci i zanatlije. Angažovani radnici mogli su da dovedu svoje porodice, ako se one same nisu mogle prehraniti. Djeca starija od 10 godina radila su lakše poslove u zamjenu za besplatnu hranu. Odrasli su pored besplatne hrane dobijali i minimalnu dnevnicu. Radno vrijeme nije bilo regulisano, a ishrana je bila loša, tako da su oni često oboljevali, a bilo je i smrtnih slučajeva.⁶⁵

Zloglasna je bila 212. landšturm-infanterijska brigada, stacionirana u Baru; iz nje je jedna grupa crnogorskih radnika poslata da gradi put kod Castellastve (današnje turističko mjesto Petrovac na Moru). Radnici i radnice su samo dijelom bili smješteni u barakama; mnogi drugi, među njima bolesni i stari, morali su da spavaju pod vedrim nebom. Svako malo su internirani Crnogorci i Crnogorke – za koje je i Vojna uprava znala, „da se tu teško može raditi o ‚dobrovoljnim‘ radnicima“ – pokušavali da pobjegnu iz logora. Logor je zbog pjegavog tifusa povremeno bio pod karantinom, tako da su oni koji su željeli da pobjegnu zbog opasnosti prenošenja bolesti morali računati sa tim da će biti pucano na njih.⁶⁶

Treba reći i da je Vojna uprava krajem 1916. počela da šalje odjeljenja crnogorskih radnika i na teritoriju monarhije, posebno u Bosni, Hrvatskoj, Srbiji, u današnjoj Sloveniji, ali takođe i u Donjoj Austriji (npr. kao radnice u pogonu za proizvodnju detonatora (Zünderfabrik) u okviru fabrike municije u Velersdorfu (Wöllersdorf)).⁶⁷

Rezime: Kraj rata i ujedinjenje Južnih slovena

Ovaj kratak pregled austrougarske okupacije Crne Gore u periodu 1916. do 1918. razumljiv je u potpunosti samo ako uzmemo u obzir da se prvobitni prilično paternalistički odnos između Habzburške monarhije i Crne Gore poslije austro-ugarske aneksije Bosne i Hercegovine 1908. godine i tokom dva balkanska rata korak po koraku pretvorio u vojni imperijalizam velike Dvojne monarhije prema maloj kraljevini na zapadnom Balkanu. Dodatne uvide ćemo uskoro dobiti, kada Hajko Brendel tokom ove godine objavi svoju dugo očekivanu monografiju o okupacijskom vremenu u Crnoj Gori.⁶⁸ Zasad možemo samo da konstatujemo da, s obzirom na prijeteći vojni imperijalizam Habzburške monarhije, crnogorski kralj je za razliku od znatno veće Srbije na početku Prvog svjetskog rata više puta pokušao da balansira između Habzburške monarhije i svojih saveznika. Osim toga, kada je imao

⁶⁵ „M.A. Nr. 10.346: Aufruf.“ Cetinjer Zeitung I (5) (31.8.1916): 4; Rakočević, *Crna Gora*, 281-283.

⁶⁶ Rakočević, *Crna Gora*, 281; Upor. KA NFA MGG M, Karton 1704, 1917 Pol 2756.

⁶⁷ Rakočević, *Crna Gora*, 283; Scheer, *Zwischen Front und Heimat*, 158.

⁶⁸ Upor. H. Brendel, *„Lieber als Kaçake als an Hunger sterben“: Besatzung und Widerstand im k. u. k. Militärgeneralgouvernement in Montenegro (1916–1918)*. (= Krieg und Frieden 5) (Frankfurt/Main: Campus, 2019),

vojni poraz pred očima, nije pokušao da po ugledu na Srbiju započne povlačenje svojih trupa i da ih iskrci na tlu Antante. Sa druge strane, on nije želio da stavi svoj potpis na kapitulaciju, već je pobjegao u savezničko inostranstvo. Takvo mlitavo djelovanje kralja je još više urušilo njegov među podanicima već ionako urušeni ugled i on nikada više nije kročio na tlo Crne Gore.⁶⁹

Polazna situacija bila je drugačija od one u Srbiji, ali nije bilo razlika vezano za represalije za vrijeme okupacije, za koju je odgovornost snosilo austrougarsko Vojno guvernerstvo koje je ubrzo zavedeno u Crnoj Gori. Mišljenja o budućnosti Crne Gore, koja su se kretala od statusa satelitske države koja zavisi od Austro-Ugarske do potpune integracije u južnoslovenske oblasti monarhije, bila su tako različita, da nije bio moguć dogovor između šefa *Zajedničke vojske*, zajedničkog Ministarstva spoljnih poslova, zajedničkog Ministarstva rata i Kraljevske ugarske vlade. Ova posljednja se bojala da bi aneksija koja su djelimično ventilirale neke službe u austrijskoj vladi dovela do jačanja Južnih Slovena u dvojnoj monarhiji i da bi to možda moglo dovesti do oživljavanja ideje trializma, što bi za posledicu imalo majorizaciju Mađara. Ugarska vlada je stoga već na početku iskazala svoju „nezainteresovanost za slabo izdašnu Crnu Goru“, s iznimkom strateški važne planine Lovćen.⁷⁰ Ova pat pozicija u vrhovima Dvojne monarhije imala je za posledicu da je austrougarski okupacioni režim u Crnoj Gori, kao i onaj u Srbiji, bio samo provizornog karaktera.⁷¹ Posljedica toga je bila da je vojna logika bila jedina fiksna odnosna tačka (der einzige fixe Bezugspunkt) za Vojnu upravu u Crnoj Gori, ona se borila protiv crnogorskog stanovništva i njene elite; istovremeno se vojni režim oslanjao na albanske i muslimanske dobrovoljce, koje je smatrao lojalnima.⁷² Nezainteresovanost ugarske vlade za Crnu Goru bila je povezana i sa činjenicom, da je u njenoj direktnoj interesnoj sferi bila Srbija, smatrali su da Crna Gora spada u cislaitansku sferu (in die cisleithanische Sphäre).⁷³ *Stoga je za negativne posljedice okupacije – za internacije, strijeljanja, prinudni rad – pored zajedničke vojske politički bio odgovoran prije svega austrijski dio monarhije.*

Jasno je da je crnogorsko civilno stanovništvo povezivalo svoju veliku patnju za vrijeme Prvog svjetskog rata sa austrougarskom okupacijom, ali često je vidjelo i kao posledicu neuspjele vladavine kralja Nikole. Kada su srpske trupe u oktobru 1918. ušle u Crnu Goru, komitski pokret otpora već je oslobodio jedan dio zemlje od austrougarske okupacije. Samo mali ko-

⁶⁹ Upor. Rakočević, *Crna Gora*, 296.

⁷⁰ Cit. prema Scheer, *Zwischen Front und Heimat*, 36; upor. Mitrović, *Serbia's Great War*, 197f.; Brendel, *Der geostrategische Rahmen*, 170; upor. također Rauchensteiner, *Der Erste Weltkrieg*, 1006.

⁷¹ Brendel i Debruyne, „Resistance and repression in occupied territories,“ 246.

⁷² Ibid, 247; upor. Brendel, „Austro-Hungarian Policies towards Muslims.“

⁷³ Kerchnawe, „Einleitung,“ 6f.

rak bio je do formalnog svrgavanja odsutnog kralja Nikole i do ujedinjenja sa Srbijom, koje je istovremeno dovelo do osnivanja prve jugoslovenske države pod dinastijom Karađorđevića. U pozadini znatnog dijela južnoslovenskog ujedinjavanja je tako zajednička patnja pod okupacijom Centralnih sila (Mittelmächte), a prije svega Austro-Ugarske. U Crnoj Gori gotovo da i ne postoje spomenici koji se u nacionalnom sjećanju u pozitivnom smislu povezuju sa austrougarskom okupacijom. Jedna od malobrojnih iznimki u tom smislu je reljef Crne Gore koji su tada izradili austrijski vojnici direktno pored stare knjaževne palate na Cetinju, zvane *Biljarda*.⁷⁴

Christian PROMITZER

HABSBURG MILITARY IMPERIALISM IN THE WESTERN
BALKANS: REMARKS BY THE AUSTRIAN HISTORIAN ABOUT
THE AUSTRO-HUNGARIAN OCCUPATION OF MONTENEGRO
(1916-1918)

Summary

Today the role of the Austrian-Hungarian Joint Army as an occupying power in the First World War is a neglected historical theme in Austria, probably because it does not correspond to the nostalgic image of a multi-ethnic empire peacefully ruled by a paternal emperor. This assessment applies, for example, to the Austro-Hungarian occupation of the Kingdom of Montenegro in the years of 1916-1918, for which the Austrian half of the Dual Monarchy was primarily responsible. The exploitation of the resources of the small Balkan state under occupation would soon reached its limits, as the country could hardly feed itself and periods of hunger caused many deaths. By withholding food supplies, the occupants used hunger also

as a weapon against the insubordinate population. In addition, there was a policy of denationalization, which was not only limited to the positive promotion of Muslim (Bosniak) and Albanian minorities, but also manifested itself in the prohibition of the Cyrillic alphabet and of any reference to Serbian history (at that time the Orthodox Montenegrins still regarded themselves consistently as Serbs). In addition, a large part of the officers, civil servants, politicians and also a considerable part of the male population, fit to bear arms, together with their families, were taken to internment camps in the territory of the Dual Monarchy, while another part of the population was subjected to forced labour in their own country.

⁷⁴ Upor. Rauchensteiner, *Der Erste Weltkrieg*, 512f.

Neda DONAT*

PROSVJETNE PRILIKE U CRNOJ GORI ZA
VRIJEME AUSTRO-UGARSKJE OKUPACIJE
OD 1916 DO 1918. GODINE

ABSTRACT: *The paper deals with teaching in secondary schools in Montenegro during the World War I and the consequences of the Austro-Hungarian occupation of Montenegro 1916-1918.*

KEY WORDS: *secondary schools, World War I, Austro-Hungarian occupation of Montenegro, teaching staff*

O prosvjetnim prilikama u Crnoj Gori za vrijeme Prvog svjetskog rata i posebno o prilikama u periodu austrougarske okupacije 1916-1918. godine nije mnogo pisano. Moguće je naći samo fragmentarne podatke u spomenicima ili monografijama pojedinih gimnazija ili u radovima istraživača poput Novice Rakočevića, Radivoja Šukovića, Andreja Mitrovića itd. Školska dokumentacija u tom periodu najčešće nije vođena, a postojeća arhivska dokumentacija nekih škola često je sačuvana samo zahvaljujući snalažljivosti i požrtvovanosti pojedinaca.

Balkanski ratovi, te Prvi svjetski rat koji je izbio dvije godine kasnije, poremetili su i školovanje stipendista Crne Gore u inostranstvu. Prije izbijanja rata svake školske godine dodjeljivan je naime određeni broj stipendija za pohađanje određenih srednjih škola i za studij na fakultetima u inostranstvu. Posebno velik broj stipendista iz Crne Gore nalazio se na studijama u Austro-Ugarskoj i Njemačkoj, koje su bile „na suprotnoj strani“. Poznato je npr. da je samo iz prve generacije maturanata u Cetinjskoj gimnaziji, a koji su maturirali školske 1909/1910, njih devetoro upisalo studij u zemljama njemačkog govornog područja.

* Autorka je viši lektor na Filološkom fakultetu i Fakultetu za turizam i hotelijerstvo Univerziteta Crne Gore.

Ministarstvo prosvjete i crkvenih poslova bilo je već prije izbijanja rata svjesno svih postojećih problema i onih koji bi se mogli pojaviti, tako da je preporučivalo nastavnicima da ubrzaju obradu gradiva, da bi bio realizovan što veći dio nastavnog programa. Dodatni problem bile su i zarazne bolesti koje su harale Crnom Gorom i u njenom okruženju.

Na kraju školske 1914/15. godine, koja je ponegdje trajala samo jedan trimestar, Ministarstvo je dalo uputstvo da se svim učenicima koji su završili prvi trimestar školska godina prizna i da se mogu upisati u naredni, viši razred.¹

Ministarstvo prosvjete se početkom septembra 1915. putem *Glasa Crnogorca* obratilo svim onim učenicima koji su željeli da nastave svoje školovanje u Srbiji. Preporuka Ministarstva je bila da se učenici prvo informišu da li će gimnazije i druge srednje škole Srbije biti otvorene u šk. 1915/16. godini. Pored toga se u objavi Ministarstva navodi da će se ono potruditi da i u Crnoj Gori budu otvorene neke gimnazije. U istom broju *Glasa Crnogorca* objavljeno je obavještenje da će popravni ispiti biti održani tek kada se otvore gimnazije.² Ministarstvo prosvjete Crne Gore bilo je u stalnom kontaktu sa Ministarstvom prosvjete Srbije i 15 dana kasnije je u *Glasi Crnogorca* objavilo spisak gimnazija u Srbiji koje će biti otvorene, te u kojima ima mjesta za učenike iz Crne Gore. Istovremeno se Ministarstvo, zbog otvaranja gimnazija u zemlji, obratilo nastavnicima da pošalju svoje prijave u kojima treba da navedu koje sve predmete mogu predavati.³ Ista objava štampana je i u narednom broju *Glasa Crnogorca*.⁴ Ubrzo nakon toga objavljen je raspored polaganja popravnih ispita u gimnazijama u Crnoj Gori, kao i tačni termini upisa u pojedine gimnazije, a koji je bio predviđen za prvu polovinu oktobra.⁵

Za vrijeme austrougarske okupacije od januara 1916. do oktobra 1918. godine državne gimnazije i ostale srednje škole u Crnoj Gori nisu radile. Naredbe vezane za školstvo objavljivane su u okupatorskim *Cetinjskim novinama*. Kao nedjeljni prilog *Cetinjskih novina* izlazile su *Ilustrovane Cetinjske novine*, na srpsko-hrvatskom i njemačkom jeziku. Prvi broj štampan je 3. 12. 1916. a posljednji, 94. broj, štampan je 13. 10. 1918. godine.

Rad Cetinjske, Pljevaljske, Nikšićke, Beranske i Podgoričke gimnazije tokom Prvog svjetskog rata

Cetinjska gimnazija

Zbog posljedica Sarajevskog atentata, tj. izbijanja rata između Centralnih sila i Antante, na čiju stranu je stala Crna Gora, kasnio je upis u šk.

¹ *Glas Crnogorca*, br. 43. od 5. 9. 1915, Cetinje 1915.

² *Glas Crnogorca*, br. 43. od 5. 9. 1915, Cetinje 1915.

³ *Glas Crnogorca*, br. 45. od 19. 9. 1915, Cetinje 1915.

⁴ *Glas Crnogorca*, br. 46. od 21. 9. 1915, Cetinje 1915.

⁵ *Glas Crnogorca*, br. 48. od 4. 10. 1915, Cetinje 1915.

1914/15. godini. Ministarstvo prosvjete i crkvenih poslova pomjerilo je spis najprije za oktobar 1914, a zatim ponovo za početak novembra 1914. godine. Već u vrijeme upisa ministar prosvjete i crkvenih djela je 23. oktobra 1914, na zahtjev ministra vojnog, gimnazijama u Crnoj Gori i Bogoslovsko-učiteljskoj školi na Cetinju uputio nalog da se svi nastavnici i đaci koji su vojni obveznici jave svojim oblasnim upravama radi upućivanja u Hercegovački odred na Grahovu ili da se priključe Sandžačkoj vojsci.⁶

Međutim, već početkom 1915. u svim srednjim školama Crne Gore obustavljena je nastava, a ubrzo nakon toga nastava je obustavljena i u osnovnim školama.⁷

Tokom austrougarske okupacije Cetinjska gimnazija nije radila. Nakon Prvog svjetskog rata redovna nastava počela je šk. 1918/19. godine.

Do 1915. godine gimnazija se nalazila u Biljardi, nekadašnjoj rezidenciji Petra II Petrovića Njegoša. Poslije rata je kao gimnazijska zgrada služio Plavi dvorac, bivša rezidencija prijestolonasljednika Danila. Spašena je i arhiva gimnazije, koju je na početku okupacije njen direktor, Špiro Tomanović, prenio u stan svog tasta, dr Lazara Tomanovića.⁸

Za vrijeme austrougarske okupacije spaljena je i zgrada Zetskog doma, a knjige i muzejski eksponati opljačkao je okupator.⁹ Učenici gimnazije tako poslije okupacije više nisu imali mogućnost da u *Cetinjskoj čitaonici* koja se nalazila u okviru Zetskog doma posuđuju knjige za lektiru.

Pljevaljska gimnazija

U školskim godišnjim izvještajima Pljevaljske gimnazije štampanim poslije 1918. godine evidentirano je da škola nije radila za vrijeme Prvog svjetskog rata.¹⁰ Zgrada gimnazije jedno vrijeme služila je za smještaj ranjenika, tj. kao privremena bolnica. (Ranjenici su donošeni prvo sa Drine, kasnije sa Kovača i Metaljke, gdje su vođene borbe sa austrougarskim trupama.)

O periodu Prvog svjetskog rata u Pljevljima, tj. austrougarskoj okupaciji i nedjelima okupatora, pisala je i Milka Bajić-Poderigin.¹¹

⁶ Momčilo D. Pejović, (2007). *Cetinjska gimnazija 1880-1920*. Cetinje: Obod-AD Cetinje, str. 659.

⁷ Momčilo D. Pejović, *ibid*, str. 642-643.

⁸ Maksim Zloković, (1971). Špiro Tomanović. U: *Godišnjak Cetinjske gimnazije*, br. 3, Cetinje, str. 42.

⁹ Dušan J. Martinović, (1998). *Cetinjska čitaonica (1868-1998)*. Cetinje: Gradska biblioteka „Njegoš“, str. 193.

¹⁰ Isak Kalpačina i dr, (2001). *Pljevaljska gimnazija 1901-2001*. Spomenica, Pljevlja: Gimnazija „Tanasije Pejatović“, str. 41.

¹¹ Milka Bajić-Poderigin, roman *Svitanje*.

Pljevlja su 27. 10. 1918, na dan Sv. Petke, oslobođena od četvorogodišnje austrougarske okupacije, ali nastava u gimnaziji ponovo je počela tek 19. 3. 1919. godine.¹² Prve dvije školske godine bila je organizovana u obliku kurseva, nakon kojih su učenici polagali razredne ispite.¹³

Za vrijeme Prvog svjetskog rata po drugi put su u kratkom vremenskom periodu bili uništeni školski namještaj, oprema, učila, zbirke i biblioteka. Naime, objekat gimnazije stradao je već jednom u požaru koji je podmetnut 1904. godine, kako se sumnja, po nalogu tamošnjeg austrougarskog konzula.¹⁴

Usljed posljedica Prvog svjetskog rata, tj. nadoknađivanja izgubljenih razreda, povećan je broj učenika u gimnaziji, tako da se nastava odvijala u zgradi gimnazije i u zgradi osnovne škole. Prvih godina nakon rata vladao je ne samo veliki nedostatak udžbenika i nastavnih sredstava, već i nastavnika. Posebno su nedostajali nastavnici stranih jezika, gimnastike, pjevanja, crtanja i krasnopisa.¹⁵

Već krajem prve školske godine nakon rata počelo je obnavljanje đачke biblioteke, koja je uništena za vrijeme okupacije. Tokom ljetnjeg raspusta gimnazija je nabavila 150 raznih knjiga za nastavničku i đачku knjižnicu.¹⁶

Arhivska građa Pljevaljske gimnazije spašena je zahvaljujući njenom prijeratnom direktoru, Lazaru Popoviću, koji je dio arhive prenio 1914. godine prilikom evakuacije na Cetinje, a drugi dio 1915. u Skadar.¹⁷

Beranska gimnazija

Beranska gimnazija osnovana je, kao i Nikšićka, 1913. godine, nakon završetka Drugog balkanskog rata. Prve godine rada imala je samo prvi razred, a naredne, školske 1914/15. imala je prvi i drugi razred sa po tri odjeljenja, tako da su morali biti angažovani novi nastavnici. Nastavu su usljed nedostatka nastavnog kadra držali i nesvršeni studenti, uglavnom rodom iz Vasojevića, koji su se van Crne Gore školovali za nastavnički poziv. Nastavnici su često predavali i predmete koje nisu studirali.

Druga školska godina završila je nešto ranije, tj. trajala je do 9. 5. 1915. godine, jer je dio nastavnika i dio starijih učenika pošao u rat. Jedan broj učenika regrutovan je i poslat u regrutni centar u Peći. Mnogi učenicu su

¹² Milić F. Petrović, (2001), *Pljevaljska gimnazija 1901-2001*. Monografija 1901-1941, Pljevlja: Zavičajni muzej/Beograd: Velarta, str. 260.

¹³ Milorad Joknić, (2001). Rad gimnazije od osnivanja do prve mature 1924/1925. godine. U: *Pljevaljska gimnazija 1901-2001*, Spomenica, Pljevlja: Gimnazija "Tanasije Pejatović", str. 41.

¹⁴ Milorad Joknić, (2001), op. cit. str. 28.

¹⁵ Petrović F. Milić (2001), op. cit. str. 233-249.

¹⁶ Zastupnik direktora izvještava aktom od 23. 8. 1920. o ovome Ministarstvo prosvjete, prema Milić F. Petrović, (2001), str. 266.

¹⁷ Isak Kalpačina ... i dr, (2001), op. cit. str. 40.

umrli od tifusa, a oni zdravi poslani su na Drinski front. Da bi im se omogućilo završavanje razreda, u septembru im je dozvoljeno da polažu ispite, nakon čega su se ponovo morali vratiti na front.

Upis u gimnaziju izvršen je i šk. 1915/16, iako je stanje na frontu bilo veoma teško. Upisnica za tu školsku godinu nije pisana.

Postavlja se pitanje - zašto su škole uopšte otvarane za vrijeme rata. Vjerovatno su crnogorske prosvjetne vlasti dobro znale što se dešava na pojedinim frontovima, ali upisivanjem učenika u škole željelo se kod naroda i neprijatelja stvoriti utisak da stanje nije toliko dramatično.

Nastava u Gimnaziji obustavljena je po naredbi Glavne komande crnogorske vojske nakon ulaska austrougarskih trupa u Crnu Goru u januaru 1916. godine. Dio nastavnika je nakon toga interniran.

Zbog prekida institucionalnog oblika nastave, dio učenika se okupljao oko nekih nastavnika koji su tokom Prvog svjetskog rata radili sa njima i pripremali ih za privatno polaganje razreda nakon završetka rata.

Nastava u Beranskoj gimnaziji ponovo je počela 5. 3. 1919. godine, četiri mjeseca nakon oslobođenja grada. Šk. 1918/19. je zapravo trajala od 1. 3. do 10. 7. 1919. godine.¹⁸

Od samog osnivanja Beranske gimnazije 1913. godine, materijalni uslovi rada bili su izuzetno loši, što se može vidjeti iz dopisa direktora gimnazije upućivanih Ministarstvu prosvjete i crkvenih poslova.¹⁹ Neposredno poslije rata uslovi za nastavu bili su još gori.

Nije poznato da li je gimnazija prije Prvog svjetskog rata posjedovala školsku biblioteku, tj. ako jeste, kakva je bila njena sudbina.

Podgorička gimnazija

Podgorička gimnazija osnovana je 1907. godine, a ubrzo je prekinula rad zbog balkanskih ratova, pa ponovo zbog Prvog svjetskog rata.

Početak Prvog svjetskog rata pogoršao je hronični nedostatak nastavnog kadra, jer zbog izbijanja rata nastavnicima koji su bili porijeklom iz krajeva pod Austro-Ugarskom nije dozvoljen povratak u Crnu Goru. Oni su mobilisani. Raskinut je ugovor sa ukupno 14 nastavnika, što je otežavalo organizovanje nastave u većini crnogorskih gimnazija. Podgorička gimnazija time je bila posebno pogođena, jer je od tih 14 nastavnika četvoro radilo u Podgoričkoj gimnaziji.²⁰

¹⁸ Dušan Vuletić, (1994), Osnivanje Beranske gimnazije i prvi period njenog rada – od 1913. do 1945. godine, u: *Spomenica Beranske gimnazije*, Berane, str. 20-21.

¹⁹ Dušan Vuletić, (1994), op. cit. str. 16-18.

²⁰ Mirko Đuranović, (2007), *Podgorička gimnazija 1907-2007*. Podgorica: Gimnazija „Slobodan Škerović“, str. 63-65.

U šk. 1914/15. nastava je trajala od kraja oktobra 1914. do sredine februara 1915, kada su zatvorene srednje škole u Crnoj Gori, a nastavnici i učenici stariji od 17 godina poslani su na front. Rješenjem ministra od 29. avgusta 1915. ta školska godina učenicima je priznata kao redovna. Naredna šk. 1915/16. godina počela je sredinom septembra 1915. i trajala je do januara 1916, kada je Crna Gora okupirana od Austro-Ugarske. Profesori i učenici stariji od 17 godina ponovo su mobilizovani.²¹

Za vrijeme austrougarske okupacije neprijatelj je uništio sav školski namještaj, knjige, kabinete i biblioteku Podgoričke gimnazije sa preko 6.000 knjiga. Uništena je i školska arhiva, tako da se u Arhivskom odjeljenju Državnog arhiva Crne Gore u Podgorici mogu naći samo upisnice počev od šk. 1918/19 godine.²²

Tokom okupacije je prema sjećanjima dr Nikole Škerovića radila jedna privatna gimnazija, u kojoj su časove držali profesori Filip Kovačević, Kosta Kostić i Milan Galogaža, te još neki studenti. Časovi su držani u zgradi osnovne škole u Novoj varoši i u stanovima nastavnika. Najvjerovatnije su radili samo niži razredi gimnazije. Nakon rata Ministarstvo prosvjete Kraljevine SHS priznavalo je Uvjerenja koja je izdala ova privatna gimnazija kao da ih je izdala Državna gimnazija.²³ Budući da je dr Nikola Škerović bio u internaciji, o radu ove privatne gimnazije pisao je po kazivanju drugih.²⁴

Gimnazija u Podgorici ponovo je otvorena početkom februara 1919, ali je upis učenika obavljen tek sredinom marta. Iako su iste godine otvorene niže gimnazije u Danilovgradu i Kolašinu, u podgoričku gimnaziju upisano je gotovo hiljadu učenika.²⁵ Redovna nastava u šk. 1918/19. trajala je samo tri mjeseca, od 2. 4. do 9. 7. 1919. Usljed posljedica rata nastava se šk. 1918/19. odvijala u izuzetno teškim uslovima. Na zgradi škole nije bilo ni vrata, ni prozora, a u učionicama nije bilo namještaja. Radilo se bez knjiga i učila, sa nedovoljnim brojem nastavnika. Da su uslovi rada bili izuzetno teški, potvrđuje i činjenica da je prva sjednica nastavnog vijeća, u aprilu, morala biti održana u stanu direktora gimnazije.²⁶

Nikšićka gimnazija

Nikšićka gimnazija otvorena je 1913. godine, nakon završetka Drugog balkanskog rata. Opština je sama obezbijedila zgradu, školski namještaj

²¹ Mirko Đuranović (2007), 65-68.

²² Za školsku 1918/19. godinu, koja je trajala od 1. septembra 1918. do 10. jula 1919, I-V je kao Upisnica poslužila jedna sveska na kocke.

²³ Mirko Đuranović, op. cit. str. 71.

²⁴ Izvještaj: Velika realna gimnazija u Podgorici, 1928/29, str. 3. Dr Nikola Škerović, str. 4-5.

²⁵ Vasilije Filipović, (1962). Pedeset pet godina rada gimnazije u Titogradu. *Susreti*, br. 9-10, Titograd, str. 783.

²⁶ Izvještaj navedene škole za šk. 1928/29, str. 5.

i učila, te stan za direktora gimnazije. Nastava u prvom razredu gimnazije održavala se u jednoj privatnoj zgradi, počev od 4. 12. 1913, a na zahtjev roditelja Ministarstvo je naknadno odobrilo i upis II razreda, u kojem je nastava počela 27. januara 1914. godine.²⁷ Već naredne, šk. 1914/15. godine, rad u školi otežavao je izrazito veliki broj učenika u odjeljenjima gimnazije. U jednom odjeljenju prvog razreda bilo je, na primjer, 68 učenika na kraju školske godine. Zbog ratnih prilika u Crnoj Gori, ministar prosvjete je početkom marta 1915. godine preporučio nastavnicima gimnazije da ubrzaju prelaženje gradiva. Nastava u gimnaziji završena je početkom maja 1915. godine.

Već tokom 1915. godine iz nikšićke gimnazije u Prvi svjetski rat otišlo je 56 učenika.

Tokom austrougarske okupacije nije bilo nastave u Nikšićkoj gimnaziji, tako da je u arhivi Gimnazije moguće naći upisnice za šk. 1913/14 i 1914/15, ali ne i za šk. 1915/16. do 1918/19. godine

Žrtva austrougarske okupacije bio je i direktor Nikšićke gimnazije Mihailo Bukvić. Njega su 1916. godine austrougarske vlasti internirale u logor Karlštajn u Češkoj. Iz logora je kao težak bolesnik vraćen u Nikšić, gdje je umro u septembru 1917. godine.²⁸

Kao i u mnogim drugim školama, stradala je biblioteka škole. Naime, u izvještaju za šk. 1929/39. navedeno je da je školska biblioteka osnovana kada i gimnazija, ali da je *Nastavnička knjižnica* propala tokom okupacije 1916-1918. godine.²⁹

Prilike u prosvjeti prve godine nakon završetka Prvog svjetskog rata

Nakon završetka rata Crna Gora je ušla u sastav Kraljevine SHS. Odmah je napravljen plan za obnavljanje rada škola³⁰ i upis učenika. Šk. 1918/19. trajala je šest mjeseci, od januara do juna 1919. Srednje škole su radile po privremenom nastavnom planu. Za učenike koji su zbog rata prekinuli školovanje organizovani su tzv. *tečajevi* koji su trajali 3, 6, 12 i 18 mjeseci, zavisno od toga koliko razreda je bilo potrebno nadoknaditi.³¹

Zbog velikog nedostatka kvalifikovanih nastavnika koji je bio evidentan već prije Prvog svjetskog rata, u srednjim školama su nakon Prvog svjet-

²⁷ Branko Radojičić, (2004), Devedeset godina Nikšićke gimnazije, *Vaspitanje i obrazovanje*, br. 2, Podgorica, str. 178-179.

²⁸ Branko Radojičić, (2004), Devedeset godina nikšićke gimnazije, u: *Devedeset godina nikšićke gimnazije*, Nikšić, str. 33-37.

²⁹ Dr Vasilije Jovović, (1999), *Crnogorsko bibliotekarstvo do 1941. godine*. Podgorica: Univerzitet Crne Gore, Cetinje: CNB Crne Gore, str. 245-248.

³⁰ Raspis Ministarstva prosvete P. br. 64 i P. br. 13692 od 19. januara 1919. godine.

³¹ SN br. 60.

skog rata, pored profesora i suplenata, mogli predavati i privremeni predmetni učitelji i učiteljice, tj. lica sa položenim ispitom zrelosti i provedenih osam semestara na univerzitetu,³² kao i privremeni učitelji i učiteljice vještina, tj. lica „koja su svršila najmanje niži tečaj srednje škole, a uz to još i stručnu školu veština za koju se postavljaju“.³³ Kako država ni na taj način nije mogla da popuni sva mjesta u školama, za rad u srednjim školama honorarno su angažovani nastavnici osnovnih škola, inženjeri, te ne mali broj školovanih Rusa koji su se u našoj zemlji zatekli kao izbjeglice. Ti Rusi nisu imali pedagoško znanje, a prvih godina nisu znali ni jezik, tako da se to odražavalo i na ukupni kvalitet nastave.

Na teritoriji Crne Gore u njenim današnjim granicama je 1919. godine radilo devet gimnazija. Otvorene su tri gimnazije sa dva razreda, u Danilovgradu, Ulcinju i Herceg Novom. Dvije gimnazije, u Kolašinu i u Pljevljima, imale su četiri razreda. Nikšićka i Podgorička gimnazija pet, a Beranska gimnazija je imala šest razreda. Gimnazija u Kotoru (koji je nakon 1918. godine ušao u sastav Kraljevine SHS) i muška gimnazija na Cetinju imale su osam razreda.

Uslovi rada bili su u većini gimnazija i stručnih škola loši i prije izbijanja Prvog svjetskog rata, a nakon rata je situacija bila još teža. Problem je bio nedovoljan broj učionica, nedostatak kvalifikovanih nastavnika, učila, prevelik broj učenika u pojedinim odjeljenjima. Vazeći *Zakon o srednjim školama*³⁴ je u članu 27. propisivao da ni u jednom razredu „nižeg tečaja“, tj. u prva četiri razreda, ne treba da bude više od pedeset učenika, u petom i šestom razredu više od četrdeset, a u sedmom i osmom više od trideset. Međutim, u praksi je to izgledalo drugačije, dešavalo se da u odjeljenjima ima preko šezdeset učenika. Sve to moralo se negativno odraziti na kvalitet nastave. Bile su potrebne godine da se sredi stanje u prosvjeti.

Zaključak:

Prve dvije godine Prvog svjetskog rata i period austrougarske okupacije Crne Gore negativno su se odrazili na sve segmente nastave, koja se u periodu prije rata ionako odvijala u vrlo teškim i složenim društvenoistorijskim prilikama. Problemi koji su postojali u školstvu prije Prvog svjetskog rata su usljed posljedica rata još eskalirali. Crna Gora se još nije bila oporavila od Balkanskih ratova, kada je izbio novi rat. Srednje škole su neredovno radile prve godine izbijanja rata, ali školska godina je ipak privedena kraju. Nakon austrougarske okupacije, škole su obustavile nastavu, mnogi nastav-

³² Dopune u Zakonu od 4. jula 1912, član 63.

³³ Cit. prema *Godišnjak Srednjih škola*, (1922), u: Prosvetni glasnik str. 595.

³⁴ Iz 1902. godine, sa izmjenama i dopunama od 10. maja 1902. i 4. jula 1912.

nici i stariji učenici poslani su na front, a dio nastavnika je interniran. Neki školski objekti služili su kao bolnice. Neprijatelj je uništavao školski inventar i školske biblioteke, što je otežavalo organizovanje nastave nakon završetka rata. Nakon 1918. godine Crna Gora ušla je u sastav Kraljevine SHS i radilo se po nastavnim planovima koji su važili u novoj državi. Učenicima je nakon rata organizovanjem kurseva u trajanju od 3, 6, 12 i 18 mjeseci omogućeno da u skraćenom roku završe izgubljene razrede.

Neda DONAT

EDUCATIONAL CONDITIONS IN MONTENEGRO DURING THE FIRST WORLD WAR AND CONSEQUENCES AUSTRORUGAR OCCUPATION FROM 1916 TO 1918

Summary

The first two years of the First World War and the period of occupation of Montenegro by the Austro-Hungarians affected negatively all segments of the teaching, which in the pre-war period was taking place within very difficult and complex socio-historical circumstances. The problems that existed in education before the First World War escalated even more as a result of the war. Before Montenegro even had a chance to recover from the Balkan Wars, a new war broke out. Secondary schools worked irregularly in the first year of the outbreak of war, but the school year came to an end anyway. After the occupation of Montenegro by Austro-Hungary, schools stopped teaching, many teachers and older students were sent out to the front, part of the teachers were interned. Some of the school facilities were used as hospitals. The enemy destroyed the school inventory and school libraries, which made it difficult to organize classes after the war was over. After 1918, Montenegro joined the Kingdom of Slovenes, Croats and Serbs and the schools applied curricula that were valid in the new state. After the war, the students were able to complete the lost classes within a shortened period after 3, 6, 12 and 18 months of studying.

ПРИЛОЗИ

Srđa MARTINOVIĆ*

VOJNA MANUFAKTURA I BARUTANE CRNOGORSKE
VOJSKE U VRIJEME KRALJEVINE

ABSTRACT: The intensive development of the Montenegrin Royal army begins from the time of Prince Nikola I, for his time, facilities for military purposes, weapons, ammunition, military equipment and war material are being built. During this period, workshops for the repair of weapons and ammunition production are also being opened. From the first workshop on Rijeka Crnojević to the opening of workshops for each division, the Montenegrin army that was exhausted in the wars, went a long way.

KEY WORDS: Montenegrin Army, military workshop, warehouse, weapons, maintenance

Crnogorska vojska do sredine XIX vijeka za svoje potrebe nije izvodila vojno-tehničke radove u vidu izrade, prepravke ili opravke oružja. Na Cetinju je postojala mala puškarnica najskromnijeg alata i kapaciteta, pogodna za pružanje najosnovnijih opravki pješadijskog oružja. Ova cetinjska puškarnica bila je opremljena najjednostavnijim alatima: jednim meščićem, dva para nožica, tri-četiri čekića, jednom gvozdenom cijevi i jednim malim nakovnjem.¹ Prva vojno-oružna radionica osnovana je 1865. godine u Rijeci Crnojevića na Obodu, nakon dolaska srpske vojne misije. Ova radionica bila je skromnih kapaciteta, sa priučenim oružnim osobljem i oskudnim sredstvima i alatom. Iste godine organizovana je i vojna radionica na Cetinju sa ručnim malim mašinicama za izradu municije, a u njoj su vršene i opravke² nekih djelova artiljerijskog oružja. Isto kao i s vojnom muzikom, u Crnoj Gori postojale su poteškoće oko angažovanja mladića za izučavanje zanata, jer je

* Univerzitet Crne Gore.

¹ Miloje Vuković, Crnogorska vojska 1878–1918. godine, *Pobjeda*, 16. avgust 1986, str. 14.

² Isto.

tradicionalni karakter na sve vrste zanata, a naročito kovački, gledao kao na nešto nesvojstveno crnogorskom ratničkom duhu i tradiciji. Za izučavanje vojno-oružnog zanata na Rijeci kao glavnoj radionici primljeno je 16 učenika. Na Rijeci je vršena prepravka i manje opravke pješadijskog oružja (puška i revolvera), punjenje municijom revolverskih, puščanih i topovskih oružja, kao i manje opravke na topovskom oružju. Vojna radionica na Rijeci je bila nešto opremljenija alatom, posjedovala je: jedan stari drebank, mašinu za izradu činija za puške i revolvere, cirkularnu šegu, dvije bormašine, dva tocila, jedne veće makaze za pleh, tri veća nakovnja, šest manjih i 15 komada mengela. Vojna radionica je posjedovala ventilator, a mašine je pokretala voda od šest do osam konjskih snaga. S ovako skromno i jednostavno opremljene dvije vojne radionice crnogorska vojska ušla je u sukob sa daleko moćnijom turskom vojskom. Za vrijeme Veljeg rata 1876–78. godine, u ovoj radionici izrađivane su i topovske granate za potrebe crnogorske artiljerije, sastavljene od različitih artiljerijskih oruđa. Međutim, vojne radionice nijesu ni približno mogle zadovoljiti ratne potrebe crnogorske vojske, pritom su se javile brojne poteškoće u izradi municije i opravkama nestandardizovanog i neunifikovanog artiljerijskog oružja. U ovome ratu carska Rusija, koja je potpomagala napore crnogorske vojske u sklopu svojih širih imperijalističkih ciljeva, uviđajući ove nedostatke i poteškoće, odlučila je da riješi navedeni problem crnogorskih vojnih radionica. Po odluci najviših ruskih vlasti, u jednoj fabrici mašina u Petrogradu osposobljena je manja ekipa za postavljanje jednostavne radionice za ručnu izradu, livenje i obradu topovske municije. Nakon priprema, petočlana ruska ekipa sa pukovnikom konjičke artiljerije N. A. Filipenkom na čelu došla je na Cetinje početkom 1877. godine. Kako ne bi izazvala međunarodnu rekaciju zbog povreda neutralnosti, ruska ekipa djelovala je skriveno, pod firmom ekspedicije upućene od slovenskog dobrotvornog komiteta za uklanjanje granata u Crnoj Gori. Pored navedenih problema, ruska ekipa je naišla na probleme tehničke i finansijske prirode. Kako Crna Gora nije bila u mogućnosti da osigura finansijska sredstva za njihov nesmetan rad, pukovnik Filipenko je na sopstveno zalaganje iz Trsta obezbijedio najosnovniji materijal za funkcionisanje radionice. Ekipa je tada počela izradu kalupa za livenje i glačanje izlivaka topovskih granata. Međutim, usljed neadekvatne opremljenosti i nedostatka novca, jer je izrada topovskih granata bila veoma skupa, ova radionica izlila je veoma mali broj granata. Tako je u prvim mjesecima 1877. godine u njoj izliveno i obrađeno svega 150 granata za tzv. medunske topove i 500 granata za bilečke topove.³ Nakon ovog rata osnivaju se vojne radionice po brigadama crnogorske vojske. Na čelu vojne radionice nalazio se upravitelj. Tokom 1880-ih i 1890-ih godina upravitelj vojnih radionica bio je Ivo Đonović, a potom komandir Ili-

³ Isto.

ja Hajduković. U ovoj radionici u početku je radio manji broj radnika, a ubrzo se taj broj kretao između 15 i 20 radnika tzv. „fabrikanata“. Pored oprave i rada na oružju i municiji, u radionici se izučavao i oružarski zanat, stiču su osnovna znanja za potrebe vojno-oružarnih radionica. Oružarski kadar se djelimično upućivao i na školovanje u inostranstvu, prije svega u Austrougarsku, gdje su izučavali puškarske, limarske, kolarske, stolarske i druge zanate, nakon čega su se obučeni vraćali u Crnu Goru i prenosili znanje na polaznike domaćih oružarskih zanata.

Vojne radionice sa upraviteljima 15. oktobra 1896. godine

Glavni upravitelj	Ilija Hajduković, zastupnik
Vojna radionica	Upravitelj
Cetinje	Ilija Hajduković
Obod	Mitar Đurišić
Nikšić	Joko Drecun
Podgorica	Savo Pejović
Kolašin	Marko Hajduković

Vojne radionice 15. jula 1905. godine

Vojna radionica	Opravka oružja za potrebe
1. Cetinje	1. Katunska brigada
2. Rijeka	2. Riječko-crmnička brigada 3. Primorska brigada
3. Podgorica	4. Zetska brigada 5. Spuška brigada 6. Bjelopavlička brigada
4. Nikšić	7. Nikšićka brigada 8. Vučedolska brigada 9. Durmitorska brigada
5. Kolašin	10. Kolašinska brigada
6. Kralje	11. Vasojevička brigada

Opravka ili prepravke oružja obavljale su se u vojnoj radionici ili van nje, po naredbi upravitelja vojnih radionica ili viših vojnih vlasti. Opravke su se u početku obavljale o trošku vojnika, a kasnije je država plaćala održavanje oružja. Svaki vojnik bio je dužan da na vrijeme donese oružje na opravku i da ga preuzme. Radnici vojne radionice često su išli sa komisijama u kontrolu i pregled oružja po jedinicama. Vojno-oružane radionice pružale su uslugu prodaje metaka u skladu sa posebnim pravilnikom, kao i opravku ili prepravku oružja za nadoknadu. Od ovih aktivnosti radionice su prihodovale

značajan prihod, ne samo za sopstveno održanje, već su davale i značajan doprinos Ministarstvu vojnom. Prihod ostvaren pružanjem tih usluga iznosio je nekada i po nekoliko desetina hiljada kruna ili perpera na godišnjem nivou, što je za tadašnje prilike predstavljalo značajnu sumu novca.⁴ Glavne vojne radionice bile su na Rijeci (Vojna radionica) i Cetinju (Vojna laboratorija), a osnovane su i druge manje radionice za potrebe opravke i prepravke oružja brigada. Radnici ovih vojnih radionica bili su na platnom spisku Ministarstva vojnog, njih je 1895. godine bilo 20. Njihova plata u prosjeku iznosila je između 200 i 300 fiorina, a krajem 19. vijeka plata se povećavala u zavisnosti od položaja, stručnosti, radnog staža.

Obuku vojno-oružnih radnika u samom početku sprovodili su pripadnici srpske vojske, da bi kasnije domaći kadar stečena znanja prenosio učenicima. Međutim, povećane potrebe i modernizacija naoružanja crnogorske vojske zahtijevali su i stručniji vojno-oružni kadar. Zato su određivani mlađici za izučavanje vojnih zanata uglavnom u Austrougarskoj, najčešće u Češkoj. Ubrzane reforme crnogorske vojske na početku 20. vijeka ukazale su na potrebu za osnivanjem stalne vojno-zanatske škole. Prva Vojno-zanatska škola otvorena je 1. marta 1906. godine u vojnoj radionici na Rijeci. U Vojno-zanatsku školu primljena su 22 pitomca, a glavni nastavnik bio je Radivoje Vukićević, koji je na zahtjev crnogorske vlade upućen u Srbiju.⁵ Pored Vukićevića, nastavu je izvodio i crnogorski oficirski kadar. Nakon tri godine, zbog kvalitetnijih uslova škola je premještena na Cetinje, u Vojničku školu. Škola je radila po nastavnom programu Vojno-zanatske škole u Kragujevcu. Vojno-zanatska škola za svoje potrebe nabavila je novu opremu i mašine: fres-mašina, obl. mašina, novi drenbag, bormašina, šmiršajbna, mašina za sječenje gvožđa, benzinski motor za pokretanje mašina od 10 do 12 konjskih snaga i drugi sitniji alat. Pitomci su izučavali vojno-zanatsku struku izradivanjem novih alatki, raznih vrsta djelova za puške, revolvere, mitraljeze i topove, zatim kompase, mikrometre, čelične metre itd. Po okončanju nastave i prakse polagali su predviđene ispite, nakon čega su kao vojno-državni majstori raspoređeni u brigadne vojne radionice i laboratoriju na Cetinju. Time se stvaraju solidne osnove za obučavanje domaćeg kadra za rad u vojnim radionicama, bez potrebe za upućivanje u inostranstvo na izučavanje zanata.

Razvojem crnogorske vojske, i uz pomoć ruskih subvencija i donacija, vojne radionice su se proširivale i usavršavale. Tako su tokom 1909. godine organizovane i radionice raznih eksploziva. Pored početnih svega par alata i sredstava za rad, vojne radionice crnogorske vojske počinju da se opremaju savremenijim mašinama, alatima i sredstvima za popravku, prepravku raznih vrsta oružja, ali i izradu i preradu raznih kalibara i vrsta municije i

⁴ Branko Babić, Crnogorska vojska 1878–1912, *Pobjeda*, 25. septembar 1979, str. 14.

⁵ Miloje Vuković, Crnogorska vojska 1878–1912. godine, *Pobjeda*, 16. avgust 1986, str. 14.

proizvodnju vojnog pribora. Iako su vojno-oružne radionice dostigle solidan nivo u svom poslovanju, usluge koje su one pružale nijesu bile dovoljne da zadovolje potrebe crnogorske vojske, tako da se oružje, municija i drugi vojni i ratni pribor i oprema uglavnom nabavlja u inostranstvu. Vojna skladišta nalazila su se u Cetinjskom okrugu u Vojnom stanu, Bajicama, Čevu, Ceklinu, Rijeci i Žabljaku Crnojevića, u Baru i okolini na Viru i Mirkovoj barutani, u okolini Podgorice u Vojnom stanu, Medresi i Danilovgradu, u Nikšićkom okrugu u Šavniku, Žabljaku, Kršu – jezera i u Kolašinu i okolini u Vojnom stanu, Vinićima i Vasojevićima.⁶

Na usavršavanju vojnih radionica najviše je uradio komandir Ilija Hajduković, kao upravitelj vojnih radionica, o čemu svjedoči sačuvan njegov bogat legat. Na njegovo zalaganje vojne radionice na Cetinju i po brigadama su opremljene savremenijim mašinama, alatom i sredstvima. Komandir Hajduković je 1911. godine zbog neuslovnosti predlagao da se centralna vojna radionica sa Rijeke Crnojevića premjesti na Cetinje.⁷ U centralnoj vojnoj radionici nalazio se motor koji je pokretao mašine pomoću snage od 12 konjskih snaga.

Uredbom o ustrojstvu Ministarstva vojnog od 20. novembra 1910. godine, kao pomoćni organ u okviru Ministarstva vojnog, osnovana je Uprava vojnih oružanih radionica kao glavno nadležno tijelo za sve vojne radionice u Crnoj Gori. U djelokrug ove uprave spadao je nadzor nad radom, redom i poslovanjem svih starješina i osoblja svih vojnih radionica (glavne, divizijskih, brigadnih i administrativnih radionica).⁸

U vojnim radionicama vršene su prepravke, opravke i zamjene novih djelova za vatreno i hladno naoružanje koje je bilo u upotrebi u crnogorskoj vojsci. Popravljanje su moskovke, berdanke, verndlovke, Gaserovi revolveri, ruski revolveri, ali i sablje i noževi.⁹ U vojnim radionicama mogle su se staviti nove puščane cijevi, zamijeniti nišan ili pojedini njegovi djelovi, reparirati zatvarač, kundak, magazin sa mehanizmom itd. Vojne radionice pružale su i usluge raznih vrsta čišćenja, kao i unutrašnjih i spoljašnjih premazivanja uljem i kučinom, brisanje kanala cijevi, šmirglanje itd.¹⁰ Prilikom čestog korišćenja dolazilo je do krivljenja ili oštećenja cijevi, zatvarača ili magacina koji su se uspješno popravljali u vojnim radionicama po cijeni od 1 do 2,70 perpera, u zavisnosti od vrste i obima oštećenja.¹¹ Vojne radionice opravljaja-

⁶ DACG, MV, Generalštabno odjeljenje, 1911, f. 5, br. reg. 5204, br. ods. 13.

⁷ DACG, MV, Artiljerijsko-inženjerijski odsjek, 1911, f. 1, br. reg. 252, akt od 15. januara 1911.

⁸ Član 31 Uredbe o ustrojstvu Ministarstva vojnog, Cetinje, 1910: *Crnogorski zakonici*, knj. V, str. 45.

⁹ *Cjenovnici za popravku vojničkog naoružanja, Štamparija Ministarstva vojnog, Cetinje, 1911.*

¹⁰ Isto, str. 7–8.

¹¹ Isto, str. 8–11.

le su i izgorjele puške, osim kundaka, drvene navlake i udarne šušte.¹² Crnogorski vojnik je u radionicama mogao kuputi i određene djelove za pušku ili njeno održavanje poput ručice, igle, čistilice, kaiša itd.¹³ Prema cjenovniku za popravku vojničkog oružja, kupovina komplet puške moskovke iznosila je 80 perpera, najskuplja je bila zamjena cijevi koja je iznosila 21 perper, zatim kutija cijevi i komplet zatvarača iznosila je po 18 perpera, komplet nišan 10 perpera i 20 para, dok je komplet čišćenje „moskovke“ iznosilo 6 perpera i 50 para.¹⁴ Za stavljanje u funkcionalno stanje izgorjele „moskovke“ potrebno je bilo izdvojiti više od četvrtine njene stvarne vrijednosti, tj. 26 perpera i 70 para.¹⁵ Cijena „verndlovke“ bila je 60 perpera, opravka kompletne cijevi iznosila je 20 perpera, neznatno manje od iste opravke za „moskovku“.¹⁶ Cijena čišćenja i opravke izgorjele „verndlovke“ nije se razlikovala od istih usluga za „moskovku“. Cijena berdanke iznosila je 60 perpera, dok je zamjena cijevi bila identična kao i kod prethodne dvije puške. Uočljivo je da je najveća razlika u cijeni između ove tri puške bila u opravci kompletnog zatvarača, dok je kod „moskovke“ ona iznosila 18 perpera i 50 para, „berdanke“ 16 perpera i 50 para,¹⁷ dok vojne radionice za „verndlovku“ nijesu nudile usluge zamjene kompletnog zatvarača, već samo zatvarača kutije po cijeni od 7 perpera i 60 para.

Vojne radionice imale su posebne cjenovnike i za popravku Gaserovog i ruskog revolvera. Cijena Gaserovog revolvera je iznosila 30 perpera i 60 para, bio je skuplji svega 60 para od ruskog revolvera. Najskuplja opravka kod Gaserovog revolvera bila je stavljanje nove ručice po cijeni polovine ukupnog iznosa koji je bilo potrebno izdvojiti za kompletan revolver tj. 15 perpera i 30 para.¹⁸ Nešto jeftinija je bila zamjena nove cijevi - 12 perpera i 50 para i zamjena cilindra (kola) na revolveru - 12 perpera i 30 para.¹⁹ Uprava vojnih radionica imala je i cjenovnik za opravku sablji, noževa, bajoneta i truba. Cijena oficirske sablje bila je 20 perpera, što je trećina cijene puški „berdanke“ ili „verndlovke“, najskuplja je bila zamjena gvožđa (sječiva) čak 14 para, zatim nožnica 9 perpera i 90 para, dok je čišćenje cijele sablje koštalo 3 perpera, zamjena balčaka 4 perpera.²⁰ Cijena noža je iznosila 5 perpera, zamjena sječiva 4,50 perpera, a zamjena balčaka na nožu 3 perpera.²¹ U

¹² Isto, str. 12.

¹³ Isto, str. 13.

¹⁴ *Cjenovnik za popravku puške „moskovke“ kalibara mm 7.63 model od 1891. godine*, str. 3–13.

¹⁵ Isto, str. 12.

¹⁶ *Cjenovnik za popravku puške „verndelove“ kalibara mm 11 model od 1877*, str. 17.

¹⁷ *Cjenovnik za popravku puške „berdanke“ kalibra 10.60 mm model od 1871*, str. 3.

¹⁸ *Cjenovnik za popravku „crnogorskog revolvera“ kalibara 11 mm model od 1873*, str. 30.

¹⁹ Isto, str. 30.

²⁰ Razni cjenovnici, str. 43.

²¹ Isto.

vojnim radionicama mogao se opraviti ili očistiti bajonet sa puške „moskovke“ po cijeni od 5,90 perpera, dok je njegovo čišćenje stajalo svega 40 para.²² Vojnička truba sa kitom mogla se kupiti po cijeni od 12 perpera, dok je bez kite stajala 8,50 perpera.²³ Novac od prodaje i popravke naoružanja upućivao se na blagajnu Ministarstva vojnog.²⁴

U vojnim radionicama mogla se vršiti opravka državnog i privatnog oružja prema tačno utvrđenom cjenovniku za određene usluge. Naravno, za sve usluge nijesu mogle biti propisane cijene, tako da je u tim slučajevima cijena usluge obračunavana prema vrsti posla, utrošenom vremenu i materijalu.²⁵ Ukoliko bi radnici naplatili veću sumu od one predviđene cjenovnikom kažnjavani su disciplinski, a u slučaju ponavljanja propusta podvrgavani su vojnim zakonima.

Vojna skladišta, magacini i barutane – „džebane“

Sve do druge polovine XIX vijeka Crnogorci su svoje oružje čuvali u svojim kućama, samo artiljerijsko oružje, topovska municija i neka druga vojna oprema spremali su se u improvizovanim skladištima, a često i na otvorenom. Nije postojalo namjenskih vojnih skladišta za potrebe čuvanja naoružanja, municije i ostale vojne opreme, niti je postojao uređen sistem upravljanja i rukovođenja skladištima. Međutim, nakon formiranja krstonske vojske 1854. godine i donošenja prvih propisa koji su uređivali vojnu materiju, počinju da se organizuju prostorije za skladištenje municije, naoružanja i vojnog pribora. Njihov broj se postepeno i konstantno povećavao, a naročito je intenziviran nakon Berlinskog kongresa. Reforme i novo ustrojstvo crnogorske vojske pozitivno su uticale i na uređenje i razvoj vojnih skladišta i magacina bez kojih bi naoružanje i oprema bili praktično neupotrebljivi. Dugo nijesu podizani posebni objekti za ove namjene, već su za to služile zgrade, kasarne i objekti ostali od turskih vlasti na oslobođenim teritorijama. Ovakvi objekti koristili su se u Podgorici, Nikšiću, Spužu, Starome Baru, Žabljaku i drugim mjestima. Do kvalitetnije organizacije vojnih skladišta dolazi 1895. godine osnivanjem Stajaće vojske, Vojničke škole kada je podignut Vojni stan. Tako je 1896. godine postojalo 11 vojnih slagališta koja su imala svoje upravitelje, oficire u činu komandira. Cijena čišćenja Gasarovog pištolja nije se puno razlikovala od cijene čišćenja puške, svega 50 para, iznosila je 6 perpera, dok je potpuno uređenje izgorjelog pištolja iznosilo 12

²² Isto, str. 44.

²³ Isto.

²⁴ DACG, Ministarstvo vojno, Artiljerijsko odjeljenje, f. 8, akt od 1. marta 1907.

²⁵ *Razni cjenovnici*, str. 45.

perpera i 50 para.²⁶ Iako je cijena ruskog revolvera bila nešto jeftinija od Gaserovog, zamjena njegove ručice je bila nešto skuplja (jedan perper) i iznosila je 16 perpera i 50 para, dok je zamjena cijevi iznosila 12 perpera i 80 para, svega 30 para skuplje od zamjene cijevi kod Gaserovog revolvera.²⁷ Skuplja je bila i opravka potpuno izgorjelog revolvera koja je iznosila 14 perpera, što je 1,5 perpera više od Gaserovog pištolja.²⁸ Dakle, zaključuje se da je opravka, održavanje i čišćenje ruskog revolvera bilo skuplje u odnosu na Gaserov revolver čija je cijena bila gotovo identična, ovo najvjerojatnije zbog nedostatka djelova i manje upućenosti u ruski revolver koji je znatno kasnije došao u Crnu Goru i bio manje rasprostranjen, za razliku od crnogorskog levora koji je praktično postao sastavni dio identiteta i imidža Crnogoraca.

Vojna slagališta 15. oktobar 1896. godine

Upravitelj	Vojno skladište
Komandir Jovan Plamenac	1. Lesendro
	2. Žabljak
	3. Bar
	4. Besac
Komandir Joko Adžić	5. Nikšić
Komandir Agica Lakić	6. Spuž
Komandir Mato Vujisić	7. Kolašin
Komandir Nastadin Ivanović	8. Podgorica
	9. Crvena stijena
Komandir Stevo Vrbica	10. Čevo
	11. Čeklići

Do centralizacije vojnih skladišta dolazi njihovim otvaranjem u središnjim mjestima pojedinih brigada. U periodu 1905–1908. godine podižu se nove barutane po bataljonima. Novoformirana vojna skladišta često su bila mjesto okupljanja četa i bataljona, kao i brdskih baterija prilikom održavanja obuka ili vježbi. U vojnim skladištima čuvalo se artiljerijsko oružje i oprema, mitraljezi, topovska municija, gotovo sva puščana municija i uglavnom najveći broj pješadijskog naoružanja. Ministarstvo vojno je preko Artiljerijskog odjeljenja vršilo detaljne inspekcije o stanju oružja, municije i opreme u vojnim skladištima.²⁹ Inspekcije su sprovodili artiljerijski oficiri Arti-

²⁶ Cjenovnik za popravku „crnogorskog revolvera“ kalibara 11 mm model od 1873, str. 33.

²⁷ Cjenovnik za popravku „ruskog revolvera“ (Smit & Veson) kalibra mm 10.60 model od 1871, str. 37.

²⁸ Isto, str. 40.

²⁹ DACG, Ministarstvo vojno, Artiljerijsko odjeljenje, f. 8, Izvještaj kapetana J. Martinovića o inpekciji Spušskog slagališta 7. maja 1907.

ljerijskog odjeljenja, a sastojale su se od pregleda protokola prihoda i rashoda, nove i stare municije, novog i starog oružja, čistoće topova i oružja itd.³⁰ Ove inspekcije podnosile su izvještaje koji su sadržali i podatke o stanju objekata vojnog skladišta, o djelovima koje treba popraviti, o materijalu koji treba rashodovati, a u njima se predlagao i način obezbjeđenja objekta.³¹ Izvještajima su prilagani i detaljni spiskovi materijala u skladištima. Za svaki bataljon i brigadu bilo je određeno skladište iz kojeg se po potrebi izdavalo ili skladištilo oružje. O izdavanju i skladištenju oružja, municije i ratnog materijala vođena je evidencija, iako ona nije uvijek bila uredna i tačna. Pristup vojnim skladištima bio je dosta kontrolisan, njima su mogla prići isključivo lica koja su dolazila službeno u određenu namjenu. U periodu od 1894. godine vođena je evidencija lica koja su ulazila u vojna slagališta. O vođenju ove evidencije najbolje svjedoči sačuvana knjiga evidencije ulazaka koju je vodio komandir Ilija Hajduković. Sigurnost vojnih skladišta u početku nije bila adekvatno i ujednačeno riješena. Pitanje čuvanja vojnih skladišta bilo je riješeno plaćanjem redovne straže ili angažovanjem vojnika iz mjesnih četa i bataljona. Međutim, angažovanje vojnika iz četa i bataljona nailazilo je na poteškoće, jer su vojnici stražarili bez ikakve nadoknade, odvojeni od svojih kuća i poljskih radova koji su im uglavnom bili glavni prihodi. Ovo je često dovodilo do situacija da vojna skladišta ostaju bez stražara, naročito noću. Radi trajnog rješavanja njihove sigurnosti, 1907. godine angažuje se stalna noćna straža za koju stražari dobijaju po 300 kruna/perpera na godišnjem nivou. Pitanje straže na vojnim magazinima uređeno je bilo Uputstvom za stražare na vojnim magazinima koje je donijelo Ministarstvo vojno 1903. godine. Svaki vojnik aktivne vojske i rezerve zaključno sa činom vodnika dužan je bio da obavlja stražarsku službu. Stražarske službe moglo je biti oslobođeno lice isključivo u slučaju bolesti ili boravka u inostranstvu.³² Generalni nadzor nad stražom magazina vodio je komandir bataljona u čijem se okrugu nalazi vojno skladište, lično ili preko područnog oficira. Komandant bataljona i komandir čete bili su odgovorni za „tačno mijenjanje straže i rješavaju sve nesuglasice, koje bi otuda proizišle“.³³ Vojnim skladištima upravljali su upravitelji najčešće u oficirskom činu, koji su o nepravilnostima izvještavali komandanta bataljona, a o većim su izvještaj dostavljali Ministarstvu vojnom. Upravitelji vojnih magazina bili su odgovorni za bezbjednost skladišta i za sve što se u njemu nalazi, kao i za uredno održavanje cjelokupnog ratnog materijala u njemu.³⁴ Upravitelj je bio

³⁰ Isto.

³¹ Isto.

³² *Uputstvo za straže na vojnim magazinima*, Državna štamparija, Ministarstvo vojno, Cetinje, 1903, str. 3.

³³ Isto.

³⁴ DACG, Ministarstvo vojno, Artiljerijsko odjeljenje, Upravitelju vojn. slagališta of. Savu Dabanoviću od 23. juna 1907.

odgovoran i za fiške koji se straži daju. U skladištima je povremeno vršena kontrola od viših vojnih vlasti, a prije svega Uprave topništva kojoj su bila podređena. Određene nadležnosti u sigurnosti vojnih skladišta u slučaju rata, od 1902. godine, imali su plemenski kapetani i predsjednici varoških opština koji su vršili nadzor nad stražarima i vodili računa o njihovoj ishrani. Predviđeno je bilo da na svakom stražarskom mjestu budu tri vojnika straže, jedan da daje stražu, jedan da je u pripravnosti, a jedan da može odmarati. Za vojna slagališta koja su bila na mjestima izloženim većoj opasnosti mogao se povećati broj stražara. Stražom do devet vojnika komandovao je vodnik ili desečar. Obično je bilo po šest stražara sa jednim vodnikom ili desečarom koji upravlja stražom i mijenja stražare.³⁵ Svaka četa prema rasporedu preuzimala je stražu nad vojnim skladištem u svojem okrugu. Svaki komandir čete dobio je naredbu od komandanta bataljona najkasnije osam dana od početka davanja straže. Po dobijanju naredbe komandir čete sa vodnicima sastavlja smjene za davanje straže. Smjene su određivane kako su vojnici upisani u četni protokol, uz obavezu da u svakoj smjeni bude jedan ili dva vojnika rezerve.³⁶ Najstrože su bile zabranjene promjene u smjenama, osim u slučaju bolesti kada ga je zamjenjivao prvi sljedeći vojnik. Straže su se mijenjale uz poseban protokol svaki dan u podne, osim ako Ministarstvo vojno ne bi odlučilo drugačije.³⁷ Straža nije smjela ulaziti u skladište osim u vanrednim prilikama ili na poziv upravitelja. Stražari se mijenjaju svaka dva sata, osim u slučaju velike vrućine ili hladnoće, kada komandant bataljona može narediti i češće smjenjivanje stražara.³⁸ Nakon završetka smjene stražara u podne, oba rukovodioca stražarske smjene prijavljuju se upravitelju magacina da ga izvijeste o promjenama ili nedostacima u njihovoj smjeni. Upravitelji vojnih slagališta dalje su izvještavali o većim nepravilnostima i nedostacima Ministarstvo vojno.³⁹ Izvještavalo se o neadekvatnom mjestu vojnog slagališta, problemima sa infrastrukturom, što je Ministarstvo uzimalo u razmatranje i daljim naredbama shodno finansijskim i objektivnim mogućnostima nalazilo rješenja.⁴⁰ Načelnici straže u činu vodnika ili desečara bili su obavezni da stražu upoznaju o svim dužnostima, oni se nijesu smjeli udaljavati od svog mjesta, naročito noću su češće obilazili stražare. Načelnik straže starao se o tačnom vršenju dužnosti i odgovornom davanju straže, održavanju discipline i urednosti straže i stražarskog mjesta. Interesantno je da načelnici straže „ni

³⁵ *Uputstvo za straže na vojnim magazinima*, str. 4.

³⁶ Isto, str. 5.

³⁷ Isto, str. 7.

³⁸ Isto, str. 11.

³⁹ DACG, Ministarstvo vojno, Artiljerijsko odjeljenje, f. 8, Upravitelju vojn. slagališta of. Savu Dabanoviću od 23. juna 1907.

⁴⁰ Isto.

noću ni danju“ nijesu smjeli biti bez oružja.⁴¹ Stražari tokom straže nijesu se mogli odvajati od oružja niti udaljavati od stražarskog mjesta, zabranjeno je bilo stvaranje buke na stražarskom mjestu. Načelnik straže mogao je uputiti nekog od stražara da prenese usmeni ili pismeni raport, pri čemu je pismeni raport čuvao „u kesu ili za džamadan“, o čemu se uvjeravao „načelnik straže pri odašiljanju takvog vojnika“.⁴² Straža je odavala počast „pred prsi“ knjaz/kralju, članovima dinastije Petrović Njegoš, vladarima i knjaževima stranih država i vojničkom barjaku. Počast „k ramenu“ straža je davala ministru vojnom, brigadirima, nadležnom komandiru bataljona, generalima stranih država kad su u uniformi, kao i pogrebnoj povorci ako je u pratnji vojske.⁴³ Zabranjeno je bilo stražarima da razgovaraju među sobom, osim sa pretpostavljenim starješinom i stoje u stražari, osim ako je vrijeme kišno ili je velika vrućina i to uz dodatnu pažnju. Stražar je bio dužan da zaštititi svakog ko bi kod njega tražio utočište u slučaju opasnosti.⁴⁴ U blizini stražarskih mjesta nijesu se mogli praviti nikakvi skupovi, a „pokraj stražara niko ne smije proći držeći cigar ili čibuk u usta“.⁴⁵ Za neispunjavanje stražarskih dužnosti bile su predviđene najstrože kazne.

Vojna skladišta u kojima su brigade skladištile svoje oružje 1911. godine⁴⁶

Brigada	Vojno skladište
Katunska brigada	Cetinje
Riječko-lješanska brigada	Rijeka
Crmničko-primorska brigada	Iz crmničkih bataljona na Besac Iz primorskih bataljona u Stari Bar
Zetska brigada	Medreza (Podgorica)
Spuška brigada	Spuš
Bjelopavlička brigada	Spuš
Nikšićka brigada	Nikšić
Vučedolska brigada	Nikšić
Durmitorska brigada	Nikšić
Kolašinska brigada	Kolašin (Vinića brdo)
Vasojevička brigada	Kralje

⁴¹ *Uputstvo za straže na vojnim magazinima*, str. 13.

⁴² Isto, str. 15.

⁴³ Isto.

⁴⁴ Isto, str. 18.

⁴⁵ Isto, str. 19.

⁴⁶ Arhiva Istorijskog instituta Crne Gore, Arhivska građa Ilije Hajdukovića, f. 86.

Vojna skladišta i magacini 1915. godine⁴⁷

1. Cetinje	7. Bar	13. Nikšić	19. Plav i Gusinje
2. Čevo	8. Žabljak	14. Velimlje	20. Berane i Jasikovac
3. Lamišta	9. Mala Barutana	15. Šavnik	21. Rožaje
4. Ceklin	10. Podgorica	16. Pljevlja	22. Bijelo Polje
5. Rijeka	11. Spuž	17. Kolašin	23. Peć i Đakovica
6. Vir –Besac	12. Danilovgrad	18. Kralje	24. Tuzi

Ministarstvo vojno bilo je u potpunosti nadležno za vojna skladišta. Prema Uredbi o ustrojstvu Ministarstva vojnog od 1906. godine, Tehnički odsjek Artiljerijskog odjeljenja imao je najviše nadležnosti u pogledu vojnih skladišta. Ovaj odsjek vršio je raspored oružja, municije i opreme po magacinima, njihovu popunu i zamjenu kao i nadzor i upravu nad skladištima oružja i municije, vodio tačnu evidenciju o količini oružja i municije. Tehnički odsjek imenovao je sve upravitelje i stražare za magacine u miru i u ratu, a vršio je i cjelokupan nadzor i upravu nad njima.⁴⁸ Upravitelji vojnih skladišta vodili su detaljne spiskove materijala koji se čuva, sa preciznim brojem za svaki pojedinačni inventar i njegovom količinom i posebnom kolonom za primjedbu koja se mogla odnositi na stanje materijala, veličinu itd.⁴⁹

Međutim, novi propis o ustrojstvu Ministarstva vojnog iz 1910. godine znatno je drugačije uredio pitanje upravljanja i nadzora nad vojnim skladištima. Nadležnost nekoliko odsjeka preklapala su se u aktivnostima vojnih skladišta, što je izazivalo nedoumice i nejasnoće u vezi određivanja tačne nadležnosti. Iako se novim propisom nastojala ova oblast što preciznije urediti, osim dobre strane sa uvođenjem inspeksijskog nadzora nad vojnim skladištima, evidentno je da su novi propisi dodatno zakomplikovali nadležnosti. Tako je Pješadijski odsjek vodio precizan račun o pješadijskom oružju i ostaloj opremi koja se nalazila na upotrebi kod vojske i u vojnim slagalištima. Artiljerijsko-inženjerijski odsjek vodio je preciznu evidenciju o artiljerijskom oružju i opremi koja se nalazi na upotrebi u vojsci i u vojnim slagalištima, a između ostalog starao se i o snabdijevanju slagališta oružjem, oružnim priborom, municijom itd. Ovaj odsjek vodio je poslove građenja, opravke i održavanja vojnih objekata. Artiljerijsko-inženjerijska inspekcija, kao pomoćni organ Ministarstva vojnog, između ostalog vršila je inspekciju slagališta, osoblja i njihove obuke i vaspitanja.

⁴⁷ AHCG, Arhivska građa Ilije Hajdukovića, f. 87, dokument Spisak puščane municije u magacine na dan 1. januar 1915. god.

⁴⁸ Član 17, Uredbe o ustrojstvu Ministarstva vojnog, Cetinje, 6. decembar, 1903. godine.

⁴⁹ DACG, Ministarstvo vojno, Artiljerijsko odjeljenje, f. 8, Izvještaj kapetana J. Martinovića o inspekciji Spušskog slagališta 7. maja 1907.

Za potrebe crnogorske vojske municija je uglavnom nabavljana iz Austrougarske ili Italije, kao i ruskim donacijama. Često se nabavljao prah od kojeg je dalje pravljen odgovarajuća municija za crnogorsko pješadijsko i artiljerijsko naoružanje. Radi što efikasnijeg snabdijevanja municijom, Ministarstvo vojno je 23. maja 1910. godine potpisalo ugovor sa trgovačkim društvom „Societa commerciale D' Oriente“ koje je imalo svoju podružnicu u Baru. Ugovorom je precizirana nabavka 60 tonaleta praha za mine, koji je nabavljan u Milanu u firmi „Potassa Esplodiente“. Precizirano je da se prah dopremi do 1912. godine i to 20 tonaleta na godišnjem nivou po cijeni od 80 kruna po 100 kilograma praha.⁵⁰ Kako bi osiguralo ovu isporuku, italijansko trgovačko društvo bilo je obavezno da uplati 5.000 perpera. U martu 1912. godine preko iste kompanije crnogorska vojska dobila je još 2.400 kg praha za mine.⁵¹ U periodu od 1910. do 1912. godine Crna Gora je ubrzano radila na pripremi za vođenje operacija i sprovela je široku akciju za obezbjeđenje dovoljne količine naoružanja. Tako je recimo, 1. januara 1911. godine, prema preciznim podacima koje je vodio Administrativni odsjek Ministarstva vojnog, crnogorska vojska raspolagala sa 1.548.946 fišeka za puške moskovke, 327.150 fišeka za verndlovku, 268.024 fišeka za berdanke, 191.676 fišeka za Gaserov revolver i 152.303 za Smitvesonov revolver.⁵² Najviše fišeka nabavljano je za crnogorski revolver koji je bio u najširoj upotrebi u Crnoj Gori. Samo u toku januara 1911. godine iz firme Sellier & Bellot u Prahu nabavljeno je 50.000 čaura za Gaserov revolver po cijeni od 1.500 perpera.⁵³ Ipak, uoči Balkanskog rata Ministarstvo vojno dominantno se orijentisalo na nabavku municije za puške, tako je u avgustu 1912. godine kupljeno 230.690 fišeka za moskovku.⁵⁴ Ministarstvo vojno omogućavalo je i kupovinu puščane municije crnogorskim državljanima, o čemu je izrađivan poseban cjenovnik. Municiju je izdavao prodavac državne municije određen od Ministarstva vojnog. Međutim, zbog velike potražnje municije od crnogorskih vojnika, Ministarstvo vojno je bilo primorano da ograniči za 1911. godinu da jedan crnogorski vojnik u godini može kupiti 20 komada fišeka za moskovku i verndlovku.⁵⁵

Ministarstvo vojno naročitu pažnju je posvećivalo adekvatnijem čuvanju i zaštiti municije, praha, bombi i drugih eksplozivnih sredstava. Izdavalo

⁵⁰ DACG, MV, Administrativni odsjek, 1910, f. 13, br. reg. 2069, br. 612, akt od 6. juna 1910. godine.

⁵¹ DACG, MV, Administrativni odsjek, 1912, f. 7, br. 1009, akt od 3. aprila 191. godine.

⁵² DACG, MV, Administrativni odsjek, 1911, f. 4, akt od 15. januara 1911. godine.

⁵³ DACG, MV, Administrativni odsjek, 1911, f. 1, br. reg. 305, br. 72, akt od 21. januara 1911. godine.

⁵⁴ DACG, MV, Blagajna, 1912, f. 23, str. 50, akt od 1. septembra 1912. godine.

⁵⁵ DACG, MV, Artiljerijsko-inženjerijski odsjek, 1911, f. 4, br. reg. 1047, br. ods. 183, akt od 19. marta 1911. godine.

je česte naredbe i uputstva vojnicima za čuvanje i pažljivo postupanje sa eksplozivnim sredstvima, o postupanju sa municijom uz napomene da će svaki propusti biti strogo sankcionisani i kažnjavani.⁵⁶ Pored izdavanja detaljnih instrukcija, Ministarstvo vojno je sprovodilo i česte kontrole vojnog materijala po skladištima kako bi se utvrdilo tačno stanje svake vrste materijala, urednost postupanja, skladištenja, izdavanja i primanja.⁵⁷ Ipak i pored predostrožnosti, nijesu bili rijetki slučajevi da municija i drugi materijal nijesu bili adekvatno čuvani i skladišteni, što je za posljedicu imalo krivičnu odgovornost i kritike starješinskoj kadra odgovornog za navedene situacije.

Srđa MARTINOVIĆ

MILITARY MANUFACTORIES AND MILITARY WAREHOUSES OF MONTENEGRIN ROYAL ARMY

Summary

The Montenegrin army was a people's type of army organized on a clans basis. A Montenegrin warrior was wrestling with weapons from the enemy in the war. He kept his weapons at home; by the mid-19th century there were no special facilities for the disposal of ammunition and weapons. With the arrival of Prince Nikola to the Montenegrin throne comes the modernization of the Montenegrin Royal Army. Workshops for repair and maintenance of weapons are being opened; weapons-related crafts are being developed. Modern warfare imposed new moves in the development of the Montenegrin army, equipping and maintaining the army and its military materials and weapons were a priority for the new ruler. During the 50 years of his rule, he opened numerous military facilities that were used by the Montenegrin army all the way to the end of the Montenegrin state.

⁵⁶ DACG, MV, Kabinet – povjeljiva akta, f. 3, br. 34.

⁵⁷ DACG, MV, Artiljerijsko-inženjerijski odsjek, 1911, f. 5, br. reg. 3692, br. ods. 1263, akt od 2. septembra 1911. godine.

Нада ТОМОВИЋ*

БАЛКАНСКИ НАРОДИ У КРИЗНОЈ 1908. ГОДИНИ

ABSTRACT: *At the beginning of the 20th century the great powers started to lose control over the events on the Balkan peninsula. After the Congress of Berlin (1878), Russia and Austria-Hungary played the major role in the politics of the Balkans. After 1908 these two great powers belonged to two different political alliances. Russia was facing direct Austrian expansion on the Balkans, and had to fight to maintain the patronage over the Balkan nations. Aware of the fact that the great powers were only looking after their own interests, the Balkan nations tried to liberate themselves from Austrian and Ottoman occupation without their support. The peak of political crisis on the Balkans were Annexation and Young Turk revolution.*

KEYWORDS: *great powers, Balkan crisis, reforms, revolution*

Почетком 20. вијека догађаји на Балкану починју да се развијају правцем који је угрожавао европску равнотежу¹. Илинденски устанак у Македонији 1903. године показао је висок степен развоја националне свијести код балканских народа под османском влашћу. Младе балканске државе све више су биле заинтересоване да узму активнију улогу у рјешавању балканског питања.

Међу мноштвом фактора који су дали печат историји Балкана на почетку 20. вијека свакако је један од значајних и однос великих сила, посебно Русије и Аустро-Угарске. Као силе које су биле највише заинтересоване за Балкан, оне су покушале да се у Мирштегу, поводом дешавања у Македонији договоре о даљој политици према Османском царству, а то је значило и према даљој судбини Балкана². Руски и аустријски дипломати израдили су реформни програм за Македонију.

* Ауторка је ванредна професорка на Филозофском факултету УЦГ, Никшић.

¹ Б. Павићевић (прир.), *Русија и анексиона криза 1908/1909*, ЦАНУ, Титоград, 1984, 5.

² Р. М. Распоповић, *Дипломатија Црне Горе 1711-1918*, Подгорица-Београд, 1996, 430.

Мирштетски програм представљао је продужење руско-аустријског споразума из 1897. године³. Осим административних и судских реформи, споразум је обавезивао Порту да у Македонији прихвати и контролу понашања њене војске према македонском становништву од стране официра европских држава.

Споразум је у начелу потврђивао аустро-руску равнотежу на Балкану. Узроци кризе овим споразумом нијесу били отклоњени⁴.

Мирштетски реформни програм био је неко вријеме у центру балканске политике европских држава. Аустро-руски програм прихватиле су и остале велике силе. Беч и Петроград били су заинтересовани да се овај програм реформи што прије спроведе у дјело, јер је њихово извршење обезбјеђивало одржавање равнотеже на Балкану, која је Русији била потребна ради спровођења њене далекоисточне политике, а Аустро-Угарској због заоштравања националног питања унутар својих граница. Највећи дио реформног програма био је извршен до 1906. године. Велике силе приморале су Порту да продужи мандат њиховим реформним органима на седам година⁵.

Мирштетски споразум, иако су његови иницијатори били Русија и Аустро-Угарска показао је да остале велике силе желе да имају контролу над овим подручјем. Аустро-Угарска и њена савезница Немачка врше примрете да учврсте своје позиције на Балкану, како би обезбиједиле најкраћу везу са Турском, оствариле превласт над мореузима, осигуравајући тако стратешке услове за напад на британске колонијалне посједе на Блиском истоку али и да учине безизгледним руске и француске претензије у блискоисточном региону. Схватајући концепције централних сила, Француска, Енглеска и Русија приводеле су, такође, крају формирање међусобног савеза⁶. Енглеска и Русија коначно су ријешиле своје неспоразуме око подјеле интересних сфера у Персији и Авганистану 1907. године. Уз ранији француско-руски споразум из 1894. године, нови енглеско-руски значио је коначно формирање Антанте. Иако је познато да је формирање блокова великих сила имало далекосежне империјалистичке циљеве, неоспорно је да је Балкан у периоду од 1903. (дакле и прије коначног формирања Антанте) па до Првог свјетског рата био у фокусу међународне дипломатије. Мароканске кризе остаће у сјенци дешавања на Балкану јер у њих нијесу биле укључене све велике силе. Балкански народи посебно ће бити предмет су-

³ М. Војводић, *Путеви српске дипломатије*, Београд, 1999, 115.

⁴ Р. М. Распоповић, *нав. дјело*, 430.

⁵ И. Ц. Галкин, *Дипломатия европейских держав в св язи с освободитель ним движением народов Турции 1905-1912*, Москва, 1960, 197.

⁶ Б. Павићевић, *нав. дјело*, 20.

кобљавања интереса великих сила кризне 1908. године. Свакао, сва бурна дешавања почев од покушаја притиска на Порту да се спроведу реформе у Косовском вилајету, Младотурске револуције, Анексионе кризе, проглашења бугарске независности резултат су ранијих сукоба интереса.

Док су велике силе биле заокупљене експанзионистичком спољном политиком, на Балкану су се стварале политичке снаге ријешене да узму у своје руке судбину балканских народа. Иако су 1878. године одлукама Берлинског конгреса настале нове националне државе на Балкану, Османско царство је и даље било кључни фактор балканске политичке сцене. У његовим границама налазио се још велики дио Балканског полуострва. Тако да су се балкански народи те кризне 1908. године налазили не само на попришту интереса европских великих сила већ су били неки директно а други индиректно укључени и преломна дешавања у Османској имерији. Тако да су они постали кључни фактор у рјешавању завршне фазе тзв. *источног питања*. Велике силе су се начелно залагале за одржавање status quo-а на Балкану, а у ствари настојале су нају погодан моменат да територије османског царства добију за себе. Национални интереси балканских народа били су у другом плану. А уколико су неке од њих попут Русије подржавале националне програме истих, они би онда требали бити под руским протекторатом.

Примат у балканској политици још од 1878. године имала је Аустро-Угарска. Русија је покушавала да у корак са далекоисточном води и активну политику на Балкану. Главно упориште руске балканске политике од 1903., дакле, од доласка Карађорђевића на престо, била је Србија. С друге стране, Србија је била главна брана спровођењу у дјело аустро-угарском плану познатом под називом *Drang Nast Osten* (Продор на Исток).

Кратак осврт на покушај увођења реформи у Македонији 1908. године

Аустро-Угарска је већ почетком 1908. година почела нови офанзивни корак на Балкану покушајем спровођења у дјело идеје о добијању концесија за изградњи Јадранске жељезнице. Истовремено је намјеравала да се укључи у реформни програм у Турској чији се нови програм појавио у фебруару 1908. године у програмима Енглеске и Русије а у којима, осим жандармерије и побољшања администрације и судства у Македонији, нијесу предвиђене реформе у дијеловима Старе Србије који су из тога били искључени раније. Захтјев српске владе да се у реформни програм укључи цијела Стара Србија наишао је на резер-

ве великих сила, иако су биле упознате са погоршањем положаја српског становништва⁷.

Иако су велике силе биле заинтересоване да се реформе у Македонији спроведу међу њима су постојале несугласице, јер је свака од њих у први план стављала своје интересе. Француска је са стрепњом пратила какве су намјере Русије и Аустро-Угарске, јер би у случају да се прибјегне примјенени принудних мјера против Турске губици француског капитала били огромни, с обзиром да су њена улагања у Турску тада процјењивана на пола милијарде франака.

Њемачка се представљала као заштитник Турске. Она је била против успостављања стране контроле над судским институцијама, јер би та каонтрола, наводно, повриједила религиозна осјећања Муслимана.

Италијански званични кругови заступали су мишљење да треба сачекати извјесно вријеме да би се добило одобрење Порте за услове постављене од велих сила.⁸

Османски двор користио је несугласице како међу великим силама тако и међу самим балканским народима да одуговлачи са спровођењем судских реформи.

Као и 1903. и овај реформни програм израдили су заједно званичници Русије и Аустро-Угарске. Али Беч није пристајао на захтјеве Русије да реформаме прошире и на Стару Србију, прије свега због тога што би тиме било угрожено аустријско присуство у Новопазарском Санџаку.⁹

У руским званичним круговима дошло је до неслагања око спровођења реформи у Македонији. Дио дворских кругова заступао је мишљење да треба продужити „старатељство» нада Македонијом заједно са Аустро-Угарском у духу споразума у Мирштегу. На другој страни кругови блиских министру спољних послова Извољском били су за зближавање са Енглеском, јер се по њиховом мишљењу једино она залагала за побољшање положаја хришћанског становништва у Македонији¹⁰.

Енглеска је предлагала програм реформи по коме би у Македонији требало именовати генералног гуверенера, који би требао надгледати ток извођења реформи. Такође је истицана неопходност извођења судских реформи. Са енглеским предлогом нијесу биле сагласне Аус-

⁷ *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914*, књ. 3, 1/1, приредили М. Војводић и Љ. Алексић-Пејковић, Београд, 2010, 9-10.

⁸ *Копија писма Урусова Извољском, Беч, 10/23. I 1908.* – документ преузет из: Б. Павићевић, *нав.дјело*, 62.

⁹ М. Војводић, *Србија и балканско питање 1875-1914*, Нови Сад, 2000, 281.

¹⁰ *Протокол са саветовања о приликама у Македонији и Малоазијској Турској и на Балканском полуострву* 21. јануар 1908, документ преузет из: Б. Павићевић, *нав.дјело*, 71-72.

тро-Угарска и Њемачка¹¹. Француска је такође била резервисана према енглеском предлогу о именовану гувернера у Македонији, који би био одговоран великим силама, због отпора Аустро-Угарске и Њемачке, можда и Русије, а прије свега султана¹².

Енглеска је била заморена од безуспјешних потеза европске дипломатије око рјешавања македонског питања, па је њен министар Едвард Греј израдио свој план за рјешавање македонског питања. Суштина енглеског предлога сводила се на следеће: главног гувернера може именовати Порта под условом да он не може бити смијењен без сагласности великих сила; судске реформе; смањење турских трупа у вилајетима који су обухваћени реформама; гарантовање територијалне цјеловитости Османског царства и др. У Петрограду нијесу у потпуности прихватили енглески програм. Русија се залагала на повећање броја жандармерије посебно у појединим областима, да се генерални гувернер може смијенити без сагласности свих великих сила, да финансијку контролу спроведу аустријски и руски чиновници¹³.

Њемачка, Француска и Италија прихватиле су руски предлог реформи¹⁴. Србија је тражила од Русије да се реформе прошире на цијели Косовски вилајет са Пљеваљским и Сјеничким санџаком, као и да се српском народу у Турској, као и осталима призна статус народности¹⁵. Министар спољних послова Русије Извољски истакао је да је српски захтјев оправдан, али да је тада били незгодно покретати то питање, јер је требало добити сагласност Порте, али и због захтјева великих сила око реформи, а тиме би било отворено и арбанашко питање које је са српским захтјевом било у тијесној вези¹⁶.

Спровођење реформи у дјело прекинула је Младотурска револуција и јасна најава аустроу-угарског министра иностраних послова

¹¹ *Посланство Краљевине Србије у Турској-Цариград Председнику Министарског савета и министру иностраних дела Краљевине Србије Николи П. Пашићу* 27. II/11. III 1908, презето из: *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914*, 607-608.

¹² *Посланство Краљевине Србије у Француској и Белгији Председнику Министарског савета Краљевине Србије-Београд*, 27II/11 III 1908, презето из: *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914*, 608-609.

¹³ Архив Србије, Министарство иностраних дјела, Политичко одељење, Цариград 21. III 1908, микрофилмована ролна 326, досије III, фасцикла 193.

¹⁴ Галкин, *нав. дјело*, 217.

¹⁵ *Министарство иностраних дела Краљевине Србије Посланству Краљевине Србије у Русији-Петроград* 10/23 III 1908, презето из: *Документи о министарског савета и министру иностраних дела Краљевине Николи П. Пашићу*, спољној политици Краљевине Србије 1903-1914, 720.

¹⁶ *Посланство Краљевине Србије у Русији-Петроград Председнику Министарског савета и министру иностраних дела Краљевине Николи П. Пашићу*, Београд 13/26 III 1908, презето из: *Документи о спољној политици Краљевине 1903-1914*, 743-744.

Ерентала да Аустро-Угарска жели да напусти политику *statusa quo*, због преокрета који су настали у руској спољној политици. Преокрет у руско-аустријским односима ишао је на руку Енглеској, јер је енглеска влада схватила да су њене могућности што се тиче блискоисточне политике знатно порасле. Томе је, такође допринијело усложњавање прилика у Македонији и јачање младотурског покрета. Аустро-Угарска и Њемачка су сматрале да британска иницијатива за реформе у Македонији има за циљ да се Османско царство стави под покровитељство Британије¹⁷.

Младотурска револуција

Као што је већ истакнуто, док су велике силе покушавале доћи до коначног споразума о реформама у Македонији, дошло је до Младотурске револуције. Мада се Младотурци почели своју дјелатност још 1903. до кулминација њихове дјелатности долази 1908. године. Све организационе припреме завршене су 1907. године када је дошло до контакта између комитета *Уједињење и Прогрес* којим је руководио у Паризу Ахмед Риза и комитета у Солуну. У септембру су ове двије организације одлучиле да се споје. Комитет у Солуну (који је усвојио име *Ујед-грињење и Прогрес*) од тада доминира младотурским покретом, чији се центар тако пренио из европских престоница у Солун. Поред тога, исте године, на Другом конгресу Младотурака ујединиле су се у Паризу група Ахмеда Ризе и Сабахудинова група. Све више се наметала идеја о војној акцији. Развој дипломатских активности убрзао је Младотурску револуцију. Наговјештено 1907. године, поводом Персије и Авганистана, енглеско-руско приближавање се прецизирало приликом сусрета Николаја II и Едварда VII у Ревалу јуна 1908. године. Њихови разговори држани су у тајности, али се јавно мњење побунило због евентуалног распада Царства. Њемачка и аустријска пропаганда подгријавали су тензије, наговјештавајући да су двојица владара разговарали о подјели. Младотурци су одлучили да брзо дјелују, да би се вратио Устав, али и да би се хитно ступило у акцију да би се спријечило цијепане државе¹⁸. Они су настојали добити подршку албанског и македонског народа коме су обећали широку аутономију унутар реформисане Турске.¹⁹ Свим народима обећана је равноправност и да ће све будуће административне промјене решавати у турском парламенту. Младотурски покрет пренио

¹⁷ В. М. Хвостов, *История дипломатии, II, 1871-1915*, Москва, 1963, 644-645.

¹⁸ Р. Мантран (прир.), *Историја Османског царства*, Београд, 202, 693-695.

¹⁹ Л. Вукчевић, *Црна Гора у Босанско-херцеговачкој кризи 1908-1909*, Титоград, 1985, 50.

је активност у европски дио Турске. Највећи број младотурских одбора образован је у Македонији. Ти одбори одржавали су везе с ослободилачким покретима балканских народа. Покрет се повезао са војском, будући да у земљи није било развијеног грађанства. Почетком јула 1908. године највећи број официра из гарнизона у Косовском вилајету били су придобијени за покрет. Устанак се проширио на Македонију, захватио је турску Трећу армију и оовладао је Солуном, гдје је прокламован Устав из 1876. године. Побуњеницима у Македонији пришле су и малоазијске трупе. Султан је био принуђен да призна побједу Младотурске револуције²⁰.

Побједом Младотурске револуције изгледало је да ће доћи до трансформације друштва и да ће бити усвојене либерале идеје парламентарног система. Становништво Македоније и Старе Србије са одушевљењем је прихватило увођење уставности, сматрајући да ће Младотурци испунити своје обећање и побољшати положај хришћанског становништва²¹.

Становништво европских провинција је у почетку поздравило побједу младотурака. Многи међу вођама пристали су на прекид непријатељстава и сишли су у градове да предају оружје. Мада симболични, такви гестови допринијели су смањењу напетости. Парламент који је сазван требало је да представља све османске провинције, укључујући Босну и Херцеговину и Источну Румелију. Бугарска је у октобру прогласила независност, а Аустро-Угарска је окупирала Босну и Херцеговину. Тако су оне остале ван контроле нове турске владе. Новопазарски Санџак вољом Беча остао је рукама Османског царства, да Србија и Црна Гора не би добиле заједничке границе. Иако су на изборима у децембру 1908. Младотурци освојили већину они нијесу успјели да ријече ни македонско ни албанско питање²².

Период политичких слобода у Османском царству није дуго трајао. У Македонији поново долази до организовања комитских чета које су се повукле у шуме. Нова турска влада окренула се немилосрдној самовољи²³.

Албанци су, ускоро дошли у сукоб са новом турском влашћу. Истичали су захтјев за уједињењем четири косовска вилајета у једну велику албанску аутономну јединицу. Неки албански прваци подржали су Абдул Хамидов контрареволуционарни покушај. Свеалбански конгрес,

²⁰ Д. Ђорђевић, *Националне револуције балканских народа 1804-1914*, Београд, 1995, 128.

²¹ М. Војводић, *Србија и балканско питање (1875-1914)*, 234.

²² С. Павловић, *Историја Балкана*, Београд, 2001, 249-250.

²³ Д. Ђорђевић, *нав.дјело*, 129.

одржан у Манастиру (Битољу) одлучио се за усајање латиничног писма за албански језик²⁴.

Свака од великих сила последице побједи Младотурске револуције настојала је да ојача свој утицај код нове турске владе руковођене својим интересима. У програмима њихових односа према Турској балкански народи се нијесу ни помињали.

Анексиона криза

Побједа Младотурске револуције и проглашење Устава од стране нове турске владе био је аларм за аустријске званичне кругове. Страхovalo се да да турски парламент не прогласи одлуку о интегритету Османског царства. По оцјени ратне партије у Бечу, прије свега министра иностраних послова Ерентала, Бечу унутрашња криза у Турској била је погодан тренутак да се реализује већ припремљени план што се тиче статуса Босне и Херцеговине. Главни супарник Аустро-Угарске Русија, последице пораза у рату са Јапаном налазила се у дубокој кризи и није била спремна за рат. Начелник генералштаба Конрад фон Хецендорф такође је подржао Еренталов предлог. Једно вријеме против анексије једино је био предсједник аустријске владе Фон Бек. Ускоро је и он прихватио ту идеју²⁵.

Док су се у Бечу вршиле све неопходне припреме, на другој страни водила се кампања против наводне великосрпске пропаганде у Босни да би се оправдала предстојећа анексија.

Једам извјештај начелника начелника аустријског генералштаба из марта 1908. године говори да је Босна и Херцеговина већ у почетку револуције. Тај извјештај почињао је овако: „Српска агитација у окупационом подручју потписана споља, уперена против династије, католицизма, против државног ауторитета постала је потоњих недеља жешћа него досад и изражава се тако да земља изгледа као иредента, као покрајина у којој је почело пуно врење. Стални узроци овог покрета и самосталност народа која расте и роварење суседних српских држава појачани су у последње временовим подстицајима: непосредно неприликама мађарске странке посредно пројектом Јадранске железнице...“²⁶ Ова оптужба проширена је и на Црну Гору, али су оптужбе према Србији биле ширих размјера.²⁷

²⁴ С. Павловић, *нав. дјело*, 151.

²⁵ Х. Капицић, *Припремање уставног периода у Босни и Херцеговини 1908-1910*, Годишњак историјског друштва Босне и Херцеговине, Сарајево, 1959, 449.

²⁶ В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у 20. веку*, Београд, 1936, 194.

²⁷ Н. Томовић, *Русија и српско питање у анексионој кризи у Босни 1908-1909*, Подгорица, 208, 70.

У Бечу је било ријешено да истовремено са анексијом буде извршена евакуација аустроугарске војске из Новопазарског Санцака. Задржавање аустроугарских трупа у Санцаку у плановима бечке владе није имало битније значење, напротив само би могло створити непотребне компликације.²⁸

Цар је 5. октобра потписао документ о анексији Босне и Херцеговине. У штампи је она објављена 6. октобра, а у службеним новинама 7. октобра 1908. године.²⁹

Анексија је изавала велику реакцију у Европи. Као што се могло и очекивати, анексија је наишла на најоштрију осуду у Русији, јер се она сматрала традиционалном заштитницом православног становништва на Балкану.

Поред све сложености ситуације у којој се налазила Русија послје рата са Јапаном и револуције у земљи, треба напоменути да су Русији „биле везане руке» низом уговора с Аустро-Угарском почев од споразума у Рајштату 1876, аустријско-руског споразума 1897, споразума у Бухлау 1908. Русија је те споразуме склапала да би превходно обезбиједила своје интересе над Босфором и Дарданелима, а споразумом у Бухлау дала је пристанак на анексију Босне и Херцеговине. Главну улогу у ставу Русије у анексионој кризи имао је њен министар спољних послова Извољски. Он је од почетка нереално просуђивао да је најбоље решење за Србију и Црну Гору, које су се оштро успротивиле овом аустроугарском чину сазивање међународне конференције на којој би се ово питање ставило у шири европски контекст. Сазивањем међународне конференције требало је да се покаже да Русија није поклекла, да није изгубила интерес за Балкан, али и да је то једино решење када није имала помоћ својих савезника. Даље од захтјева за територијалним компензацијама Русија није смјела да иде. Руски захтјеви за територијалним компензацијама Србији и Црној Гори могли су ићи само на штету Турске, што су Енглеска и Француска енергично одбиле. Енглеској није одговарало ремећења мира са проенглески орјентисаним младотурским режимом, и губљење контроле над мореузима. Француска је такође иступала уздржано и савјетовала Русију да иступа у помирљивом духу. Ни једна ни друга нијесу жељеле улазак у рат због словенских интереса. Аустро-Угарска и Њемачка нијесу жељеле да разматрају тај предлог, јер се он косио са њиховим економским и политичким интересима на Балкану³⁰.

Руско јавно није изражавало гледиште своје владе. Оно је тражило да се званична Русија више заложу за судбину православног становништ-

²⁸ Х. Капицић, *нав. дјело*, 650.

²⁹ Н. Томовић, *нав. дјело*, 71.

³⁰ *Исто*, 321.

ва на Балакну и да анексију не треба признати. Писање руске штампе изазвало је наде у Србији Црној Гори. Каснији догађаји ће показати да је то било исувише илузорно. Жеље су биле једно а реалност друго³¹.

Руска влада ипак је уложила доста дипломатског напора да подржи захтјеве Србије и Црне Горе, као и да сачува углед Русије на Балакану, а да при свему томе избјегне рат. И поред свих предузетих акција од стране Русије оне су сматрале да су изневјерене. Званични Београд био је опеједнут идејом за територијалним ширењем према Босни, а Цетиње према Херцеговини. Иза званичног става да се жели помоћи сународницима с ону страну границе често су у први план стављани лични интереси. Анексиона криза је то најбоље показала када су се иза првог таласа борбеног поклича против анексије појавили разни планови о територијалним надокнадама Србији и Црној Гори за узвратно признање анексије Босне и Херцеговине. Крајњи захтјев је био давање аутономије Босни и Херцеговини. То је било далеко од онога што су њихови сународници очекивали.

Колебљивост руске дипломатије и војна неспремност Русије да се оружаним путем супростави Аустро-Угарској, као и изостанак очекиване дипломатске подршке од њених савезница Француске и Енглеске, резултирали су потпуним тријумфом аустро-њемачког блока у анексионој кризи. Русија је била принуђена да призна анексију шест мјесеци након њеног проглашења, а убрзо потом Србија и Црна Гора. Напоменимо да је једино Турска добила финансијске комензације за своје некадашње провинције³².

Анексиона криза била је увод у много крупније догађаје. Иако је она завршена без рата, ратна опасност очевидно је одложена само за неко вријеме.

Nada TOMOVIĆ

PEOPLE OF THE BALKANS DURING THE 1908 CRISIS

Summary

After forming army-political alliance by the great powers, Balkan nations were found to be the first on the list to face with their interests. Events which marked 1908 on Balkan, indicated a conflict of great size. National interests of Balkan nations

³¹ Исто, 322.

³² Исто, 323-324.

were pushed away. Austro-Hungary gave itself for the right to affiliate Bosnia and Herzegovina. Ottoman Empire was forced by European court to make the reforms in Macedonia in goal to improve position of Macedonian people. But, the disagreement between great powers about the program of the reforms will result as if they hadn't a significance. Austro-Hungary had the dominant role in this year of crisis on Balkan. Apart from that Austro-Hungary had affiliated Bosnia and Herzegovina, under its instruction the independency of Bulgaria was announced, and thanks to that, it became one more base on Balkan and future ally. Austro Hungary has been in Customs war with Serbia. Serbia was considered as main obstacle for accomplishing its hegemonic interest on Balkan. On the other side, Russia was desperately trying to detain patronage over Balkan Christians. England, France and Germany had their own plans for their influence on Balkan especially after burst of The Young Turk Revolution. The conflict of great size was avoided in 1908 but it was glimpsed that it would be difficult to keep the peace for long period.

ИЗВОРИ

Cvijeta BRAJIČIĆ*, Slavko BURZANOVIĆ**

CRNOGORSKA PISMA U ARHIVU ANTONIJA BALDAČIJA

ABSTRACT: *This paper emphasizes the importance of the archival legacy of the Italian botanist and geographer Antonio Baldacci (1867-1950), who was associated with Montenegro by his scientific work and interest, economic and political activity, as well as friendly and business relations with numerous figures from the country. Highlighting the significance of Baldacci's correspondence is particularly indicative of the Baldacci's interest in Montenegro, as sixteen letters sent to Baldacci from persons of different social, cultural and national milieu are presented to the readers and analyzed. Letters are written in Italian and South Slavic languages, and in this paper they are published in translation.*

KEY WORDS: *Antonio Baldacci, Montenegro, Italy, letters*

Botaničar, geograf i publicista Antonio Baldači (1867-1950) zauzima najistaknutije mjesto među italijanskim naučnicima koji su krajem XIX i početkom XX vijeka izučavali Crnu Goru. On je u periodu od 1885. do 1910. godine najmanje 14 puta boravio u njoj, stekavši veliki broj prijatelja, počev od vladarske porodice i državnih funkcionera, pa do običnih ljudi koje je imao priliku da upozna na putovanjima.¹ Predmet Baldačijevih naučnih ekspedicija bile su i druge oblasti Balkana, poput Albanije, Epira i Krita, ali je interesovanje za Crnu Goru ostalo jedna od konstanti i moglo bi se reći strasti koje su obilježile Baldačijev život.

Baldači je započeo akademsku karijeru na Botaničkom institutu Univerziteta u Bolonji. Na istom univerzitetu je od 1899. godine bio predavač

* Autorka je doktor nauka, saradnica u nastavi na Filološkom fakultetu UCG, Nikšić

** Autor je viši istraživač u Istorijском institutu UCG.

¹ S. Burzanović, *Antonio Baldacci e il Montenegro*, *Contesti adriatici – studi di italianistica comparata*, a cura di V. Kilibarda, J. Vučo, Molise, 2008, str. 71.

botanike, a od 1901. i geografije. Od 1902. godine neko vrijeme je predavao na Diplomatsko-kolonijalnoj školi u Rimu². Pored nastavne djelatnosti, za različite resore italijanske vlade je u inostranstvu obavljao naučne, diplomatske i obavještajne misije. Od 1915. do 1917. bio je civilni konsultant pri Komandi istočnog sektora italijanske mornarice u Valoni³. Bio je angažovan na stvaranju lokalne obavještajne mreže koja je na prostoru Crne Gore i Albanije trebalo da parira radu srpske tajne policije⁴. Svojoj struci se vratio sredinom 1917. godine, kada je postao zamjenik direktora Botaničkog vrta u Palermu, ali se ovoj funkciji nije mogao u potpunosti posvetiti zbog čestih istraživačkih i političkih misija tokom kojih je boravio u Crnoj Gori, na Kosovu i u Albaniji. U periodu od 1921. do 1924. bio je veoma angažovan u borbi za obnovu crnogorske nezavisnosti, pri čemu je saradivao i sa crnogorskom vladom u egzilu⁵. Tokom tridesetih godina bio je počasni generalni konzul Albanije u Bolonji, a zatim i savjetnik za kulturu pri Generalnom namjesništvu u toj zemlji. Ni tokom posljednjih godina života nije u potpunosti odustao od političkog angažovanja, ali se ponovo okrenuo i naučnim istraživanjima proširivši sferu svojih interesovanja i na sjevernoevropske zemlje⁶.

O raznovrsnim vezama Baldačija sa Crnom Gorom i Crnogorcima svjedoči njegova bogata prepiska koja se, arhivistički i bibliotečki sređena, čuva u biblioteci *dell'Archiginnasio* u Bolonji kao poseban *Fond Antonio Baldači*⁷. Baldačijev arhiv nastajao je od 1885. do 1950. godine, tokom šest i po decenija njegovog rada i stvaralaštva. Njegovu okosnicu predstavlja prepiska koju čini 41.600 jedinica⁸. U ovom fondu se čuvaju i Baldačijeva lična dokumenta, poput diploma, pasoša, imenovanja i odlikovanja, kao i rukopisi, koncepti, nacrti stručnih i publicističkih radova, kartografski materijal, dnevni, bilješke, vizitkarte, fotografije, časopisi, dnevni listovi i isječci iz štampe. Poseban dio fonda čini biblioteka od oko 4000 knjiga i publikacija od kojih se značajan broj odnosi na Crnu Goru. Baldačijev arhiv je izuzetno važan ne samo zbog količine materijala koji se u njemu čuva, nego i zbog bogatstva i raznovrsnosti problematike na koju se odnosi⁹.

² M. G. Bollini (a cura di), *Una passione balcanica tra affari, botanica e politica coloniale - Il fondo Antonio Baldacci nella Biblioteca dell'Archiginnasio di Bologna (1884-1950)*, Biblioteca de "L'Archiginnasio", serie III, n. 4, Bologna, 2005, str. 19.

³ S. Burzanović et al, *Balkanska strast Antonija Baldačija – katalog izložbe*, Cetinje, 2005.

⁴ Isto.

⁵ S. Burzanović, *Antonio Baldacci e il Montenegro*, str. 83; vidjeti i: Š. Rastoder, *Crna Gora u egzilu 1918 – 1925*, Istorijski institut, Podgorica, 2004; *Crnogorsko pitanje (1918–1931) pogledi iz inostranstva*, ed. N. Adžić, OKF, Cetinje, 2014, str. 181-284.

⁶ M. G. Bollini (a cura di), op. cit. str. 42.

⁷ Op, cit. str. 49; Prema Baldačijevom želji, njegovi unuci Lorenzo i Marija Tereza Urus su pomenutoj instituciji 2000. godine poklonili bogatu arhivu i biblioteku svoga djeda.

⁸ Isto, str. 50.

⁹ Isto, str. 51.

U ovom radu pažnju smo posvetili pismima koja su različitim povodima upućivana Baldačiju, a koja svjedoče o raznovrsnosti njegovih aktivnosti u Crnoj Gori i o brojnim vezama koje je u njoj ili u vezi sa njom ostvario. Iz bogate Baldačijeve prepiske izdvojili smo nekoliko pisama iz 1900. i 1901. godine. U tom periodu Baldači je bio veoma vezan za Crnu Goru, obavljajući istovremeno naučna istraživanja, organizujući multidisciplinarnu italijansku naučnu misiju, prezentujući rezultate ranijih istraživanja, skrećući pažnju italijanske naučne ali i političke javnosti na značaj Crne Gore za Italiju u naučnom, privrednom i geopolitičkom pogledu. U isto vrijeme je sa bratom Đovanijem i grupom italijanskih privrednika intenzivno radio da od Vlade na Cetinju dobije koncesije za niz privrednih poduhvata u Crnoj Gori.

U ovom radu predstavili smo 16 pisama. Većina pisama prenijeta je integralno, a u slučajevima kada smo se odlučili za njihovo skraćivanje, kako bismo izbjegli gomilanje trivijalnih informacija, to je posebno naznačeno. Najveći dio odabranog materijala čine zapisi na italijanskom jeziku, a posebno su obilježena ona pisma koja su dijelom ili u potpunosti napisana na nekom od južnoslovenskih jezika. Komunikacija na jezicima ovih prostora svjedoči o tome da je Baldači bio relativno dobar poznavalac crnogorskog jezika, ali su mu, kako kaže jedan od njegovih prijatelja, crnogorski oficir Nikola Mitrović¹⁰, izmicala značajnije nijanse neophodne za razumijevanje zahtjevnijih tekstova, poput književnih. Analizirani materijal pokazuje i da je bilo pripadnika crnogorske društvene elite toga doba koji su dobro poznavali italijanski jezik, prije svega zahvaljujući obrazovanju stečenom u stručnim školama i na univerzitetima u toj zemlji¹¹. U Baldačijevoj prepisci nalaze se i pisma njegovih kolega stranaca sa kojima je dijelio interesovanje za Crnu Goru, a koji su se – poput njemačkog geografa Kurta Haserta - korektno služili jezikom Baldačijeve domovine¹². U odabranom korpusu nalaze se primjeri prepiske sa poslovnim ljudima, političarima, naučnicima, umjetnicima, ali i sa običnim ljudima koji su mu na različite načine pomagali tokom boravaka na ovim prostorima.

Baldačijeva prepiska na političke teme vezane za Crnu Goru bila je naročito intenzivna u prvoj polovini dvadesetih godina prošlog vijeka, i to sa brojnim pripadnicima iz i oko crnogorske vlade u egzilu, poput Pera Šoća, Jovana Plamenca i Mila Vujovića. Posebno se izdvaja po obimu prepiska sa novinarom i piscem Jovanom Čubranovićem sa kojim su Baldačijevi odnosi bili

¹⁰ Up. Biblioteca dell'Archiginnasio di Bologna, Il fondo Antonio Baldacci, n.8/144; Nikola Mitrović bio je jedan od crnogorskih oficira školovanih u Italiji. Kao protivnik kralja Nikole pokušao je da organizuje vojnu pobunu u Vasojevićima 1908. godine. Njegovo zavjereničko djelovanje dijelom je bilo inspirisano idejama italijanskih revolucionara karbonara. Ubijen je kao emigrant 1910. godine.

¹¹ Up. Il fondo Baldacci, n.7/540, u originalu napisano na italijanskom jeziku.

¹² Isto, n. 7/271.

vrlo složeni. Čubranović je očekivao Baldačijevu podršku za svoje komercijalne projekte, a sa njim je imao i bliske porodične veze kao vjerenik njegove kćerke Laure¹³. Na iste teme Baldači je razmjenjivao ideje i sa brojnim strancima, podržavaocima ideje o obnovi crnogorske nezavisnosti u godinama nakon Prvog svjetskog rata. Među njima su publicista i književnik, član Regionalnog procrnogorskog komiteta Emilije Romanje Đakomo Golfera (Giacomo Golfera), američki finansijer crnogorsko-italijanskih korijena Luiđi Kriskuolo (Luigi Criscuolo)¹⁴, kanadski general Frederik Barnam (Frederick Burnham) i italijanski političar, pisac i novinar Eudenio Kozelski (Eugenio Coselschi) koji mu je u pismima iz 1922. godine pominjao moguću zajedničku vojnu akciju crnogorskih emigranata i italijanskih dobrovoljaca u Crnoj Gori.¹⁵ Među političarima sa kojima je Baldači u različitim periodima održavao prepisku su i italijanski namjesnici u današnjim balkanskim državama, poput konzularnog predstavnika u Valoni Ulisea Bozija (Ulisse Bosio) i italijanskog poslanika u Crnoj Gori Likurga Mača (Licurgo Macciò)¹⁶. U arhivu se čuvaju i pisma koja je razmjenjivao sa Čezareom Tondinijem de Kvarengijem (Cesare Tondini de Quarenghi), pripadnikom reda barnabita koji je bio angažovan kao pregovarač u sklapanju konkordata između Crne Gore i Svete stolice. Pored ovoga, u Baldačijevoj prepisci se može naći i značajan broj pisama koja je različitim povodima razmjenjivao sa predstavnicima crnogorskih vlasti Nikom Matanovićem, Andrijom Radovićem, Slavom Ramadanovićem, Lazarem Mijuškovićem i Evgenijem Popovićem.¹⁷ Oni su prepisku sa Baldačijem održavali godinama tokom kojih su neki značajno napredovali u karijeri i obavljali važne državne funkcije, poput poslaničkih, ministarskih i premijerskih.¹⁸

Upravo zahvaljujući vezama koje je uspostavio sa crnogorskim zvaničnicima, ali i kontaktima koje je imao u krugovima italijanskih vlasti, Baldačija su i italijanski i crnogorski privrednici posmatrali kao pouzdanog posrednika u uspostavljanju ekonomskih veza, pa bitan dio njegove prepiske čine pisma Crnogoraca, ali i italijanskih privrednika koji su od njega tražili pomoć u pokretanju različitih proizvodnih ili trgovačkih aktivnosti¹⁹. Među

¹³ Up. Bolini, op. cit, str. 35.

¹⁴ Marija Gracija Bolini navodi podatak da je zbog prepiske sa Kriskuolom Baldači imao ozbiljnih problema sa fašističkim vlastima u Italiji. Up. Bolini, op. cit, str. 34.

¹⁵ Isto, str. 169.

¹⁶ Isto, str. 772.

¹⁷ Isto, str. 116.

¹⁸ U periodu u kom su nastala pisma koja predstavljamo Andrija Radović bio je maršal dvora, a Slavo Ramadanović funkcioner ministarstva inostranih poslova. Evgenije Popović bio je crnogorski konzul, a zatim i generalni konzul u Rimu, dok je Lazar Mijušković bio crnogorski diplomatski predstavnik u Skadru. I Radović i Mijušković i Popović obavljaju u toku karijere i ministarske i funkciju predsjednika vlade.

¹⁹ Marija Gracija Bolini u svom radu pominje Baldačijeve veze sa italijanskom vladarskom porodicom kod koje je više puta priman u privatne audijencije. Up. Bolini, op. cit, str. 40.

njima su poznati proizvođač tjestenine Luidi Bertanji (Luigi Bertagni), vlasnik fabrike za preradu vune Antonio Čeruti (Antonio Cerruti), predstavnicu destilerije Buton²⁰. Posebno je zanimljivo pismo proizvođača likera Amaro Montenegro, Stanislava Kobjankija (Stanislao Cobianchi) u kome, napominjući da je njegov najpoznatiji proizvod dobio ime upravo u čast crnogorske princeze Jelene i njenog vjenčanja sa italijanskim prestolonasljednikom Viktorom Emanuelom III, traži od Baldačija da crnogorskom vladaru Nikoli I preporuči da postane akcionar njegove fabrike. Baldači je i sam pokušavao da se na ovim prostorima ostvari i kao privrednik, o čemu svjedoči bogata prepiska sa njegovim bratom Đovanijem²¹, ali i sa pojedinim italijanskim preduzetnicima poput Teodorika Bravija (Teodorico Bravi) sa kojima se, doduše uglavnom neuspješno, upuštao u zajedničke ekonomske poduhvate.²²

Značajan dio Baldačijevog fonda čini prepiska vezana za njegovu primarnu, naučnu djelatnost. U ovom segmentu arhiva nalaze se pisma njemačkog geografa Kurta Haserta (Kurt Hassert), italijanskog geografa Gvida Kore (Guido Cora) koji je i sam boravio u Crnoj Gori tokom 1899. godine, zatim geologa i političara Alesandra Martelija (Alessandro Martelli) koji je zajedno sa Baldačijem i njegovim bratom, agronomom Anibalem, arheologom Danteom Valjerijem (Dante Vaglieri), fizičarem Luidijem Santagatom (Luigi Santagata) i antropologom Ugom Vramom (Ugo Vram) bio dio misije u Crnoj Gori²³. Nemali je i broj pisama razmijenjenih sa naučnicima koji su se bavili disciplinama koje nisu bile predmet Baldačijevog najužeg interesovanja, poput prepiske sa lingvistom, filologom i književnim kritičarem Đulijom Bertonijem (Giulio Bertoni), ili sa jezičkim stručnjakom Anđelom Leotijem (Angelo Leotti), Baldačijevim prijateljem koji mu je posvetio svoj albansko-italijanski rječnik²⁴.

Pokušali smo da navedene Baldačijeve aktivnosti o kojima ima dosta informacija u njegovoj epistolarnoj zaostavštini ilustrujemo primjerom. Kao primjere političke angažovanosti Baldačija na prostoru Crne Gore uzeli smo pismo Lazara Mijuškovića²⁵ (napisano na srpskom, odnosno crnogorskom jeziku) i autora iz Herceg Novog čije ime nijesmo uspjeli da utvrdimo²⁶. Iz Mijuškovićevog pisma se vidi da je Baldači bio zainteresovan za položaj cr-

²⁰ Isto, str. 22.

²¹ Kao primjer smo odabrali pismo 7/406 bis iz oktobra 1900. godine.

²² Up. Il fondo Baldacci, n. 7/556.

²³ S. Burzanović, T. Koprivica, *op. cit.*, str. 225; cjelovitiji prikaz naučne, posebno prirodnjačke aktivnosti Antonija Baldačija može se vidjeti u: V. Pulević, D. Vinček, *Crna Gora vrata Balkana: putopisi i zapisi evropskih botaničara*, Obod, Cetinje, 2004.

²⁴ G. Mazzitelli, *Le pubblicazioni dell'Istituto per l'Europa orientale: catalogo storico (1921-1944)*, Firenze university press, 2016, str. 207.

²⁵ Up. Il fondo Baldacci, n. 7/59.

²⁶ Isto, n. 7/47.

nogorskog konzula u Bolonji, ali da su zbog problema na crnogorskoj strani njegovi planovi propali. Taj dokument pokazuje i da je on smatran kompetentnim sagovornikom upućenim u ekonomsku i političku situaciju u Crnoj Gori. Drugo odabrano pismo svjedoči o tome da je italijanski naučnik posmatran i kao zaštitnik italijanskih interesa i borac za očuvanje italijanskog uticaja u maloj balkanskoj knjaževini.

Baldači je, kako je već pomenuto, zahvaljujući svojim čestim boravcima na ovim prostorima ostvario brojne veze i poznanstva, pa su mu se pojedinci obraćali tražeći od njega pomoć i angažovanje u rješavanju najrazličitijih poslova. Tako mu izvjesni Đonović²⁷ piše tražeći pomoć za nastavak svog istraživačkog rada, dok ga Petar Novaković moli da mu iz Italije done-se neophodnu stručnu literaturu.

Antonio Baldači, kao što je već saopšteno, je u jednom periodu služio i kao neka vrsta posrednika u uspostavljanju ekonomske saradnje i dolasku italijanskih privrednika na naše prostore. Brojna su pisma koja o tome svjedoče, a ovdje je odabran dio prepiske sa italijanskim poslovnim čovjekom Teodorikom Bravijem²⁸, kao i sa barskim nadbiskupom Milinovićem kod koga se, doduše bezuspješno, zauzimao za italijanskog trgovca iz Bologne Torkvata Menijela (Torquato Meniello)²⁹. Baldačiju su se u vezi sa ekonomskim projektima obraćali i neki crnogorski uglednici, poput Andrije Radovića. Najzad, kada je riječ o prepisci Baldačija i njegovog brata Đovanija, osim što donosi podatke o njihovim uglavnom neuspješnim privrednim aktivnostima, ona svjedoči i o velikom ugledu koji je ovaj italijanski naučnik uživao među Crnogorcima³⁰.

Najzad, Crna Gora je Baldačija povezala sa nekima od uglednih savremenika iz svijeta nauke, kulture i umjetnosti. Crnogorske teritorije su predmet prepiske sa njemačkim geografom Kurtom Hasertom, ali i povod za razmjenu pisama sa italijanskim slikarom švajcarskog porijekla Hermanom Korodijem koji je u Crnoj Gori boravio krajem devedesetih godina XIX vijeka³¹. Baldači je bio i prvi izvor informacija o Crnoj Gori i za Korada Nikolinja (Corrado Nicolini) koji je pokrenuo prvi kurs italijanskog jezika u ovoj zemlji³². Po sve-

²⁷ Vjerovatno se radi o Nikoli Đonoviću (1846-1921) iz Herceg Novog, autoru radova *Castelnuovo – topographisch-geschichtliche beschreibung* i *Eine fluchtige Skizzierung der Bocche di Cattaro in landschaftlicher und okonomischer Richtung*, objavljenih u Gracu 1902. i 1908. godine.

²⁸ Up. Il fondo Baldacci, n. 7/556

²⁹ Isto, n. 7/137; Menijelo je kao veliki pristalica monarhije bio i član počasnog komiteta osnovanog povodom sklapanja braka Viktora Emanuela III i Jelene Petrović Njegoš

³⁰ Isto, n. 7/406 bis

³¹ Isto, n. 8/182

³² Isto n. 8/560; Korado Nicolini je neko vrijeme bio angažovan i kao kancelar Italijanskog poslanstva na Cetinju, a od 1908. godine bio je vicekonzul u Baru. Up. *Glas Crnogorca*, br. 46, 11. 08. 1908.

mu sudeći, upravo je Baldači uticao na Nikolinija da se prihvati ovog posla.

Legat Antonija Baldačija u cjelini svjedoči o tome koliko su višestruke i snažne bile njegove veze sa Crnom Gorom i omogućuje detaljno rekonstruisanje Baldačijeveg naučnog, privrednog i političkog djelovanja vezanog za ovu zemlju. Bogata i raznovrsna dokumentacija koje se čuva u njegovom arhivu značajan je izvor podataka neophodnih za razumijevanje političkih, ekonomskih i kulturnih veza Crne Gore i Italije u periodu krajem XIX i početkom XX vijeka. U ovom smislu najznačajniji dio arhiva predstavlja Baldačijeva prepiska na čiju se važnost ovim radom želi ukazati.

Cetinje, 12. februar 1900.

Moj dragi prijatelju,

Ja bih ti bio pisao i prije, ali nemam ništa da ti kažem, bar ono što bih ja želio. Stvar je u sljedećem: g. ministar Gavro Vuković saglasio se, u principu, da možeš biti naš konzul u Bolonji; nego je stvar o naimenovanju odložio na dalje. Uzroci su tome naše finansijsko stanje koje izgleda da će uzeti sada neki drugi pravac, blagodareći velikoj i prostranoj Rusiji. Ministar mi reče i to da bi ti nama (Crnoj Gori) mogao više valjati takav kakav si nego kad bi bio našim konzulom – no ja sam to odbio. – Jednom riječi, nijesam zadovoljan zato što se moja propozicija nije ostvarila koncem ove godine nego je odložena.

Ja se nalazim na Cetinju, evo više od mjeseca dana. Radim jedan model trgovačkih ugovora Crne Gore sa ostalim državama. Prethodno izradili smo (g. Vojnović i ja) jedan *tarif specifique maximum et minimum*, na osnovu kojeg će se pregovarati. Moja je sva svrha, a takve su mi i instrukcije dali, da tijekom tarifom suzbijam svu robu austrijsku, a da gledam da se naša uvozna roba dobavlja iz Italije. Ja se nadam da će taj moj rad doprinijeti mnogo za promet Crne Gore sa Italijom, te tako da će se postići bolji rezultati ekonomski i politički, na zadovoljstvo sviju nas a i vas.

Poslao sam i g. Giovanni neke 36 franaka odavde pa ne znam da li mu je to stiglo i da li sam sve isplatio.

Srdačan pozdrav svima tvojim i tebe od ljubećeg te prijatelja

L. Mijuškovića.³³

³³ Il Fondo Baldacci, n. 7/59; Cijelo pismo je napisano na našem jeziku

Herceg Novi, 5. 02. 1900.

Dragi i poštovani prijatelju,

Naš gospodin Đonović ne prestaje, nakon što sam ga upoznao sa sa-
držajem Vaše posljednje dopisne karte, da se uporno žali gospodinu Vojno-
viću na ponašanje gospodina Abelea (koji izgleda upravlja Kraljevskim kon-
zulatom budući da je njegov otac star). Kao što ćete se moći uvjeriti iz ovdje
priložene dopisnice, gospodin Abele istrajno tvrdi da je poslao zahtjev kra-
jem novembra ako se ne varam, kao što sam Vas obavijestio u mom posljed-
njem pismu.

Ovdje Vam prilažem nekoliko kratkih zapisa mog dragog rodaka Đo-
novića u kojima opisuju mletačku vladavinu Herceg Novim, pošto me je za-
molio da Vam ih proslijedim.

U trenutnim okolnostima, kada i hrvatske i srpske partije nastoje da
eliminišu italijanski jezik i ugase italijansku stranku u Dalmaciji, Đonovićev
rad, bez obzira na to što je on slovenskog porijekla što se može i zaključiti na
osnovu njegovog prezimena, i što je samo djelo prilično kratko i nedovoljno
učeno, može poslužiti da podsjeti gospodu protivnike Italije na to da je Ve-
necija bila ta koja ih je oslobodila zlosrećnog varvarskog turskog jarma, da
njoj duguju stečena bogatstva i slavne stranice svoje pomorske istorije. I svo-
ju nauku i kulturu donedavno su dugovali onom italijanskom jeziku koji da-
nas toliko mrze. Pored svega, Đonović je, a to ne kažem zbog toga što je moj
rođak, jedan od najuglednijih i najvećih pristalica Italije u Boki.

On zaslužuje odlikovanje, i kad ne bismo uzeli u obzir njegove zaslu-
ge i učinjene usluge koje su Vama poznate, samo zbog toga što je imao hra-
brosti da u trenutnim političkim okolnostima odštampa rad na italijanskom
jeziku u kome podsjeća na period slavne mletačke vladavine.

Koliko je italijanskih odlikovanja do danas podijeljeno strancima, i
koliko će još puta to biti učinjeno, a da ti pojedinci nijesu napisali ni jedan
list u korist italijanskih interesa.

Molim Vas da mi oprostite što sam se ovoliko raspisao o ovoj temi, ali
ponekad pero samo leti i treba ga pustiti. Bio bih Vam zahvalan ako biste se
još jednom obratili Vašim prijateljima iz Rima uz molbu da ponovo sprovedu
detaljnu istragu.

Uz izvinjenje zbog uznemiravanja i zahvaljujući Vam unaprijed na
učinjenim uslugama, molim Vas da primite moje najsrdačnije pozdrave.

Vaš odani ???³⁴

³⁴ Il Fondo Baldacci, 7/47

3. 02. 1900.

Visokopoštovani gospodine Antonio!

Veoma rado bih se angažovao oko osobe koju ste mi preporučili, uvaženog gospodina Torkvata Menijela, ali sa najvećim žaljenjem moram odmah otvoreno da Vam kažem da je to nemoguće iz brojnih razloga. Već sam mnogo puta zbog sličnih poslova uznemiravao Njegovo Visočanstvo knjaza, a budući da sam prije obećao mnogima, kao i nekim Italijanima koje su mi preporučili čak i kardinali, kada se ukaže prilika moram dati prednost njima, pa stoga ništa ne mogu učiniti za gospodina Menijela.

Njegovo Visočanstvo princ Danilo prije desetak dana je otputovao sa princezom Milicom u Klenburg i tamo će ostati oko mjesec i po dana. Dva-deset četvrtog prošlog mjeseca, bio je dan, bio sam pozvan na ručak, bila je prisutna i princeza Ksenija i bilo je veoma veselo. Predveče im je veoma prijatno iznenađenje priredio knjaz Nikola, i oko ponoći su mladi plemići svojom jahtom po veoma povoljnom vremenu otplovili prema Rijeci. Knjaz Nikola me je dugo zadržao u povjerljivom razgovoru. Nadam se da će se ekonomska i finansijska situacija uskoro popraviti.

Ne znam šta bih Vam savjetovao u vezi sa sinom sirotog Đurovića. On bi želio da ovaj dobije bilo kakvo zaposlenje, makar i za najnižu naknadu, samo da ne sjedi besposlen u Kotoru i živi na račun svog jasnog oca. Svaka-ko, njegov sin nema posebnih kvaliteta, ali bi ga možda bilo moguće uposliti kod nekog industrijalca ili trgovca, kako bi sebi obezbijedio izdržavanje. (...)

Milinović³⁵

Mnogopoštovani gospodine profesore! (7/155)

Bliže se uskršnji praznici, želim Vam svako dobro, dug život i da nastavite da objašnjavate prirodu i da se bavite srodnim naukama, a sve to na ponos Italije koja ima izuzetno učene ljude u svim naučnim oblastima.

Kao što ste vjerovatno primijetili, svojim slabim snagama sam pokušao da objavim informacije koje se tiču istorije ovog grada. Imam dovoljno materijala, ali bih želio da nastavim, makar i o svom trošku, i zbog toga mi je potrebno da posjetim Državni arhiv u Veneciji. Nekada je to za mene bilo moguće, ali sam zbog nekih uvedenih ograničenja izgubio tu mogućnost, pa sam sada i zbog toga izložen značajnim troškovima, a nisam siguran u uspjeh.

³⁵ Il Fondo Baldacci, n. 7/137

Ah, kada biste se udostojili da mi nadete nekog pokrovitelja za ovaj posao, bio bih veoma zadovoljan i veoma zahvalan. Sa zadovoljstvom sam pročitao ocjene studija sprovedenih u ovim krajevima i u Albaniji i zaista mi je drago što ste nam učinili takvu čast i zbog toga smo Vam vječiti dužnici. Daću sebi za pravo da Vaše gospodstvo obavijestim o tome da je čuveni grčki general Vasos porijeklom iz ove opštine, a njegov predak Vasilije/Vaso Brajević živio je u Mojdežu, selu u našoj opštini.

Od mog prijatelja, profesora Emanuela Nikolića očekujem posebno izdanje pisama u kojima su opisana putovanja, a koja su zanimljiva zbog novosti koje donose o prirodnim carstvima, uz neke historijske crtice, pa ću biti toliko slobodan da uputim kopiju.

Prihvatite ove znake mog velikog poštovanja i uvažavanja, uz molbu da me povremeno preporučite gospodinu Nikoli Lazaru.

U Herceg Novom, 14. april? 1900.

Vaš odani
Donović

Nikšić, 16. IX 1900.

(...) A kakva je situacija sa novim mjestom profesora geografije u Firenci? Ko će naslijediti profesora Marinelija? Kada bi bilo moguće i ja bih poslao svoje radove. Mislim da sam napisao dobrih stvari o geografiji Italije. Možda će me onda izabrati za redovnog profesora u Tubingenu, kada shvate da želim da promijenim sredinu. To je moja naučna politika! (...)

Kurt Hasert³⁶

Dragi Baldači!

Srećnik si zbog toga što se već toliko dugo nalaziš u simpatičnoj Crnoj Gori! Sigurno ti se dešavalo dobrih stvari i sa ove i sa one strane granice. Dobio sam divno dugo pismo od mog Marka. Kada on ne bude mogao da ide sa mnom, ići će njegov brat.

Stići ću – bar tako mislim – 27. jula u Kotor, otputovaću na Cetinje i, poslije jednog ili dva dana odmora, krenuću u Kuče i Vasojeviće. Gdje ćemo se naći? Iz Kuča mislim da krenem prema Kolašinu i Moračkom Gradištu na Durmitoru.

³⁶ Il Fondo Baldacci, n.7/348; Ostatak pisma je na njemačkom jeziku.

Neću zaboraviti da posjetim ministra Matanovića, Vukovića, možda Vladiku, a onda i komandanta Slava. Piši mi još jednom ili mi ostavi novosti na pošti na Cetinju. Mnogo ti hvala na ilustrovanoj razglednici Rijeke.

Srdačni pozdravi i lijepe želje od moje žene i od tvog Kurta Haserta.

**Živio Krsto! Este li vi za jedno veseli? Bogati! Junaci!*³⁷

Cetinje, avgust, 1900.

Dragi moj Antonije,

Čekao sam dok se svrši svečanost u Nikšiću pa tek onda da ti pišem. Kao što znaš, svečanost nikšićka šćela je biti više crkvena, religiozna negoli narodna, ali naprotiv izašla je kao u nas prelijepa. Bilo je dobrovoljno okupljeno naroda oko 10 hiljada. Osobita misija talijanskih poslanika i gener. Pedoti i pukov. Orsia uveličala je tu skromnu crnogorsku svečanost, a dar Nj. Veličanstva mlade kraljice italijanske od 4 prelijepa polijejeja iz Palaca iz Kazerte koje je donio naročiti italijanski inžinir tako su divno pristali u nikšićku crkvu da je jedna ljepota viđeti. Palac i crkva u Nikšiću to su dva zdanja koja ne bi imala stida da su ma u koju varoš u Italiju a nekmoli u mali naš Onogošt (Nikšić).

Ja sam bio na svečanost sa mojom ženom i sinom. Proveo sam se 10 dana prelijepo. Pozdravio sam od tvoje strane And. Radovića koji je ovom prilikom između dobio komandu Danila I koja se u nas vrlo teško dobija. On mi je rekao da te otpozdravim i da ti zahvalim na sjećanju. Neka znaš kad je već riječ o dekoracijama, da ja nikako nijesam zaboravio tvoju zlatnu medalju za revnost. Ja sam već preduzeo mjere za nju i izgleda da ću uspjeti. **Ukratko, ja se nadam, samo se mora sačekati dobra prilika.*³⁸ (...)

A sad dragi moj i mili Antonije budi mi zdravo, sačuvaj prijateljstvo tvom iskrenom i odanom ti prijatelju

N. Mitroviću

Ravena, 20. decembar 1900.

Dragi prijatelji,

Još od kada smo bili na Cetinju, kao što ćete se sjetiti, ja sam bio prvi koji je tvrdio da je potrebno da razjasnimo naše odnose, dodajući da je najbolji način za to potpisivanje izjave kojom bi se definisalo da su sve koncesije koje smo namjeravali da tražimo namijenjene za zajedničku korist, i da bi u skladu sa tim svi trebalo da učestvuju u troškovima.

³⁷ Isto, n. 7/271; Ovako stoji u originalnom tekstu

³⁸ Il Fondo Baldacci, n. 7/325; Označeni dio u originalu je napisan na italijanskom jeziku.

Zatim smo se rastali a ja sam otišao da obiđem teren izjavivši da ću tražiti koncesiju i da ću je, nakon što je dobijem, staviti na raspolaganje svima. Održaću svoje obećanje ako je dobijem. Vi ste, međutim, podnosili zahtjeve i dobijali koncesije za koje ja ne znam.

Nepoznat mi je i vaš plan, sume koje namjeravate da potrošite i način na koji to planirate da učinite, itd. tako da morate razumjeti da ne mogu da dam konačan odgovor na vašu molbu od 19. ovog mjeseca.

Izlazeći u susret Baldačiju, sa kojim sam prvi razgovarao i koji se, možda upravo zahvaljujući meni iz nauke preselio u poslovni svijet, pričao sam sa različitim kapitalistima kao što sam već pominjao, ali ne mogu da kažem kakvu ću ulogu imati u ovom komercijalnom poduhvatu, upravo zbog toga što ne poznajem vaš plan.

Jasno je da bi bilo neprijatno da nakon svega što sam učinio ostanem praznih ruku, tim prije ako bi do toga došlo nakon odricanja koja sam sâm glupo učinio.

Razumijem da vam se žuri i zbog toga vam uvijek stojim na raspolaganju kako biste me uputili u ono što se dešava i od mene dobili odgovor koji želite.

Zahvaljujem prije svega prijatelju Baldačiju, zahvaljujem i svima vama zbog ljubazne brige i uvjeravam vas da ću uvijek besprekorno odgovoriti na vašu korektnost i odanost. Očekujem vaš odgovor.

Ukoliko želite da razgovarate sa mnom, odmah ću doći u Bolonju, a u međuvremenu upućujem najbolje želje za uspjeh poduhvata i iskazujem moje duboko poštovanje.

Teodoriko Bravi³⁹

Cetinje, 15. decembar 1900.

Gospodine A. Baldači,

Dobio sam tvoj telegram, ali zbog puta u Nikšić nijesam mogao do sada da ti odgovorim i da ti pošaljem odluku naše vlade.

Samo te molim da što prije učiniš nešto u vezi sa navedenim proizvodnim granama.

Uz to te molim i da se pobrineš i za pitanje banaka. Što se tiče člana I, tu je samo indrustrija šibica koja bi mogla da poprimi karakter koncesije, a ostale proizvodne grane su slobodne.

Kao što ćeš vidjeti iz ovog mog pisma, rok za koncesije je 15. mart 1901. po starom kalendaru, odnosno 25. mart po novom. Ovo je određeno

³⁹ Il Fondo Baldacci, n. 7/556; T. Bravi sa grupom italijanskih kapitalista dobio je 1911. godine koncesiju za isušivanje Ulcinjskog polja. Up. M. Đurović, *Trgovački kapital u Crnoj Gori*, Cetinje, 1958, str. 237.

zbog toga što se ovdje želi da se nešto učini što je prije moguće. Kao što već znaš, ja imam posebnu koncesiju za malu proizvodnju sukna, vunениh prekrivača i tkanina za crnogorske kapute. Ja imam ideju da proizvodim finije sukno, boljeg kvaliteta i po boljoj cijeni. Sukno bi bilo crvene ili crne boje, u zavisnosti od toga da li bi se koristilo za džamadane ili za pantalone. Siguran sam da bi se njime služila i crnogorska stajaća vojska, a onda, ugledajući se na nju, i teritorijalna vojska. Osim toga, ti znaš koliko se sukno u Crnoj Gori koristi. U fabrici bi se koristila vuna iz Crne Gore, i to ona iz Vasojevića za sukno, a za prekrivače i iz svih drugih krajeva.

Ako bi neko, samo da je u pitanju častan čovjek koji nije Jevrejin, želio da se udruži, ja bih ga prihvatio, naravno pod uslovima koje bismo dogovorili. Ja imam mjesto za proizvodnju u Podgorici, gdje bismo na raspolaganju imali i određeni pad vode. Proizvodnja bi, kao što dobro znaš, u početku morala biti malog obima. Ja samo želim da je započnem zbog toga što smatram da bi to bilo korisno, ali mi je potrebna novčana pozajmica - na osnovu hipoteke na dvije kuće - u iznosu od oko 12000 fjorina. Kuće bi bile osigurane na Cetinju i u Danilovgradu, a pozajmica bi trebalo da prisprije kroz 10 godina. Hipoteke su veoma sigurne, pa ako znaš neku banku ili privatno lice koje daje pozajmice na osnovu hipoteke, molim te da se angažuješ oko ovoga. Čak i ako je osoba koja pozajmljuje novac stranac, on bi imao pravo na posjedovanje objekata. Za to je potrebna samo jedna specijalna dozvola koju sam ja u stanju da pribavim. Molim te za iscrpan odgovor.

Povodom praznika upućujem čestitke tebi i tvojoj cijenjenoj porodici.
Prijatelj

Inženjer A. Radović⁴⁰

Poštovani gosp. Profesore budite zdravo!

*Prije svega želim u Boga, da vas ovo moje malo pisamce, zateče u dobrom zdravlju i svakom zadovoljstvu, kako vas tako i časnu vi famelju. Vama ako vi je milo znati za mene, ja sam zdravo i dobro.

Gosp. Prof. Primio sam vašu dopisnu kartu i vidio sam što mi pišete, sad hoću i ja da vi pošljem ovo moje pismo i u istom pismu hoću da vi napomenem za sledeće: tj. poznato vam je, kako ste mi obećali bili da mi pošljete mapu i sliku Skenderbegovu i nekoliko od onijeh slika što ste fotografirali u Zatrijebač, ostajem u nadi, da ćete mi ih poslati.

Srdačno pozdravljam vas i vašu famelju

Vaš prijatelj Marko Lekočević⁴¹

⁴⁰ Il Fondo Baldacci, n. 7/540

⁴¹ Isto, n. 7/429; Pismo je napisano na našem jeziku.

Cetinje, 28/10 900.
Najdraži Toni

Bar, 18. 10. 1900.

Juče sam bio kod Njegovog Veličanstva princa Danila. Uputio sam se u dvor bez ikakve najave, samo sa preporukom monsinjora Milinovića. Bez mnogo čekanja u predvorju odmah sam izveden pred njega. Sigurno sam pričao sa njim oko 20 minuta o gotovo svim stvarima koje me se tiču i odmah sam pokrenuo pitanje poznatog Kavalijerija.

Razgovor je tekao ovako:

„Moja je namjera“, rekao sam mu, „da razvijam italijansku trgovinsku aktivnost u Crnoj Gori i u Albaniji“. On mi je odgovorio: „To mi se mnogo dopada“. Onda sam mu bez mnogo okolišanja saopštio: „Međutim, na žalost vidim da se ništa neće moći učiniti“. Onda me je on začuđeno upitao koji su razlozi za to. Objasnio sam mu razloge zbog kojih je nemoguće usmjeriti italijansku energiju a onda i crnogorsko-italijansku politiku ka skadarskoj oblasti, a osnovni uzrok za to je italijanski predstavnik. Govorio sam mu i o posebnoj mržnji koju Kavalijeri gaji prema crnogorskom narodu kao i o neprijateljstvu usmjerenom prema uzvišenoj crnogorskoj vladarskoj kući. On mi je rekao da je vjerovao da je Kavalijeri pokoran tvojoj porodici. Na to sam mu odgovorio: „Vaše Visočanstvo, Vi možda imate razloge da u to vjerujete, ja međutim imam utemeljene motive da smatram suprotno“. Na to mi ništa nije odgovorio. Počeli smo razgovor o tebi pa mi je rekao: „Mnogo mi se dopada Vaš brat. Gdje je on sada, šta radi?“ Onda sam mu objasnio gdje se ti sada nalaziš, govorio mu o tvom prijateljstvu prema Crnoj Gori i prenio mu tvoju želju da dobiješ njegovu fotografiju sa makar samo jednom riječju posvete. Na to mi je on odgovorio: „Kada se vrati daću mu fotografiju“. Mislim da je htio još nešto da doda, ali nije rekao ništa više. Ti si zaista voljen ovdje. On mi je sa svoje strane obećao potpunu podršku i posebne preporuke. Zatim me je otpratio do ulaznih vrata dvora i tu sam ga pozdravio.

Danas ću pisati Ramadanoviću koji je veoma ljubazan prema meni u vezi sa nekim dogovorima koji se tiču mog problema sa Kavalijerijem. Vidjeću šta će mi on odgovoriti i da li će biti moguće da uskladimo stavove. U međuvremenu ću te precizno obavještavati o onome što se dešava ovdje kako bi me savjetovao. Kunem ti se da, ako uspijem malo da se infiltriram, Njegovo Veličanstvo knjaz Nikola će preduzeti korake. U međuvremenu moramo biti strpljivi i sve će se polako riješiti. (...)

Ako ne dođem u Italiju prije tvog dolaska u Crnu Goru, veoma mi je potrebno da porazgovaram sa tobom, da ti otvorim dušu i da ti govorim o planovima koje namjeravam da sprovedem u djelo. To putem pisma nije mo-

guće zato što nikada ne bih uspio da budem jasan kao uživo. U međuvremenu ću te obavještavati o koracima koje preduzimam.

Budi zdravo, želim sve najbolje svima, i svima prenesi moje pozdrave, a tebi šaljem zagrljaj.

Tvoj brat Đovani⁴²

Cetinje, 5/18. oktobar 1900.

Poštovani gospodine,

Primio sam Vaša nova izdanja na kojima Vam od srca zahvaljujem. Danas Vam poštom šaljem *Gorski vijenac* Petra II, pošto u knjižari na Cetinju nijesam uspio da nađem ostala djela ovog pjesnika.

Danas sam od Italijanskog geografskog društva dobio poziv za glasanje za predsjednika. Budući da ne poznajem dobro sve vodeće članove ovog slavnog udruženja, zamolio bih Vas da budete ljubazni da me uputite za koga ste Vi glasali, kako bih Vas mirne savjesti mogao slijediti u ovoj prilici. Molim Vas da pozdravite gospodina Vašeg brata i da ovom prilikom primite moje iskrene pozdrave, poštovanje i uvažavanje.

Vaš odani

Nikolo Matanović

P.S. Ponovo sam preporučio našem ministru unutrašnjih poslova da što je moguće prije odgovori na zahtjev koji je odlično podnio Vaš dobri brat u vezi sa pokretanjem posla (entrepresa) u Crnoj Gori.⁴³

Podgorica, 22. II 1901.

Mili Antonije,

Primio sam tvoje drago mi pismo. Što ćeš, takve su uopšte naše stvari. Sjećaš li se da smo se dugo i dugo razgovarali koliko se može učiniti pa da se ostvari plemenita i očigledno korisna idea za koju se toliko trudiš i ti i tvoj brat Jovan. Baš danas dobijem od njega odgovor na moje pismo u kojem mi kaže da mu stvari vrlo slabo idu. **Lijeni smo, prijatelju, i da razmišljamo, a kamoli da radimo. Teško nama sa današnjim starima, osim onog jednog koji je jadnik jedini koji razmišlja i radi. Obavještavam te da se tvoj prijatelj, dvorski maršal Radović** sad nalazi u Milan. Ako mu bi što pisao

⁴² Il Fondo Baldacci, n. 7/406 bis

⁴³ Il Fondo Baldacci, n. 7/406

adresiraj na hotel Continental. Giovanni mi piše da mu je Andrija rekao da će proći preko Bolonje.

A sad za vojvodu Marka. **On je bio čovjek koji je svojom rječitošću i snažnom imaginacijom, kao i lažnom skromnošću uspio da pridobije simpatije svakog stranca koji ga je posjetio. Ali vjeruješ li i sjećaš li se, Antonio, onog što smo govorili o njemu, da su svi oni koji su dobro mislili, mislili onako kako sam ti rekao. Ti znaš da u Crnoj Gori uživaš velike simpatije, bila bi šteta kada bi sada neko rekao: „Dobro, prevarili smo se u vezi sa Baldacijem vjerujući da on bolje poznaje naše stvari i zasluge pojedinih Crnogoraca.“ Zbog toga ti neću prevesti one stihove koje mi tražiš zato što tu nema gotovo ničeg o Marku. Mislim i da ti ne razumiješ naš jezik toliko dobro da bi shvatio nijanse, a kada bih ti ih preveo tako da ti budu razumljivi, morao bih da ti napišem skoro cijelu knjigu komentara. Predavanje koje želiš da organizuješ može se održati i bez ijedne riječi o vojvodi Marku, a za govornika će tako biti mnogo bolje i časnije zato što bi se mogao naći neko ko bi, ako ne preko štampe, a onda dirketno u lice rekao: „Nije istina to što si rekao.“*

*Ovo su savjeti nekoga ko te mnogo voli i ko ti želi svako dobro. Sada**⁴⁴ - da si mi živ i zdrav. Piši mi kadgod što i pošlji mi koji list. Kao posle.

Ljubi te tvoj iskreni pobratim

N. Mitrović

Najdraži prijatelju,

Upravo sam ti poslao telegram kako bih te obavijestio o mom dolasku u Kotor. Nisam ti mogao reći ništa više zbog toga što preko telegrafske žice riječ (a ne ćutanje) vrijedi zlata. Osim toga mislim da ti već vjerovatno znaš zbog čega i kako tamo dolazim. Ministarska odluka kojom sam prebačen na Cetinje u stvari je naređenje u formi časnog zaduženja, ali uopšte ne govori o zaradi. Šta će biti? Do vraga! (kaže tvoj brat sa kojim sam upravo razgovarao u tvojoj kući) – ne može biti niža. Pa dobro, imajmo vjere!

Ah, prijatelju moj, nemoj pogrešno razumjeti ove moje uobičajene sumnje i oklijevanja. Ti znaš, živim neprekidno se dvoumeći između mojih patrijarhalnih sklonosti i porodičnih potreba.

Dakle, na osnovu informacija koje sam dobio od tvog brata, a za koje čekam potvrdbu od Plovidbe Pulja – Bari kojima sam pisao, trebalo bi da krenem, kako sam ti napisao u telegramu, 15, a u Kotor bi trebalo da stignem 16. Da li ću biti te sreće da te tamo zateknem? Nadam se. Zamisli koliko to želim. Susret sa tobom u toj zemlji činio bi mi se kao dobar znak.

⁴⁴ Isto, n.8/144;Djelovi između oznaka * u originalu su na italijanskom jeziku, dok je ostatak napisan na našem jeziku.

Doviđenja, dakle! Grlim te i zahvaljujem ti.

Tvoj Nikolini

Bolonja, 9. 09. 1901.⁴⁵

Cetinje, 19. 10. 1901.

Najdraži prijatelju,

Potrebna mi je knjiga Federika Funka pod naslovom *Ključ francuske gramatike* izdavača Hopli Milano. Pošto ranije nijesam znao cijenu knjige ni kako bi trebalo da se obratim, usuđujem se da se prijateljski obratim vama sa molbom da mi je pošaljete poštom. Biću ti veoma zahvalan. Uz najsrdačnije pozdrave od iskrenog prijatelja Petra Novakovića.⁴⁶

Rim, Španski trg

Visokopoštovani gospodine

Dugujem Vam veliku zahvalnost zbog ljubaznog gesta koji ste mi ukazali pozvavši me na predavanje o Crnoj Gori. Pošto sam prije dvije godine i sâm boravio u Crnoj Gori kao slikar i izradio dosta slika sa motivima Crne Gore koje su doživjele veliki uspjeh, tako mnogo sam želio da prisustvujem Vašoj konferenciji u Rimskom kolegijumu. Međutim, ovih dana sam dobio upalu grla tako da mi ljekar nije dozvolio da danas budem tamo.

Nadam se da će predavanje biti ponovo održano, a u međuvremenu Vam upućujem najiskrenije izraze zahvalnosti za ljubaznost koju ste mi učinili i u isto vrijeme želim da Vas pozovem da mi učinite čast svojom posjetom mom slikarskom ateljeu gdje bih Vam pokazao slike koje sam tamo uradio.

U nadi da ću biti u prilici da vam zahvalim na ukazanoj ljubaznosti, imam čast da se nazovem Vašim dužnikom

Prof. H. Korodi⁴⁷

⁴⁵ Il Fondo Baldacci, n. 8/560

⁴⁶ Isto, n. 9/47

⁴⁷ Il Fondo Baldacci n. 8/182

Cvijeta BRAJIČIĆ, Slavko BURZANOVIĆ

MONTENEGRIN LETTERS IN THE ARCHIVE OF
ANTONIO BALDACCI

Summary

The archival legacy of Antonio Baldacci, kept in a special fond under his name at the Archiginnasio di Bologna Library, is a testimony to the full extent of his diverse and powerful ties with Montenegro, and allows detailed reconstruction of Baldacci's scientific, economic and political activities related to this country. This rich and varied documentation is an important source for understanding political, economic and cultural ties between Montenegro and Italy in the late 19th and early 20th century. Hereof, the most important part of the archive is Baldacci's correspondence, as emphasized in this paper. Sixteen letters, sent to Baldacci in 1900 and 1901, are presented here. Among the authors of the letters are Andrija Radović, Lazar Mijušković and Nikola Matanović, who have achieved successful political careers in Montenegro as ministers and even prime ministers. From the correspondence between Baldacci and his fellow scientists, a letter from the German geographer Kurt Hassert was selected. The young Baldacci met him during his research in Montenegro, and through the years they developed friendly and scientific relations. A letter from one of his Montenegrin guides, Marko Ljekočević, confirms the ability of this Italian botanist to establish close relationships and cooperation with ordinary people. An account of Antonio's brother Giovanni shows the involvement of other members of the Baldacci family in scientific research, as well as economic initiatives in Montenegro, as Baldacci's brothers found their way to the most important political figures in the country, including members of the ruling family. The Baldacci Fonds contains a lot of information about the interest of Italian artists, scientists and businessmen in Montenegro as demonstrated in the letters of the Italian businessman Teodorico Bravi from Ravenna and the letters from the artist Hermann Corrodi. Baldacci's correspondence with Corrado Nicolini contains valuable data on the beginnings of the study of the Italian language in Montenegro. The paper presents also the letters by Archbishop of Bar Šimun Milinović, professor Petar Novaković, officer Nikola Mitrović and publicist Nikola Đonović. Here, we also point to a number of published publications that relate to the activities of Antonio Baldacci in as well as for Montenegro.

Literatura

Bollini, Maria Grazia (a cura di), *Una passione balcanica tra affari, botanica e politica coloniale - Il fondo Antonio Baldacci nella Biblioteca dell'Archiginnasio di Bologna (1884-1950)*, Biblioteca de "L'Archiginnasio", serie III, n. 4, Bologna, 2005.

Burzanović, Slavko et al, *Balkanska strast Antonija Baldačija – katalog izložbe*, Cetinje, 2005.

Burzanović, Slavko, *Antonio Baldacci e il Montenegro*, Contesti adriatici - studi di italianistica comparata, a cura di V. Kilibarda, J. Vučo, Molise, 2008.

Burzanović, Slavko, Tatjana Koprivica, *Antičko rimsko nasljeđe u Crnoj Gori i italijanska spoljna politika*, Matica 48, Cetinje – Podgorica, 2011.

Crnogorsko pitanje (1918–1931) pogledi iz inostranstva, ed. Novak Adžić, OKF, Cetinje, 2014, str. 181-284.

Đurović, Mirčeta, *Trgovački kapital u Crnoj Gori*, Istorijski institut Crne Gore, Cetinje, 1958.

Mazzitelli, Gabriele, *Le pubblicazioni dell'Istituto per l'Europa orientale: catalogo storico (1921-1944)*, Firenze university press, 2016.

Pulević, Vukić, Danijel Vincek, *Crna Gora vrata Balkana: putopisi i zapisi evropskih botaničara*, Obod, Cetinje, 2004.

Rastoder, Šerbo, *Crna Gora u egzilu 1918–1925*, Istorijski institut, Podgorica, 2004.

ХРОНИКА

Miljan GOGIĆ

PROMOCIJA KNJIGE: *CRNA GORA I NJEMAČKI
RAJH. DOKUMENTI IZ POLITIČKOG ARHIVA SLIŽBE
INOSTRANIH POSLOVA U BERLINU 1906-1914.*
(TOM I 1905-1910)

U organizaciji Univerziteta Crne Gore i Instituta za istraživanje Istočne i Jugoistočne Evrope (Institut für Ost-und Südosteuropaforschung - Regensburg), u Sportskom i kulturnom centru UCG u Podgorici, 18. maja 2018. godine održana je promocija knjige „Crna Gora i Njemački Rajh. Dokumenti iz Političkog arhiva sližbe inostranih poslova u Berlinu 1906-1914“ (Tom I 1905-1910).

Pokrovitelji prvog javnog predstavljanja knjige bili su Ministarstvo vanjskih poslova Crne Gore i Ambasada Savezne Republike Njemačke u Podgorici. Knjiga koja je bila predmet pažnje javnosti zapravo predstavlja prvu fazu realizacije crnogorsko-njemačkog projekta, publikovanja dokumenta diplomatskih predstavnika Njemačke u Crnoj Gori u periodu od 1906. do 1914. godine. Ovakva vrsta naučne saradnje u oblasti društvenih nauka – istorije – je jedinstvena u praksi naučne saradnje dvije zemlje. Osim naučnih kontakata Istorijskog instituta Crne Gore i Instituta za istraživanje Istočne i Jugoistočne Evrope za dogovor oko njegove realizacije i početak rada na ovom projektu, veliki doprinos su dali Ministarstvo vanjskih poslova Crne Gore i Ministarstvo Savezne Republike Njemčke. Za sam početak aktivnosti u realizaciji naučne saradnje dva instituta veliki značaj je imalo angažovanje tadašnje ambasadorke u Saveznoj Republici Njemačkoj Nj.E. Vere Kuliš. Pomoć koju su ambasadorka Kuliš i njeni saradnici pružili ogledala se u prikupljanju velike količine arhivskog materijala, diplomatskih predstavnika Njemačkog Rajha u Crnoj Gori za period 1906-1908. Nakon što je taj materijal bio prikupljen i o tome upoznata ambasadorka SR Njemačke u Crnoj Gori svjesna krupnog značaja razvijanja naučne saradnje SR Njemačke i naše zemlje, ona se snažno založila da najprije sredstvima Ambasade, a zatim obraćanjem Ministarstvu spoljnjih poslova SR Njemačke, obezbije-

di značajna sredstva za finansiranje rada na prvoj knjizi crnogorsko-njemačkog projekta.

Kratak pregled postupaka koji su prethodili pojavi publikacije koja je promovisana 18. maja 2017. objašnjava i razloge zbog čega su, na prvom javnom predstavljanju knjige „Crna Gora i Njemački Rajh. Dokumenti iz Političkog arhiva službe inostranih poslova u Berlinu 1906-1914“, osim promotora akademika Đorđa Borozana i prof. dr Saše Kneževića govorili i ambasadorka Vera Joličić-Kuliš i ambasador Hans Günther Mattern.

Ambasadorka Kuliš u svom obraćanju, osim obradovanosti što je u okviru edicije „Diplomatske sveske“ objavljen prvi tom od dvije planirane publikacije iz crnogorsko-njemačkih diplomatskih odnosa, naglasila je da knjiga koja je te večeri predstavljena javnosti „hronološki dokumentuje jedan historijski period crnogorsko-njemačkih odnosa i jedno posebno vrijeme za tek međunarodno priznatu državu Crnu Goru i njenu diplomatiju“. Svoje zadovoljstvo zbog pojave ovog izdanja pokazala je i emotivnim iskazom da je „riječ o jednom očaravajućem vremeplovu i dragocjenom svjedočanstvu kako sa historijskog tako i sa stanovišta diplomate-praktičara“. Dodala je i to da: „Ima simbolike u tome da je upravo u Berlinu 1878. godine Crna Gora slavila formalni trijumf nakon viševjekovne borbe za slobodu. Crna Gora je na Berlinskom kongresu priznata za nezavisnu suverenu evropsku državu i time zvanično upisana u knjigu međunarodnog prava, politike i diplomatije“.

Njegova ekselencija Mattern takođe je izrazio visok stepen važnosti izdanja knjige „Crna Gora i Njemački Rajh. Dokumenti iz Političkog arhiva službe inostranih poslova u Berlinu 1906-1914“ istakavši da se kroz njen sadržaj „može duboko zaroniti u istoriju crnogorsko-njemačkih odnosa i vratiti se u period koji je na Zapadnom Balkanu bio izuzetno bremenit događajima: u deceniju prije izbijanja Prvog svjetskog rata“. Kazao je i to da knjiga predstavlja dragocjen doprinos izučavanju crnogorsko-njemačkih odnosa, posebno na bilateralnom planu. U toku izrade knjige veliki trud su uložili priređivači: dr Senka Raspopović, dr Konrad Clewing i dr Radoslav Raspopović, odnosno urednici dr Radoslav Raspopović i dr Konrad Clewing. Ocijenio je da se uloženi trud pomenutih u ovu naučno-kritičku ediciju izvještaja ne može adekvatno nagraditi.

Akademik Đorđe Borozan je istakao značaj arhivskih izvora inostrane provenijencije za proučavanje istorije Crne Gore. U tom kontekstu istakao je poseban značaj promovisanja publikacije koja je rijetka sa stanovišta sadržaja, tj. dvojezičnog publikovanja arhivskih izvora iz Političkog arhiva u Berlinu.

Prof. dr Saša Knežević je u svom obraćanju detaljno analizirao sadržaj knjige, ulazeći municiozno u sve detalje koji ovu knjigu izdvajaju iz sadašnje izdavačke prakse u Crnoj Gori. Kao dobar poznavalac spoljnopoliti-

tičkih odnosa u navedenom periodu i istorije njene diplomatije, podvukao je značaj koji ovaj zbornik dokumenata može imati za dalje proširenje naučno-istraživačkih rezultata kako na nove problemske cjeline, tako i na pitanja na koja su do sada nedostajali potpuniji odgovori.

Urednici izdanja, dr Konrad Clewing i dr Radoslav Raspopović, iskazali su ne samo lično zadovoljstvo nego i veliki interes njihovih načnih institucija u pogledu dostignutog nivoa naučne saradnje, ali, takođe, iskazali i svoju uvjerenost da se ona mora obogatiti ne samo realizacijom narednog, Toma II, već i širenjem na nove naučno-istraživačke prostore iz odnosa dvije zemlje. Istakli su da za to postoji ne samo naučna potreba, već i da bogatstvo neistraženih arhivskih fondova, posebno u njemačkim arhivima, nedvosmisleno upućuje na formulisanje novih projektnih projekata i novih istraživačkih tema.

Urednici ovog izdanja izrazili su zahvalnost ne samo ministarstvima spoljnih poslova jedne i druge zemlje i ambasadorima koji su realizaciju ovog projekta podržali, već i svim ostalima, uključujući i domaćina promocije, Univerzitet Crne Gore, a takođe i svima koji su prvom javnom predstavljanju ove knjige prisustvovali. U izlaganjima urednika izdanja objašnjen je usaglašeni metodološki postupak kojima su se predstavnici dva instituta rukovodili, kao i brojne poteškoće tehničke i komunikacijske prirode sa kojima su bili suočeni.

S obzirom na to da je knjiga izašla iz štampe 2016. godine, njenim publikovanjem obilježena su dva krupna datuma: deset godina od obnove crnogorske nezavisnosti i 110. godina od uspostavljanja crnogorsko-njemačkih odnosa. Ono što je dominiralo u izlaganju većine govornika je da Njemačka, kako u prošlosti tako i danas, ima posebno mjesto u spoljnopoličkom životu Crne Gore. Naglašeno je prijateljstvo i partnerstvo dvije zemlje, kao i očekivanja da će se u godinama koje slijede, kako je kazala ambasadorica Kuliš: „na temelju naših odličnih političkih odnosa, unapređivati saradnja i razvijati budući odnosi unutar porodice evropskih i euroatlantskih naroda“.

Uz čestitke svima koji su dali doprinos pojavi ovog toma, ocijenjeno je da, kao element kulture sjećanja, ova publikacija predstavlja spoj istorije i tradicije dvije države.

Др Иван ЛАКОВИЋ

ХРОНИКА АКТИВНОСТИ ИСТРАЖИВАЧА ИЗ
ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА УЦГ НА
ИСТРАЖИВАЊУ КУЛТУРНО-ИСТОРИЈСКОГ
НАСЉЕЂА ТОКОМ ПРОЈЕКТА „ВАЛОРИЗАЦИЈА
ЦРНОГОРСКИХ КАТУНА КРОЗ ОДРЖИВИ РАЗВОЈ
ПОЉОПРИВРЕДЕ И ТУРИЗМА“

Мултидисциплинарни научни тим са Универзитета Црне Горе са партнерима из земље и иностранства, учествовао је у периоду септембар 2014 – децембар 2017. године у припреми и реализацији пројекта Валоризација црногорских катуна кроз одрживи развој пољопривреде и туризма (акроним: КАТУН). Пројектни тим је био састављен од истраживача са Биотехничког факултета, Историјског института, Факултета за туризам и хотелијерство, у сарадњи са колегама са Универзитета у Љубљани, Шведског универзитета пољопривредних наука у Упсали, Института за технологије примјењене у културној баштини Националног истраживачког савјета и Универзитета Базиликата из Италије, стручних сарадника из НВО сектора и партнера из привреде. На пројекту су, као научни радници Историјског института, били ангажовани др Сенка Распоповић, др Татјана Копривица, др Олга Пелцер-Вујачић и др Иван Лаковић. Пројекат је финансирало Министарство науке Црне Горе кроз програм INVO-HERIC у сарадњи са Свјетском банком.

У оквиру пројектних активности је нарочита пажња посвећена културном наслеђу катунских насеља на подручју Кучке планине и Дурмитора, као карактеристичним студијама случаја. Као дио Националног парка Дурмитор, дурмиторски катуни су већ уживали одређени степен институционалне заштите и били предмет научног интересовања, док су Кучка планина и њени катуни остали потпуно ван конкретније истраживачке пажње. Подаци о броју катунских насеља у овој области, њиховим тачним локацијама, распореду, стању, власништву и на-

сељенсти, броју, намјени, стању и карактеристикама припадајућих објеката, једноставно, не само да нису били доступни, већ нису ни постојали. Комбинацијом истраживања у архивским и библиотечким установама и теренског рада, утврђене су тачне GPS координате кучких и дурмиторских катуна, њихова надморска висина, као и број, намјена, врсте и особине стамбених и помоћних објеката у њима. Уопште, детерминисано је 18 области са 193 катуна на Кучкој планини, као и 8 области са 18 катуна на Дурмитору. Подаци о катунима и припадајућим објектима су унесени у GIS базу, која представља прву базу податка о планинском културном наслеђу Црне Горе.

Директни резултати пројектних истраживања у овој области су широј публици представљени кроз бројна предавања, јавне презентације и излагања на научним скуповима и конференцијама, као и радионице, изложбе и друге манифестације. Објављен је низ чланака у научним часописима, као и свеобухватна монографија о катунима Кучке планине. То се односило на следеће активности:

- Др Татјана Копривица и др Иван Лаковић су представили пројекат КАТУН на Институту за технологије примијењене у културној баштини Националног истраживачког савјета, Рим, 9. 12. 2015. године;

- Др Олга Пелцер-Вујачић и др Иван Лаковић су, 22. 12. 2015. године, одржали презентацију о катунском животу ученицима ОШ „Павле Ровински“ у Подгорици;

- Организована је радионица *IT TECHNOLOGIES IN CULTURAL HERITAGE PROTECTION, PRESERVATION AND VALORISATION*, 25. 3. 2016. године у Историјском институту УЦГ у Подгорици. Радионицу је водила др Софија Пескарин из Института за технологије примијењене у културној баштини Националног истраживачког савјета Италије из Рима. Теме радионице су биле примјена процедура и методологије дигиталног презентовања културне баштине, 3D моделовање њених објеката, просторна анализа и GIS опрема;

- Чланови пројектног тима су организовали радионицу под називом ПЛАНИНСКО КУЛТУРНО НАСЉЕЂЕ. ИСТРАЖИВАЊЕ, ВАЛОРИЗАЦИЈА, ПРОМОЦИЈА 26. 4. 2016. године у Историјском институту УЦГ у Подгорици. Ова радионица је била једна од најпосјећенијих активности које су организоване у Институту, а заинтересованој публици је представљен дио резултата постигнутих током истраживања на пројекту;

- Др Татјана Копривица и др Иван Лаковић су, 16. 6. 2016. године, одржали на Филозофском факултету Универзитета у Љубљани презентацију *THE HERITAGE OF MONTENEGRIN MOUNTAINS – STORY OF KATUNS*;

- Чланови тима су организовали посјету тима италијанских сниматеља беспилотном летилицом из ITAVC CNR катунима на Кучкој планини. Тада је снимљен дио видео материјала који је касније коришћен у документарном филму о италијанско-црногорским културним везама. Трејлер филма је премијерно приказан на манифестацији Дани науке у Подгорици септембра 2016. године;

- Чланови тима су учествовали у припреми изложбе РУРАЛНА АРХИТЕКТУРА ЦРНЕ ГОРЕ И КИНЕ, одржане у Пекингу 15-21. 8. 2016. године, припремивши текст и фотографије за паное са тематиком катунског живота. Ови панои су представљали око 20% укупног садржаја црногорског дијела изложбе;

- Чланови тима су организовали и учествовали у раду радионице ТРАДИЦИОНАЛНЕ ТЕХНИКЕ СУВОЗИДА, одржане 28. 9. 2016. године, у оквиру манифестације Дани европске баштине – Културно наслеђе и локалне заједнице на Кучким коритима и Грађену (Кучка планина), гдје су приказане традиционалне технике грађена у сувозиду и демонстрирана њихова примјењивост у концептима савременог валоризовања тако грађених објеката;

- Чланови тима су учествовали у организацији и били аутори и коаутори излагања и постер-презентације на међународној научној конференцији: ОДРЖИВИ РАЗВОЈ ПЛАНИНСКИХ ПОДРУЧЈА – ИСКУСТВА, ИЗАЗОВИ И ПЕРСПЕКТИВЕ, одржане на Жабљаку 14-16. 9. 2016. године:

- И. Лаковић, КАТУНИ У ЦРНОГОРСКОЈ ИСТОРИЈИ – пленарно излагање;

- С. Распоповић, КУЛТУРА ИСХРАНЕ И СТАНОВАЊА НА КАТУНИМА КУЧКЕ ПЛАНИНЕ;

- И. Лаковић, А. Капетановић, Т. Копривица, О. Пелцер-Вујачић, КВАНТИТАТИВНА АНАЛИЗА КАТУНА НА КУЧКОЈ ПЛАНИНИ;

- А. Капетановић, И. Лаковић, Т. Копривица, О. Пелцер-Вујачић, КОЛИБЕ У КАТУНСКОМ КУЛТУРНОМ ПЕЈЗАЖУ – АРХИТЕКТОНСКЕ ОСОБИНЕ КОЛИБА (ГЛАДА) НА КУЧКОЈ ПЛАНИНИ;

- Т. Копривица, А. Капетановић, И. Лаковић, КУЛТУРНО-ИСТОРИЈСКО НАСЉЕЂЕ ДУРМИТОРСКОГ ПОДРУЧЈА;

- О. Пелцер-Вујачић, Т. Копривица, С. Ковачевић, GIS БАЗА ПОДАКА О КУЛТУРНОЈ БАШТИНИ ЦРНОГОРСКИХ КАТУНА (КУЧКА ПЛАНИНА И ДУРМИТОР) – ИСХОДИ И ИЗАЗОВИ;

- Ivan Laković, Alessandro C. Picuno, Dimitris Roubis, Pietro Picuno, A. Kapetanović CHARACTERISTICS OF TRADITIONAL RURAL CONSTRUCTIONS FOR ANIMAL CORRAL IN THE ADRIATIC-IONIAN AREA;

• Augusto Palombini, Sofia Pescarin, A DIGITAL FLY THROUGH THE HISTORICAL KATUN LANDSCAPE

• И. Лаковић, Т. Копривица, А. Капетановић, О. Пелцер-Вујачић, С. Распоповић, НЕПОКРЕТНО КУЛТУРНО НАСЉЕЂЕ КАТУНА НА КУЧКОЈ ПЛАНИНИ - постер;

- Др Иван Лаковић и др Јелена Лазаревић су одржали презентацију *THE LANDSCAPE OF SEASONAL MOUNTAIN SETTLEMENTS - KATUNS - IN SE MONTENEGRO. FROM NATURAL TO CULTURAL LANDSCAPE AND BACK* на „World Congress - Silvo Pastoral Systems 2016“, у Евори, Португалија 27-30. 9. 2016. Сама презентација је одржана 28. септембра у оквиру панела *Landscape assessment and classification: consistency in fuzzy patterns*;

- Чланови пројектног тима су припремили и предали текстуални и графички материјал за конкурс Министарства туризма и одрживог развоја Црне Горе на тему Сва чуда Црне Горе. Он је садржао елементе непокретног културно-историјског наслеђа катуна на Кучкој планини, с циљем њиховог укључења у стратегију одрживог развоја туризма у руралним предјелима Црне Горе. Пријава је у укупном пласману рангирана на 6. мјесту;

- Др Олга Пелцер-Вујачић је учествовала на 6. Међународној конференцији о дигитализацији културног наслеђа EuroMed 2016. у Никозији, на Кипру и објавила рад: *A GIS Database of Montenegrin Katuns (Kuči Mountain and Durmitor)*, in: Ioannides, M., Fink, E., Moropoulou, A., Hagedorn-Saube, M., Fresa, A., Liestøl, G., Rajcic, V., Grussenmeyer, P. (Eds.) Digital Heritage. Progress in Cultural Heritage: Documentation, Preservation, and Protection. 6th International Conference, EuroMed 2016, Nicosia, Cyprus, October 31 – November 5, 2016, Proceedings, Part II. Lecture notes in Computer Science 10059 (Springer International Publishing, ISBN 978-3-319-48973-5) 2016, 72-80

- Изложба **РУРАЛНА АРХИТЕКТУРА ЦРНЕ ГОРЕ И КИНЕ**, која је 15-21. 8. 2016. одржана у Пекингу, представљена је црногорској јавности 29. 5 - 29. 6. 2017. године у Народном музеју Црне Горе, у Биљарди, на Цетињу. На њој је, на 12 од укупно 56 паноа, представљено градитељско наслеђе црногорских катуна. Изложба је одржана у сарадњи са Министарством културе ЦГ;

- Објављен је чланак у часопису на SSCI листи: Cosimo A. Picuno 1, Ivan Laković 2, Demetrios Roubis 3, Pietro Picuno 4,* and Aleksandra Kapetanović 5 (2017) Analysis of the Characteristics of Traditional Rural Constructions for Animal Corrals in the Adriatic-Ionian Area, *Sustainability* 9, 1441; doi: 10.3390/su9081441 <http://www.mdpi.com/2071-1050/9/8/1441>

- Др Олга Пелцер-Вујачић и др Татјана Копривица су комплетирале базу података са свим катунима на Кучкој планини (193) и преко 2.500 припадајућих објеката са пратећим подацима (опис, особине, стање, локација и власништво);

- Чланови тима су организовали и учествовали у раду радионице *HERITAGE OF THE MOUNTAIN SETTLEMENTS – RESEARCH, VALORISATION AND PROTECTION. THE EXPERIENCES OF MONTENEGRO AND SLOVENIA*, одржане 25. 9. 2017. године у Историјском институту УЦГ у Подгорици;

- Чланови тима су припремили податке, фотографије и текстуалне прилоге за изложбу о пројекту КАТУН у оквиру традиционалне манифестације Дани науке 9-11. 10. 2017. у АРТ галерији у Подгорици. Аутор изложбе је био мр Никола Латковић. Због интересовања публике, трајање изложбе је продужено до 16. октобра.

- Поред свега наведеног, највидљивији резултат рада пројектног тима у области истраживања и валоризације културног наслеђа планинских подручја Црне Горе је припрема и објављивање монографије Катуну Кучке планине, са пратећом мапом катуна у овој области. Ово је прва публикација која у фокус мултидисциплинарног научног интересовања ставља тему једне од карактеристичних катунских области у Црној Гори, указујући не само на њене габарите у оквирима црногорске друштвене историје, већ и на њено мјесто, важност и релевантност у савременим друштвеним тенденцијама и пројекцијама. Ауторски тим је на њеним страницама покушао да укаже управо на ту вишедимензионалност и, самим тим, потребу једног свеобухватнијег, холистичког приступа третману катуна као историјски препознатљиве и заокружене цјелине, било као теме научног изучавања, баштине коју треба заштити или ресурса који је могуће валоризовати.

Књига је обима 280 страна, формата 29 x 29 cm и богато је опремљена одговарајућим графичким и фото-материјалом, који је, већином, и настао као резултат рада на пројекту. Истраживачка методологија је, сем истраживања у архивским и библиотечким фондовима, интервјуа са локалним становништвом и познавалаца проблематике на самом терену, укључивала и интензивну употребу *online* сервиса Google Earth, помоћу којег су утврђене тачне географске координате и надморске висине свих обрађених катуна, али и омогућено лоцирање низа катунских насеља о којима није било претходно доступних података. Теренски рад на локацијама се састојао од израде фото и графичког материјала, као и прикупљања података како о самом конкретном катуну, тако и о свим објектима који су се налазили у њему, радно подијељених

у тзв. картоне катуна и картоне глада. Ови подаци су, касније, паралелно коришћени за припрему монографије и GIS базе података о културној баштини Кучке планине.

Монографија је подијељена у двије цјелине: уводну студију и квантитативни преглед катуна са основним припадајућим подацима. Уводна студија доноси текстове о значају теме и проблематици њеног истраживања, мјесту катуна у црногорској традицији, специфичним карактеристикама катуна и катунског начина сточарења на Кучкој планини, улози жене – планинке – у формирању аутохтоне културе исхране и становања, градитељској баштини, традиционалној пољопривреди, као и питањима из области проучавања и заштите постојећег шумског комплекса и биодиверзитета. У другом, инвентарском дијелу монографије, представљени су катуни истраживаног подручја, било и даље функционални, било напуштени али са видљивим траговима градње. Како се градња објеката од камена на Кучкој планини уобичајила тек од друге половине XIX вијека, то су и у књизи обрађени само катуни чије су колибе (гладе) и обори за стоку (торине) зидани на тај начин, односно, чији су материјални остаци могли да буду јасно утврђени. Аутори текста су др Иван Лаковић, др Сенка Распоповић, др Татјана Копривица и др Олга Пелцер-Вујачић из Историјског института УЦГ, архитектица Александра Капетановић из НВО *Expeditio*, као и проф. др Милан Марковић, проф. др Божидарка Марковић и др Јелена Лазаревић са Биотехничког факултета УЦГ.

Свечана промоција монографије је одржана 11. 12. 2017. у Плавој сали Ректората УЦГ. Пред неуобичајено бројним аудиторijумом, чије је присуство свједочило о добром пријему пројектних активности, значају теме и вредновања постигнутих резултата, о књизи су говорили академик Александар Чиликов, проф. др Милан Марковић, проф. др Борко Вујичић и уредник, др Иван Лаковић. Као уводничар, проф. Марковић је сумирао резултате рада на пројекту који је довео до публикавања монографије. Проф. Вујичић је истакао значај публикације у контексту издавачких активности УЦГ, апострофирајући комуникацију која се путем оваквих издања остварује са широм читалачком публиком. Академик Чиликов се осврнуо на значај и релевантност података, који су представљени у њој, за општи црногорски културни и историјски идентитет, као и на естетске вриједности црногорског руралног градитељства. На крају се уредник монографије, др Лаковић, захвалио свима који су омогућили њено објављивање, посебно наглашавајући мјесто катуњана и њиховог непрестаног напора да одрже и очувају традиционални, катунски начин сточарења, као незаобилазни сегмент црногорског културно-историјског наслеђа.

Монографија је на 13. Међународном сајму књига, одржаном 7-14. маја 2018. у Подгорици, добила награду за најбоље опремљену књигу.

- У издању Црногорске академије наука и умјетности је, почетком 2019. године, објављен зборник радова са међународног научног скупа Одрживи развој планинских подручја – Искуства, изазови и перспективе, одржаног на Жабљаку 14-16. 9. 2016. године у организацији чланова тима пројекта КАТУН. На промоцији зборника, одржаној у ЦАНУ 8. 2. 2019, говорили су академик Милоица Јаћимовић, др Матеј Огрин (Филозофски факултет, Универзитет у Љубљани), др Иван Лаковић и др Милан Марковић.

Све ове активности, пажња научне, стручне и шире заинтересоване публике, остварени резултати и добијена признања свједоче о значају и потреби укључивања научних радника из Историјског института УЦГ у мултидисциплинарне пројектне тимове, који се баве питањима и проблемима што, као једну од својих одредница, садрже важну компоненту било самог историјског контекста, било културно-историјског наслеђа које је из њега проистекло. Тим путем се омогућава синергија већег броја различитих научних приступа, искустава, истраживачких техника и процедура, а добијени резултат постаје релевантнији и препознатљивији на ширем хоризонту.

Dr Olga PELCER-VUJAČIĆ

BILATERALNA SARADNJA ISTORIJSKOG INSTITUTA UCG TOKOM 2017. GODINE

Budući da Istorijски institut Univerziteta Crne Gore neguje svestranu i plodotvornu komunikaciju sa nizom međunarodnih akademskih institucija, tokom 2017. godine nastavljena je aktivna naučna saradnja sa njima kroz nekoliko bilateralnih projekata.

Posle uspešnog početka 2016. godine, nastavljen je bilateralni projekat **Društveno-ekonomska istorija: kulturna baština, sadašnjost i budućnost planinskih pašnjaka i privremenih naselja u Crnoj Gori i Sloveniji**. Ovaj projekat je odobren od Ministarstva nauke Crne Gore i Javne agencije za istraživačku djelatnost Republike Slovenije. Na njemu učestvuju istraživači iz Istorijskog instituta Univerziteta Crne Gore – dr Ivan Laković (rukovodilac tima), dr Tatjana Koprivica i dr Olga Pelcer-Vujačić. Slovenački tim sačinjavaju prof. dr Peter Štih (rukovodilac tima), dr Barbara Lampič i dr Matej Ogrin (Univerzitet u Ljubljani, Filozofski fakultet, Odsek za geografiju) te dr Peter Mikša i dr Žiga Zwitter (Univerzitet u Ljubljani, Filozofski fakultet, Odsek za istoriju). U sklopu projekta dr Ivan Laković i dr Tatjana Koprivica bili su gosti Odseka za istoriju i Odseka za geografiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Ljubljani od 3. do 9. jula 2017. godine.

Dr Laković i dr Koprivica su na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Ljubljani održali predavanje po pozivu na temu *Durmitor kao planinarsko odredište krajem XIX i u prvoj polovini XX vijeka* i predstavili jedan od najstarijih dokumentarnih filmova sa tematikom Durmitora, koji je snimljen 1930. godine. Film prati uspon Branimira i Marijane Gušić na Bobotov kuk, snimatelj je bio Karl Koranek, a bio je deo prve jugoslovenske etnološke izložbe gde je planinsko nasleđe Durmitora predstavljeno kao autentični jugoslovenski prirodni i kulturni kontekst. Održan je i zajednički sastanak o predstojećim aktivnostima tokom jesenjeg dolaska slovenačkog projektnog tima u Crnu Goru, kao i pripreme zajedničke prijave narednih projekata. Terenski rad je organizovan kroz niz poseta karakterističnim lokacijama. Po-

sećen je niz katuna iznad Bohinja i Kobarida, koji su zaštićeni različitim nivoom pravila unutar Triglavskog nacionalnog parka, ali na kojima se i dalje odvija katunski način stočarenja. Dr Žiga Zwitter je na katunu Krstenica pripremio terensko predavanje o tamošnjim izolovanim farmama i prominama koje su se dogodile tokom XVII vijeka, a dr Peter Mikša je predstavio istoriju planinarenja u Julijskim Alpima i Triglavskom nacionalnom parku.

U drugoj polovini godine, istraživači sa Filozofskog fakulteta Univerziteta u Ljubljani – dr Matej Ogrin, dr Peter Mikša i dr Žiga Zwitter – boravili su u okviru rada na ovom bilateralnom projektu u Crnoj Gori. U periodu od 23. do 30. septembra, učestvovali su u radu međunarodne radionice *Heritage of the Mountain Settlements – Research, Valorisation and Protection. The Experiences of Montenegro and Slovenia*, koja je održana 25. septembra u Istorijskom institutu UCG u Podgorici. Tokom radionice predstavljena su sledeća izlaganja:

Dr Ivan Laković – uvodno izlaganje - *Značaj katuna u crnogorskoj društvenoj istoriji*

Dr Tatjana Koprivica – *Graditeljsko nasljeđe na prostoru Kučke planine*

Dr Olga Pelcer-Vujačić – *GIS baza podataka o katunima na području Kučke planine*

Dr Peter Mikša – *Kolektivna memorija i jugoslovenstvo u Sloveniji na primjeru spomenika, kipova, spomen-ploča i naziva*

Dr Matej Ogrin – *Minimalne temperature u planinama Crne Gore i Slovenije*

Dr Žiga Zwitter – *An Interdisciplinary 17th-Century Environmental History of Grasslands in the Julian Alps*

Članovi crnogorskog i slovenačkog tima su učestvovali i na konferenciji *Katuni – kako ići naprijed*, koja je u održana na Žabljaku 27-29. septembra. Dr Matej Ogrin je u obraćanju učesnicima podvukao slovenačka iskustva na ovom polju, koja su zahvaljujući delom i zajedničkom radu na ovom bilateralnom projektu postala dostupna i crnogorskim istraživačima, a izlaganja su imali i dr Ivan Laković, dr Tatjana Koprivica i dr Olga Pelcer-Vujačić. Terenski rad je bio između radionice i konferencije, kada je organizovan trodnevni boravak na katunima Kučke planine. Tom prilikom je organizovana poseta napuštenim katunima u Koštici, Rikavcu i na Carinama, kao i preostalim katunskim domaćinstvima u oblasti Bukumirskog jezera.

Tokom ove godine, započeta su i tri nova bilateralna projekta. Započet je rad na bilateralnom projektu sa Republikom Hrvatskom, **Crnogorsko - hrvatski istorijski, književni i kulturni odnosi**. Rukovodilac projekta sa

crnogorske strane je dr Slavko Burzanović, a članovi projektnog tima su dr Tatjana Koprivica, kao i prof. dr Vesna Kilibarda i dr Olivera Popović sa Filološkog fakulteta u Nikšiću. Dr Slavko Burzanović je u okviru manifestacije Croatia - montenegrina 2017. učestvovao na naučnom skupu održanom na Cetinju 24. i 25. oktobra 2017. pod nazivom *Međunarodni znanstveni skup radi promocije djelatnih ljudi iz Hrvatske, njihovog lika i djela te doprinosa u povijesnom razvoju crnogorske kulture*. Na skupu je izložio rad *Ante Dešković i njegov doprinos privrednom razvoju Knjaževine odnosno Kraljevine Crne Gore*. U drugoj polovini godine članovi projektnog tima iz Crne Gore posetili su Zagreb i Zadar. Dr Vesna Kilibarda je od 15. do 19. novembra boravila u Zagrebu i Zadru. U Zadru je učestvovala na međunarodnom naučnom skupu *U spomen na prof. dr. sc. Matu Zorića (1927 - 2016)*. Boravak u Zagrebu iskoristila je i za prikupljanje građe za teme kojima će se baviti u drugoj istraživačkoj godini. Dr Olivera Popović je od 12. do 16. decembra boravila u Zagrebu i Zadru. Istraživala je u Državnom arhivu i Znanstvenoj knjižnici u Zadru. Obavila je istraživanje o hrvatskom putopiscu Josipu Modriću koji je krajem XIX i početkom XX vijeka na italijanskom jeziku pisao o Crnoj Gori. Dr Tatjana Koprivica je od 12. do 16. decembra boravila u Zagrebu i Zadru. Istraživala je u Zadru, u Znanstvenoj knjižnici i Državnom arhivu (fond Šima Ljubića i fond Atti presidiali dell'I. R. Luogotenenza della Dalmazia). Dr Slavko Burzanović od 12. do 16. decembra boravio je u Zagrebu i Zadru. Istraživao je u Državnom arhivu i Znanstvenoj knjižnici u Zadru. Arhivska istraživanja obavio je u fondovima Atti presidiali dell'I. R. Luogotenenza della Dalmazia.

Članice projektnog tima iz Hrvatske, prof. dr Sanja Roić i dr Katja Radoš Perković boravile su u Crnoj Gori od 30. novembra do 3. decembra 2017. Sa članovima crnogorskog radnog tima i v.d. direktorom Istorijiskog instituta dr Radoslavom Raspopovićem 2. decembra, u Istorijiskom institutu u Podgorici, održan je radni sastanak na kome su razmatrani rezultati rada u prvoj istraživačkoj godini i moguća saradnja Filozofskog fakulteta u Zagrebu i Istorijiskog instituta UCG na drugim projektima.

Vrlo plodna saradnja sa Nacionalnim istraživačkim centrom Italije (CNR) nastavljena je i tokom 2017. godine. Započet je projekat **Revitalizacija kulturne baštine kroz istorijske analize i nove primijenjene tehnologije: integracija humanističkih i prirodnih nauka** sa Institutom za tehnologije primjenjene u kulturnoj baštini (ITABC – CNR). Rukovodilac ovog projekta je dr Tatjana Koprivica, a članovi tima dr Slavko Burzanović, dr Olga Pelcer-Vujačić i dr Ivan Laković. Dr Paolo Mauriello, rukovodilac projekta sa italijanske strane, i dr Lucia Alberti boravili su u Podgorici od 30. maja do 2. juna 2017. godine. Dio rada na projektu prezentovan je 31. maja 2017. godine, u multimedijalnoj sali KIC „Budo Tomović“, u organi-

zaciji Istorijskog instituta Univerziteta Crne Gore, Ministarstva kulture Crne Gore i Ambasade Italije u Crnoj Gori, kada je projektovan 3D model termi u Duklji. Na prezentaciji su govorili ministar kulture Crne Gore, prof. mr Jan-ko Ljumović, NJ. E. ambasador Italije u Crnoj Gori Vincenzo del Monaco i direktor ITABC, prof. dr Paolo Mauriello.

Tokom prve godine projekta, dr Ivan Laković boravio je u Veneciji od 11. do 19. juna 2017. U navedenom periodu, za potrebe projekta, obavio je deo arhivskih istraživanja u Archivio di Stato di Venezia. Članovi italijanskog projektnog tima, arhitekta dr Elena Gigliarelli i dr Luciano Cessari boravili su u Podgorici i Ulcinju od 20. do 25. juna 2017. godine. Oni su, u biblioteci Istorijskog instituta, 21. juna, održali predavanje o konzervatorskim i restauratorskim radovima. Tokom druge polovine te godine dr Slavko Burzanović boravio je u Rimu, od 7. do 20. septembra. U sklopu radnih zadataka na projektu, istraživao je u Archivio Storico-diplomatico Ministero Affari Esteri i Archivio Centrale dello Stato u Rimu. Dr Tatjana Koprivica je boravila u Rimu od 12. do 19. novembra 2017. godine. Obavila je istraživanja u Archivio Centrale dello Stato, a dr Olga Pelcer-Vujačić je u Rimu boravila od 3. do 8. decembra. Za potrebe projekta, istraživala je u Deutsches Archäologisches Institut. Članovi italijanskog tima dr Lucia Alberti, dr Pasquale Merola i dr Francesca Colosi boravili su u Podgorici od 25. septembra do 15. oktobra 2017. Tom prilikom svi članovi projektnih timova su radili terenska istraživanja i rekognosciranje na lokalitetu Duklje.

Tokom 2017. godine započet je i bilateralni projekat sa Republikom Austrijom, **Crna Gora i Austrija: na tragu političkih, društvenih i kulturnih veza u XIX i XX vijeku**. Na njemu učestvuju istraživači Istorijskog instituta UCG Ivan Laković (rukovodilac projekta), Radoslav Raspopović, Senka Babović-Raspopović, Slavko Burzanović, Tatjana Koprivica, Olga Pelcer-Vujačić i Miljan Gogić, kao i istraživači partnerske institucije Centra za studije Jugoistočne Evrope Univerziteta u Gracu, Armina Galijaš, Goran Musić, Rory Archer i Florian Bieber.

Crnogorski istraživački tim u sastavu dr Ivan Laković, dr Tatjana Koprivica i dr Slavko Burzanović je boravio u Austriji radi realizacije projektnih aktivnosti. U Gracu su, na poziv rukovodioca austrijskog dela projektnog tima, dr Armine Galijaš, posetili Centar za studije Jugoistočne Evrope Univerziteta u Gracu i upoznali se o naučnim aktivnostim koje se realizuju u ovoj visokoškolskoj i istraživačkoj instituciji. Tom prilikom je dogovorena dalja dinamika projektnih aktivnosti.

Ostatak svog boravka u Austriji, crnogorski tim je proveo u Beču na istraživanju u Državnom arhivu. Dr Tatjana Koprivica i dr Slavko Burzanović su u Državnom arhivu u Beču (Österreichisches Staatsarchiv), u fondu Diplomatie und Außenpolitik 1848-1918, istraživali arhivsku građu vezanu

za izgradnju i opremanje austrougarskog poslanstva na Cetinju (1896-1903), sa posebnim osvrtom na aktivnosti projektanta poslanstva Josipa Sladea, kao i na njegovu ukupnu graditeljsku delatnost u Crnoj Gori - izgradnju puteva (Kotor - Cetinje, Cetinje - Rijeka Crnojevića, Podgorica - Virpazar), izradu urbanističkog plana Cetinja i regulacionog plana Nikšića, projekat zgrade Zetskog doma na Cetinju i dr, dok je dr Ivan Laković u odseku za savremenu istoriju proučavao arhivsku građu iz perioda 50-ih godina XX veka, koja se tiče vojnih planova NATO u slučaju konfrontacije sa SSSR na području austrijskih Alpa, a koji su direktno određivali perspektivu odbrane jugoslovenskih snaga u neposrednom susedstvu.

Realizacija navedenih projekata je nastavljena i u 2018. godini. Po završetku navedenih aktivnosti, saradnja sa Filozofskim fakultetom Univerziteta u Ljubljani nastavljena je i u sledećem projektnom ciklusu.

ПРИКАЗИ

Dr Senka Raspopović, dr Konrad Clewing i dr Radoslav Raspopović, CRNA GORA I NJEMAČKI RAJH - DOKUMENTI IZ POLITIČKOG ARHIVA SLUŽBE INOSTRANIH POSLOVA U BERLINU 1906-1914

Prvi tom knjige „Crna Gora i Njemački Rajh - dokumenti iz političkog arhiva službe inostranih poslova u Berlinu 1906-1914“ odnosi se na period od 1905. do 1910. godine. Priređivači su dr Senka Raspopović, dr Konrad Clewing i dr Radoslav Raspopović, a izdavači Univerzitet Crne Gore i Institut za istraživanje Istočne i Jugoistočne Evrope iz Regenzburga. Publikovanje dokumenata je dio rezultata na naučnoistraživačkom projektu „Crna Gora i jugoistočna Evropa u spoljnoj politici velikih sila“, čiji je nosilac Istorijски институт Crne Gore, a realizacija je posvećena obilježavanju sto desete godišnjice od uspostavljanja diplomatskih odnosa Crne Gore i Njemačkog Rajha i desetoj godišnjici od obnove nezavisnosti Crne Gore.

Priređivači su se potrudili da napišu vrlo uputnu i korisnu uvodnu studiju, u kojoj su razmatrali crnogorsko-njemačke odnose od Berlinskog kongresa do 1910. godine. Ukupno 317 istorijskih dokumenata dati su u dvojezičnom izdanju, dakle u originalu i prevodu, a prate ih i registri, geografskih pojmova i ličnih imena.

Publikovanje arhivske građe strane provincije, posebno ako se radi o nekoj od velikih sila, a koja se odnosi na

Crnu Goru, od izuzetnog je značaja za našu istoriografiju. Prvi tom dokumenata sadrži dio arhivskog materijala za 1905. godinu, jednu godinu prije uspostavljanja diplomatskih odnosa, a onda nadalje zaključno sa samim krajem 1910. godine, i čine ga diplomatski izvještaji njemačkih diplomata akreditovanih u Crnoj Gori, i dokumenti iz njemačkih diplomatskih misija u drugim državama, a koji su vezani za Crnu Goru. Tu su izvještaji iz Kotora, Trsta, Carigrada, Soluna, Petrograda, Beograda, Nice, Beča itd., kao i dokumenti iz same centrale njemačke spoljne politike, iz Berlina. Ima više krajnje povjerljivih izvještaja, kao i dokumenata vojnog karaktera, odnosno onih koji tretiraju tu problematiku.

U uvodnoj studiji je ispravno konstatovano da je poslije Berlinskog kongresa, Crna Gora, primanjem diplomatskih predstavnika velikih sila, na sedentarnom nivou, uspostavila stalne veze sa najvažnijim predstavnicima svjetske politike. Time je značajno proširila mogućnost da iz ugla svoje nove međunarodne pozicije bolje razumije politička zbivanja, najprije u regionu, ali i ona koja su imala karakter borbe velikih sila za politički uticaj na Balkanu. Pri tome se krajem XIX i početkom

XX vijeka dešava proces pregrupisavanja sila u Evropi, gdje je bilo očekivano da u novi sistem međunarodnih odnosa lančano budu povučene male zemlje i narodi, koji su interesnim i drugim odnosima bili vezani za pojedine velike sile. Upravo brz uspon Njemačke između 1871. i 1914. na polju industrije, finansija, trgovine i vojske, između ostalog, poremetio je tradicionalnu ravnotežu evropskih sila.

Odnosi Crne Gore i Njemačke su u našoj historiografiji u maloj mjeri istraženi i obrađeni, što pojavu ove knjige dokumenata čini još važnijom. Posebno su nedostajala neposredna istraživanja u najvažnijim njemačkim arhivima, pri čemu je i nepoznavanje njemačkog jezika bio problem više generacija crnogorskih historičara. Ipak, u izvjesnoj mjeri je korišćena velika edicija njemačkih dokumenata iz tog perioda: Die Grosse Politik der europaischen kabinette 1871-1914, objavljena u Berlinu 1927. godine.

Naravno, veze između dva naroda datiraju znatno prije vremena ujedinjenja Njemačke. Recimo, saksonski kralj Fridrih Avgust II je 1838. godine posjetio Petra II Petrovića Njegoša na Cetinju. U međunarodnoj komisiji za razgraničenje Crne Gore sa Osmanskim carstvom, nakon bitke na Grahovcu 1858, nalazio se i predstavnik Pruske, koji je, prema zapisima vojvode Gavra Vukovića, pružao Crnoj Gori podršku. Pruska je u tom periodu imala konzulate u Skadru i Dubrovniku, koji su na izvjestan način pokrivali Crnu Goru. Prilikom povratka iz Petrograda, knjaz Nikola je 1868. godine posjetio kraljevski dvor u Berlinu, i bio odlično primljen. Na kraju, važna je bila uloga ujedinjene Njemačke i njenog kancelara Ota fon Bizmarka na Berlinskom kongre-

su 1878, kada je u velikoj mjeri determinisana pozicija Crne Gore. Ne treba zaboraviti ni činjenicu da se prijestolonasljednik Danilo nešto kasnije oženio njemačkom princezom iz porodice Mecklenburg Strelitz, a knjaževa ćerka Ana je bila udata za Franca Jozefa Batemberga, potomka morganatskog ogranka hesenske dinastije.

Kulturne veze, uticaji i komunikacija su prisutni u dužem periodu, pa su u Crnoj Gori objavljivani prevodi najznačajnijih njemačkih pisaca, dok je prvi prevod Gorskog vijenca na njemački objavljen vrlo rano, nakon prvog izdanja. Veliki njemački geograf Kurt Hassert je više puta boravio u Crnoj Gori, a u periodu 1900-1914. u Njemačkoj je školovano 35 crnogorskih đaka i studenata. Ukupno gledano, intenzitet ovih veza uveliko je nadmašivao državne i diplomatske. Kada je u pitanju politička sfera, početkom XX vijeka Njemačka je u suštini bila snažna diplomatska, vojna i politička logistika Austro-Ugarske na ovim prostorima. Ovo se jasno vidi već na primjeru njemačkog djelovanja u aneksionoj krizi 1908. godine, koja je imala i smisao provjere partnerskih veza unutar dva, već konstituisana bloka velikih sila.

Iz korpusa dokumenata u knjizi koju predstavljamo je i jedan vrlo interesantan iz tog perioda, na početku aneksione krize, a odnosi se na kontroverzni projekat carinske unije Crne Gore i Austro-Ugarske, dostavljen kao predlog od njemačkog ambasadora na Cetinju knjazu Nikoli. Moj je utisak, inače, da vjerovatno najznačajnija dokumenta u ovoj knjizi objavljena se odnose na period te velike međunarodne krize, kada je Njemačka budno pratila zbivanja u Crnoj Gori i na Balkanu, i bila involvirana u sva potencijalna rješenja. Ali pojava svih ovih

dokumenata je važna novina, i zato srdačno čestitam priređivačima i izdavačima.

Inače, publikovanje istorijskih dokumenata je veoma težak posao, najče-

šće neprofitan za izdavače i sa najmanje „naučne slave“ za priređivače, ali dragocjen i olakšavajući za sve buduće istraživače, i one koji će ih koristiti prilikom pisanja naučnih studija i sinteza.

Prof. dr Saša Knežević

САДРЖАЈ

ЧЛАНЦИ

Анђела Ђ. ГАВРИЛОВИЋ, <i>Духовно и материјално значење и анализа мотива трију риба са заједничком главом на фрагменту античког подног мозаика из Петровца на Мору</i>	7
Savo MARKOVIĆ, <i>Izjava posljednje volje na kraju jedne epohe: Aleksandar Bazzan</i>	21
Katarina JOVIĆ, <i>Zidno slikarstvo salona u palati Brajković-Martinović</i>	41
Бранко БАНОВИЋ, <i>Анализа наративне компоненте модела традиционалног црногорског маскулитета</i>	53
Марија CRNIĆ PEJOVIĆ, <i>Foreign Citizens in Herceg Novi Municipality in 1811</i>	67
Aleksandar RASTOVIĆ, <i>Slučaj lažnog atentata na kralja Aleksandra Obrenovića 1893. godine</i>	75
Дарко БАКИЋ, <i>Погранични црногорско-османски сукоби у Зети и код Мојковца 1912. године</i>	87
Christian PROMITZER, <i>Habsburški vojni imperijalizam na zapadnom Balkanu: opaske austrijskog istoričara o austrougarskoj okupaciji Crne Gore (1916-1918)</i>	101
Neda DONAT, <i>Prosvjetne prilike u Crnoj Gori za vrijeme Austro-Ugarske okupacije od 1916 do 1918. godine</i>	119

ПРИЛОЗИ

Srđa MARTINOVIĆ, <i>Vojna manufaktura i barutane crnogorske vojske u vrijeme kraljevine</i>	129
Nada TOMOVIĆ, <i>Balkanski narodi u kriznoj 1908. godini</i>	143

ИЗВОРИ

- Cvijeta BRAJIČIĆ, Slavko BURZANOVIĆ, *Crnogorska pisma u arhivu Antonija Baldačija* 155

ХРОНИКА

- Миљан ГОГИЋ, *Promocija knjige: „Crna Gora i Njemački Rajh. Dokumenti iz Političkog arhiva službe inostranih poslova u Berlinu 1906-1914. (Tom I 1905-1910).* 175
- Иван ЛАКОВИЋ, *Хроника активности истраживача из Историјског института УЦГ на истраживању културно-историјског наслеђа током пројекта „Валоризација црногорских катуна кроз одрживи развој пољопривреде и туризма“* 179
- Olga PELCER-VUJAČIĆ, *Bilateralna saradnja Istorijskog instituta UCG tokom 2017. godine* 187

ПРИКАЗИ

- Saša KNEŽEVIĆ, *dr Senka Raspopović, dr Konrad Clewing i dr Radoslav Raspopović, CRNA GORA I NJEMAČKI RAJH - DOKUMENTI IZ POLITIČKOG ARHIVA SLUŽBE INOSTRANIH POSLOVA U BERLINU 1906-1914* 193

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Анджела Дж. ГАВРИЛОВИЧ, <i>Духовное и материальное значение и анализ мотивов трех рыб с общей головой на фрагменте половой мозаики времени антики в г.Петровац-на-Море</i>	7
Саво МАРКОВИЧ, <i>Последнее волеизъявление на конце одной эпохи: Александр Баззан</i>	21
Катарина ЙОВИЧ, <i>Настенная живопись в палаццо Брайкович-Мартинович</i>	41
Бранко БАНОВИЧ, <i>Анализ повествовательной составляющей традиционной черногорской маскулинности</i>	53
Мария ЦРНИЧ ПЕЙОВИЧ, <i>Foreign Citizens in Herceg Novi Municipality in 1811</i>	67
Александр РАСТОВИЧ, <i>Случай ложного покушения на короля Александра Обреновича в 1893 году</i>	75
Дарко БАКИЧ, <i>Пограничные черногорско-османские стычки в Зете и возле Мойковаца в 1912 году</i>	87
Christian PROMITZER, <i>Габсбургский военный империализм на Западных Балканах: заметки австрийского историка об австро-венгерской оккупации Черногории (1916-1918)</i>	101
Неда ДОНАТ, <i>Обстоятельства в просвещении Черногории в течение австро-венгерской оккупации с 1916 по 1918 гг.</i>	119

ПРИЛОЖЕНИЯ

Срджа МАРТИНОВИЧ, <i>Военная мануфактура и пороховые заводы черногорской армии в течение королевства</i>	129
Нада ТОМОВИЧ, <i>Балканские народы в кризисном 1908 году</i>	143

ИСТОЧНИКИ

- Цвиета БРАИЧИЧ, Славко БУРЗАНОВИЧ, *Черногорские письма в архиве Антонио Балдаччи* 155

ХРОНИКА

- Милян ГОГИЧ, *Презентация книги: „Черногория и немецкий Рейх. Документы из Политического архива отдела иностранных дел в Берлине 1906-1914 (Том I, 1905-1910).* 175
- Иван ЛАКОВИЧ, *Хроника действий исследователей Исторического института УЧГ по исследованию культурно-исторического наследия в течение проекта „Валоризация черногорских катунов через устойчивое развитие сельского хозяйства и туризма“* 179
- Ольга ПЕЛЦЕР-ВУЯЧИЧ, *Двухстороннее сотрудничество Исторического института УЧГ в течение 2017 года* 187

ОБЗОРЫ

- Саша КНЕЖЕВИЧ, др Сенка Распопович, др Конрад Клевинг и др Радослав Распопович: *„ЧЕРНОГОРИЯ И НЕМЕЦКИЙ РЕЙХ – ДОКУМЕНТЫ ПОЛИТИЧЕСКОГО АРХИВА ОТДЕЛА ИНОСТРАННЫХ ДЕЛ В БЕРЛИНЕ 1906-1914“* 193

CONTENTS

ARTICLES

Andela Đ. GAVRILOVIĆ, <i>Spiritual and Material Meaning and Analysis of the Motif of Three Fishes Sharing One Head on a Fragment of the Ancient Floor Mosaic in Petrovac</i>	7
Savo MARKOVIĆ, <i>Last Will and Testament at the End of an Epoch: Aleksandar Bazzan</i>	21
Katarina JOVIĆ, <i>Wall Paintings of the Salon in the Brajković-Martinović Palace</i>	41
Branko BANOVIĆ, <i>Analysis of the Narrative Component of the Traditional Montenegrin Masculinity Model</i>	53
Marija CRNIĆ PEJOVIĆ, <i>Foreign Citizens in Herceg Novi Municipality in 1811</i>	67
Aleksandar RASTOVIĆ, <i>The Case of the False Assassination Attempt on King Aleksandar Obrenović in 1893</i>	75
Darko BAKIĆ, <i>Montenegrin-Ottoman Border Conflicts in Zeta and near Mojkovac in 1912</i>	87
Christian PROMITZER, <i>Habsburg Military Imperialism in the Western Balkans: Remarks by an Austrian Historian About the Austro-Hungarian Occupation of Montenegro (1916-1918)</i>	101
Neda DONAT, <i>Education in Montenegro During the Austro-Hungarian Occupation from 1916 to 1918</i>	119

APPENDICES

Srđa MARTINOVIĆ, <i>Military Manufacture and Powder Mills of the Montenegrin Army during the Kingdom</i>	129
Nada TOMOVIĆ, <i>Balkan Nations in the Crisis Year of 1908</i>	143

SOURCES

- Cvijeta BRAJIČIĆ, Slavko BURZANOVIĆ, *Montenegrin Letters in the Archive of Antonio Baldacci* 155

CHRONICLES

- Miljan GOGIĆ, *Promotion of the Book: “Montenegro and the German Reich. Documents from the Political Archive of the Foreign Affairs Office in Berlin 1906-1914.” (Volume I 1905-1910)* 175
- Ivan LAKOVIĆ, *Chronicle of the Activities of Researchers from the Historical Institute of the University of Montenegro Regarding the Research of Cultural and Historical Heritage Within the Project “Valorisation of Montenegrin Katuns Through Sustainable Development of Agriculture and Tourism”* 179
- Olga PELCER-VUJAČIĆ, *Bilateral Cooperation of the Historical Institute of the University of Montenegro in 2017* 187

PRESENTATIONS

- Saša KNEŽEVIĆ, Dr Senka Raspopović, Dr Konrad Clewing and Dr Radoslav Raspopović: *“MONTENEGRO AND THE GERMAN REICH - DOCUMENTS FROM THE POLITICAL ARCHIVE OF THE FOREIGN AFFAIRS OFFICE IN BERLIN 1906-1914”* 193

CONTENU

DES ARTICLES

Andela Đ. GAVRILOVIĆ, <i>Importance spirituelle et matérielle et analyse du motif des trois poissons à tête commune sur le fragment de l'ancienne mosaïque au sol de Petrovac sur Mer</i>	7
Savo MARKOVIĆ, <i>Déclaration du dernier testament à la fin d'une époque: Aleksandar Bazzan</i>	21
Katarina JOVIĆ, <i>Peinture murale au palais Brajković-Martinović</i>	41
Branko BANOVIĆ, <i>Analyse de la composante narrative du modèle de masculinité monténégrine traditionnelle</i>	53
Marija CRNIĆ PEJOVIĆ, <i>Citoyens étrangers dans la municipalité de Herceg Novi en 1811</i>	67
Aleksandar RASTOVIĆ, <i>Le cas du faux assassinat du roi Alexandre Obrenović en 1893</i>	75
Darko BAKIĆ, <i>Conflits frontaliers monténégrins et ottomans à Zeta et près de Mojkovac en 1912</i>	87
Christian PROMITZER, <i>Impérialisme militaire des Habsbourg dans les Balkans occidentaux: remarques de l'historien autrichien sur l'occupation austro-hongroise du Monténégro (1916-1918)</i>	101
Neda DONAT, <i>Les opportunités éducatives au Monténégro pendant l'occupation austro-hongroise de 1916 à 1918</i>	119

LES PIÈCES JOINTES

Srđa MARTINOVIĆ, <i>Manufacture militaire et poudreries de l'armée monténégrine au royaume</i>	129
Nada TOMOVIC, <i>Les peuples des Balkans dans la crise de 1908</i>	143

DES SOURCES

- Cvijeta BRAJIČIĆ, Slavko BURZANOVIĆ, *Lettres monténégrines aux Archives d'Antonio Baldacci* 155

CHRONIQUE

- Miljan GOGIĆ, *Promotion du livre: "Le Monténégro et le Reich allemand. Documents des archives politiques des relations étrangères à Berlin, 1906-1914. (Volume I 1905-1910)* 175
- Ivan LAKOVIĆ, *Chronique des activités des chercheurs de l'Institut historique de l'Université du Monténégro sur la recherche du patrimoine culturel et historique dans le cadre du projet "Valorisation des pâturages monténégrins par le développement durable de l'agriculture et du tourisme"* 179
- Olga PELCER-VUJAČIĆ, *Coopération bilatérale de l'Institut historique de l'Université du Monténégro en 2017* 187

APERÇU

- Saša KNEŽEVIĆ, *Dr Senka Raspopović, Dr Konrad Clewing et Dr Radoslav Raspopović: "LE MONTÉNÉGRO ET LE REICH ALLEMAND - DOCUMENTS DES ARCHIVES POLITIQUES DU SERVICE DES AFFAIRES EXTÉRIEURES DE BERLIN 1906-1914"* 193

ТЕХНИЧКА УПУТСТВА САРАДНИЦИМА ЗА ПИСАЊЕ ЧЛАНАКА КОЈИ СЕ ПРЕДАЈУ ЗА ОБЈАВЉИВАЊЕ У *ИСТОРИЈСКИМ ЗАПИСИМА*

Научни часопис *Историјски записи (ИЗ)* објављује сљедеће категорије чланака:

1. уводна саопштења
2. изворне научне чланке
3. прегледне чланке
4. излагања са научних скупова
5. стручне чланке

Осим њих, *Историјски записи* објављују приказе књига и периодике, хронику научне активности, биљешке и слично. Категорију рада предлаже аутор, а коначну одлуку доноси Редакција. Сви радови морају имати краћи извод или сажетак (abstract), кључне ријечи (key words) и резиме (summary) на енглеском језику (до 1500 карактера)

Техничка упутства за писање чланака за Историјске записе

Сви прилози (чланци, прикази, реаговања, биљешке, извори...) морају бити написани у електронској форми, у некој од верзија програма MS Word (или у неком другом компатибилном програму) и снимљени у формату MS Word документа (*.doc). Такође, молимо наше сараднике да користе фонт Times New Roman, величине слова 12 и 1,5 величине проред. У критичком апарату у фуснотама је величина слова 10, а проред једнострук (single). Рад се предаје у електронској форми (CD, DVD, Flash memory stick или via e-mail), а уз који треба приложити и једну копију штампану на папиру. Радови не би требало да прелазе два ауторска табака (32 стр).

Аутор рада је обавезан да Редакцији достави своју регуларну, као и е-маил адресу, као и свој тренутни радни статус. Прилог се може предати лично у Историјском институту Црне Горе, са назнаком „за *Историјске записе*“, или послати поштом на адресу:

Историјски институт Црне Горе
Булевар Революције 5
81000 Подгорица
Црна Гора,

односно, електронском поштом на адресу istorijskizapisi@gmail.com или ii@ac.me

**Техничка упутства за писање критичког апарата
чланака за *Историјске записе***

Име аутора и наслов чланка - curent (обична штампана слова)
Наслов монографије или часописа – italic (коса, надесно
нагнута слова)
Исто – italic
н.д. (наведено дјело) – italic

Радови који не задовољавају ове техничке критеријуме неће бити узети на разматрање за објављивање у часопису. Редакција часописа је отворена за сваки облик претходног интересовања и инструкција сарадницима по питању техничких пропозиција у вези изгледа чланка.

Часопис *Историјски записи* је доступан и преко
међународних база података
CENTRAL EASTERN EUROPEAN ONLINE LIBRARY (CEEOL)
EBSCO - Historical abstracts with full text

И С Т О Р И Ј С К И З А П И С И

Година ХС
Бр. 3-4/2017.

Издавач

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ ЦРНЕ ГОРЕ
Подгорица, Булевар Револуције 5

За издавача

Др Радослав Распоповић, директор

Припрема

Жарко Павловић

Ликовно рјешење корица

Вјекослав Бојат

Лектура и коректура

Соња Живаљевић

Садржај превели

EDUCO CENTAR (www.educocentar.com)

Тираж:

300

Штампа

СIP - Каталогизација у публикацији
Централна народна библиотека Црне Горе, Цетиње

93/94

ИСТОРИЈСКИ записи : орган Историјског института
и Друштва историчара Црне Горе / главни и одговорни
уредник Радослав Распоповић. - [Год. 1], књ. 1, св.
1/2 (1948) - . - Подгорица (Булевар Револуције 5) :
Историјски институт Црне Горе, 1948 (Подгорица :
Побједа). - 24 cm

Четири пута годишње. - Је наставак: Записи
ISSN 0021-2652 = Историјски записи
COBISS.CG - ID 54807